747

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՃՂԲ. — Բ.

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԴՐԱՄՆԵՐ

ՄԱՍՆ Բ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ

Հ. Յ. ՏԱՇԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1960

737
Ռ - 21

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՏՈՐ ՃՂԲ. — Բ.

NATIONALBIBLIOTHEK
BAND 192 — II.

2004

DIE ARSACIDEN-MÜNZEN

TEIL II

HISTORISCHER ÜBERBLICK – QUELLEN

VON

P. J. DASHIAN

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1960

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԴՐԱՄՆԵՐ

ՄԱՍՆ Բ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ

Հ. Յ. ՏԱՇԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1960

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ–Арм. ССР
им. А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

263-91
83876-ան

ԱԶԴ

Հ. Յ. Տաշեանի Արշակունի դրամներու նուիրուած երկին այս Բ. մասն իր կենդանութեան արդէն՝ *Հանդէս Ամսօրեայ* ի մէջ լոյս տեսնելէ ետքը (Հ. Ա. 1904–1905) արտատպուած էր, բայց թերի մնացած ըլլալով առանձին չէր հրատարակուած։ Այժմ հեղինակին ձեռագիրներու մէջ գտնուած մաս մ'աւելցնելով զայն մատչելի կ'ընենք բանասէրներուն։

Հեղինակին ծրագիրը շատ աւելի ընդարձակ եղած է, սակայն անոր առողջական վիճակը չէ ներած, ինչպէս ինքը կը շեշտէ Ա. Մասի *Ազդին* մէջ (Ազգ. Մատ. Զ) լրացնելու զայն։

Ներկայիս մէջ քննութեան կ'առնէ Պարթեւ–Հայ Արշակունիներու պատմութեան աղբիւրները եւ «Արքայացանկը» միայն, որուն պիտի յաջորդէր պատմական մասը։

Հ. Յ. Տաշեան դժբախտաբար գրի առած չէ վերջին մասին (էջ 321էն ցվերջ) ծանօթութիւնները, թէեւ իր ձեռագրին մէջ անոնց տեղիքները նշանակուած էին։

Նախապէս ուսումնասիրութիւնս մէկ հատորի մէջ հրատարակել ծրագրուած ըլլալով՝ Ա. Մասին էջերը շարունակուած են այս Բ. Մասիս մէջ։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Ընդհանուր տեսութիւն . . . 195
Մատենախօսականք . . . 198
Դասական աղբիւրներու արժէքը . . . 201
Դրամագիտական երկեր . . . 209
Կոմագինեան արձանագրութիւնք . . . 217
Մ. Խորենացի եւ քննութիւնք . . . 220
Մ. Խորենացի եւ Մարիբաս . . . 225
Մ. Խորենացի եւ Անանուն . . . 226
Ուրիշ Մատեանք . . . 229
Սասանեան կնիքներ . . . 232
Գոհար–քանդակք հայ արքայից . . . 245
Անդրի Տրդատայ Պարթեւի . . . 249
Ուրիշ անդրիք . . . 255
Կնիք Պերոժի Խաթունայ . . . 256

Բ. ԱՐՔԱՅԱՑԱՆԿԸ

Արքայացանկը եւ Մ. Խորենացի . . . 264
Նախարան Արքայացանկին . . . 269
Բնագիրք Նախարանին . . . 284
«Կ»ամ Աղեքսանդրի . . . 295
Սելեւկեան թուականը — Զգօն . . . 303
Բնագիրներ . . . 329
Քննութիւն բնագրաց . . . 335
Բնագիրք — Ստ. Տարօնեցի . . . 357
Համեմատութիւն Արքայացանկից . . . 369

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԴՐԱՄՆԵՐ

ՄԱՍՆ Բ.

ՆԱԽԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ
ԵՒ ՀՆԱԳՈՅՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ
ԵՒ ԻՐԵՆՑ ԾԱՆՕԹ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԴՐԱՄՆԵՐ

ՆԱԽԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ ԵՒ ՀՆԱԳՈՅՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ ԵՒ ԻՐԵՆՑ ԾԱՆՕԹ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Ա.

Պարթեւ եւ Հայ Արշակունեաց դրամները տեսնելէն առաջ՝ կարեւոր է վերադառնալ պատմական այն կէտերուն՝ որոնք լուսաւորութիւն մը կրնան ընծայել Հնագոյն Արշակունեաց մասին յուզուած խնդրոյ։ Մեր բուն նպատակն ըլլալու էր՝ յատկապէս Նախարշակունի շրջանը նկատողութեան առնուլ, տեսնելու թէ իրօք մեր ունեցած պատմական ծանօթութիւնք անհնա՞ր կ՚ընեն ընդունիլ ազգային աւանդութեան տուած այն կարեւորագոյն տեղեկութիւնը թէ Բ դարու իբր կիսուն (Ն. Ք.) դահի փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած է յԱրե-ելեան Հայս (— վասն զի Արեւմտեան Հայոց միացումը կատարուած է միայն Տիգրանայ Մեծի օրերէն ի վեր, եւ այն՝ պէսպէս փոփոխութիւններէ առաջ. —) Արշակունի ճիւղ մը հաստատուելով հոն Միհրդատայ Ա կամ՝ ինչպէս աւանդութիւնը կը բացատրէ՝ "Արշակայ Մեծի„ ձեռօք կամ սատարելով։ Այս նկատմամբ կրնայինք թերեւս շատ համառօտիւ ամփոփել մեր գիտցածն եւ պատմական յիշատակարանաց աւանդածը, գոնէ ըստ մեր ներկայ գիտութեան։ Վասն զի Արեւելեան-Հիւսիսային բաժնին մասին յիշա-

տակարանաց աւանդածը մեծ բան չէ։ Դոյզն յիշատակութիւնք միայն կան՝ յետաղէքսանդրեան շրջանին համար՝ Երուանդեանց (Որոնտեանց) տան մասին, որ կ'իշխէր հոն Աքամենեանց օրերէն վեր։ Քիչ մ'աւելի առատ են տեղեկութիւնք միայն Արտաշէսի համար (արքայ 189 Ն. Ք.) եւ ապա աղօտ յիշատակութիւն մը անոր մէկ յաջորդին՝ եթէ այնպէս մեկնել ուզուի։ Այնուհետեւ բոլորովին կը լռեն պատմագիրք (— որոնք արդէն ըստ պատահման միայն կը յիշեն այս կամ այն կէտը. —) մինչեւ գրեթէ Տիգրան Մեծ՝ ըստ սովորական մեկնութեան։ Վասն զի մենք ալ այն համոզման յանգած ենք թէ Տիգրանայ Մեծի իբր գահակալութեան սկիզբները պատահածները կամ յիշուածները հաւանօրէն ուրիշ Տիգրանայ կը վերաբերին՝ “Արտաշէս-Տիգրանայ։„ Կ'ենթադրենք թէ երկու Տիգրանք՝ անուան նոյնութեան պատճառաւ՝ մէկ անձ կարծուած ըլլալու են։ Հայոց այս մասէն՝ ըստ այսմ բուն աշխարհէն՝ տակաւին որեւէ նշանակալից գիւտ մ'եղած չէ, որչափ մեզի ծանօթ է. ոչ դրամք կան ապահովապէս Որոնտեանց, Արտաշէսի եւ յաջորդաց, եւ ոչ արձանագրական յիշատակարանք։ Կը յուսանք՝ ոչ թէ չկան, այլ յերեւան չեն եկած տակաւին։ Տիգրաններու ժամանակն ի բաց հանելով ուրեմն՝ մեր կցկտուր տեղեկութիւնքն որեւէ արգելք մը չեն կրնար հանել խնդրոյ նիւթ եղող աւանդութեան դէմ։ Դրապէս հակառակ կրնայ բերուիլ, ինչպէս վերն ալ յիշեցինք, միայն Ստրաբոնի մէկ խօսքն՝ որով այն Արտաշէսն ու դար մ'ետքը Տիգրանն իրարու կը կապուին։ Բայց ի վերջոյ՝ քանի որ ասոր հակառակող ուրիշ վկայութիւնք եւ փաստեր ալ չեն պակսիր, շատ դժուար չէ ցուցընել թէ Ստրաբոնի միտքն ընդհանուր իմաստով միայն առնելու է, եւ թէ՝ գոնէ խիստ բառացի իմաստով առնուած՝ անճշդութենէ զերծ չէ, գէթ հաստատութիւնը կասկածելի։

Եթէ այսպէս խնդիրն ամփոփուէր միայն Արեւելեան-Հիւսիսային բաժնին՝ շատ մթին պիտի մնար մեր անցեալը՝ պատմութեան համար այս ոչ աննշան շրջանին, որուն գլխաւոր եւ տեւական արդիւնքն եղաւ ի վերջոյ բոլոր Հայախօս՝ եւ Հայախօս եղած՝ նահանգաց միութիւնը։ Բարեբախտաբար աւելի առատ են մեր աղբիւրները՝ Արեւմտեան-Հարաւային բաժնին համար, զոր կրնանք կոչել Փոքր-Հայոց-Ծոփաց արքայութիւնը, թէեւ բնականապէս այս աշխարհագրական անուանակոչութիւնք բոլորովին համարժէք չըլլան այն շրջանին եւ յետագայ ժամանակաց կամ Արշակունեաց վերջին օրերուն համար հաւասարապէս եւ ըստ ամենայն ընդարձակութեան մտաց։ Անով՝ որ այս բաժնին Հայք նոյն իսկ աշխարհագրական դրիւք անձկագոյն աղերս ունէին արեւմտեան եւ հարաւային դրացեաց հետ, աւելի կամ նուազ անմիջական ազդեցութեան տակ էին Մակեդոնական եւ յատկապէս Սելեւկեան գերիշխան ճոխութեան, աւելի մերձաւոր շփման մէջ էին յունական գաղթականութեանց եւ ինքնօրէն քաղաքաց հետ, աւելի ալ առիթ կար յիշատակութեան՝ դասական մատենագիրներէն։ Դժբախտաբար ճիշդ այս մատենագրաց արեւելեան ազգաց մասին աւանդածներէն համեմատաբար մեծագոյն մասը կորսուած է. եւ քիչ բացառութեամբ՝ հոս հոն պահուած հատակոտորներն են, որոնցմէ ստիպուած ենք պատմական ամբողջութիւն մը կազմել։ Անգամ Պարթեւաց պատմութիւնը, ինչպէս վերն ալ իւրաքանչիւր տեղը յիշեցինք, շատ տեղ թերակատար ու մթին պիտի մնար (— մասամբ այնպէս է այսօր ալ, —) եթէ միայն պատմագրական վկայութեանց մնացորդներն ըլլային մեր աղբիւրն, եւ եթէ այնպէս պերճախօս չըլլային դրամները։ Շատ բան չէ այս նկատմամբ ալ մեր ունեցածը. բայց գոնէ չեն պակսիր բոլորովին դրամներ՝ յատկապէս

Արշամաշատի արքայներէն եւ ընդհանրապէս Արեւմտեան բաժնին իշխողներէն, զորոնք յիշուած կը գտնենք դասականաց ցանուցիր յիշատակութեանց մէջ մասամբ իբրեւ արքայ եւ մասամբ "սատրապ,, անուանակոչութեամբ։ Որչափ չկարենանք հոս ալ պարծիլ աղբերաց եւ տեղեկութեանց ճոխութեամբ, գոնէ մեր գիտցածը զգալապէս աւելի է քան Արեւելեան բաժնին նկատմամբ, եւ քանի մը նոր գիւտեր ալ եղած են՝ հետզհետէ աւելի լուսաւորելով իրաց վիճակը։

Կրնանք այս նկատմամբ իրական զարգացում մը տեսնել այն մատենագրաց քով, որ այս կամ այն տեսակէտով առիթ ունեցած են զբաղելու այս շրջանով։ Անցեալ դարու ճիշդ կիսուն ձեռք զարկած էր Հ. Յ. Գաթըրճեան՝ Հայ պատմութիւնը հիւսելով Տիեզերական պատմութեան մէջ, առաջին անգամ լիակատար եւ ամփոփ կերպով ներկայացընել իրերն այնպէս՝ ինչպէս կ'աւանդեն արտաքինք, անտես չընելով նաեւ դրամները՝ որոնցմէ առատ են յատկապէս հռոմէական-հայկականները, դրոշմուած Հռոմայեցւոց կողմանէ ի յիշատակ պատերազմական գործողութեանց՝ զոր կատարած են ի Հայս եւ ընդդէմ Պարթեւաց, համառօտիւ նշանակելով մատենագրաց ալ տեղերն՝ որոնք որեւէ ակնարկ մը կամ յիշատակութիւն մը կը պարունակեն[1]։ Նախարշակունի մասը տակաւին շատ աղ-

---

[1] Հ. Յ. Գաթըրճեան, "Տիեզերական Պատմութիւն,, հտ. Ա—Բ. (Վիեննա 1849, 1852.) Հայոց մասին՝ Ա, 87—110, 340—3, 579—598. Բ, 70—124, 162—180, 458—558։ Պարթեւաց ժամանակը՝ ինչպէս դիւրին էր ընել՝ միաժամանակ ներկայացուած է, միանգամայն նկարագրելով բուն Պարթեւաց եւ յարակից Հայոց գործերը։ Արտաքին պատմագրաց եւ ներքին պատմչաց աւանդածները զատ զատ դրուած են ընդհանրապէս, վասն զի տակաւին չէր ուզեր "ոչ զմի պատմագրութիւն միւսումն պատմագրութեան զոհել եւ ոչ տարաժամ խառնմամբ զերկոսին ի մի ձուլել բռնազբօսելով

քատ է հօն. եւ դրամներէն կը յիշուի միայն Շաւարշինը (Քսերքսէս։)[1] Գաթրճեանի շաւղով եւ շատ մասամբ անոր ալ հետեւելով՝ բայց շատ աւելի ընդարձակ ծրագրով է Ա. Մ. Գարագաշեանի ծանօթ գործը[2]։ Դրամագիտական մասը բոլորովին աղքատ է հոս եւ բացառապէս միայն Գաթրճեանի վրայ յեցած՝ համառօտիւ յիշելով անոր յիշածները։ Եթէ Գաթրճեան շատացած էր արտաքնոց յիշատակութիւնքն պարզապէս ակնարկելով՝ Գարագաշեան ընդարձակօրէն քաղուածքներով յառաջ բերած է, որչափ կարելի էր իրեն՝ նկատելով այն պարագաներն ու տեղին՝ ուր ստիպուած էր աշխատիլ։ Այս կէտը գործոյն առաւելութեանց գլխաւորներէն է, որով դասական բնագիրքն առջեւ չունեցող բանասէր մ'ալ անոնց էական կէտերն առջեւն ունի։ Յատկապէս Նախարշակունի մասը

եւ զերկոսին միանգամայն այլայլելով„ եւն (Բ. 89։) Այս նկատմամբ իւր դիտողութիւնն, որ գոնէ մասամբ կ'արժէ այսօր ալ, տես Բ, 84—9։ Ուրիշ սեպհական կարծիքներն՝ իրենց տեղը։

[1] *Տես անդ՝ Ա, 581—2. Բ, 84—5։ Քսերքսէսի դրամները գիտէ "առ Վիսկոնտեայ Պատկերագր. Յուն. Յում. Բ, գլ. ԺԲ, եւ Տխտ. ԺԶ, 1, 2.* (E. Q. Visconti, Iconographie grecque etc.)

[2] *Մենք պիտի յիշենք լիակատար հրատարակութեան գրքերն ու էջերը՝ Ա. Մ. Գարագաշեան, "Քննական Պատմութիւն Հայոց„ եւն, Մասն Ա—Դ. Տփղ.* 1895. 8° *էջք* 278+277+381+287։ *Ա Մասին առաջին տպագրութիւնն ի Կ. Պոլիս* 1880 *ի նկատի չենք առնուր, եւ ընդհանրապէս նոյն առաջին գիրքն "Հայկազանց„ շրջանի քննութիւն է, եւ չորրորդ գիրքն Արշակունեաց անկմանէն ետքը կը սկսի մինչեւ իբր Ե դարու վերջերը. Արշակունեաց ժամանակի մասին են բուն այժմ Մասն Բ—Գ, բայց ի հարկէ այլեւայլ կէտեր կան յառաջ եւ յետոյ։ Իւր այլեւայլ սեպհական կարծիքներն՝ իրենց տեղը. բայց բուն գրքին ուղղութեան եւ քննադատութեան արդեանց լիակատար վերստուգում մ'ընել մեր գործը չէ։*

Հոս ալ՝ թէեւ քիչ մ'աւելի է՝ բայց էապէս նոյնպէս տկար ու աղքատ, թէպէտ եւ Հեղինակին գրած օրերն արդէն շատ բան աւելի ծանօթացած էր[1]։ Զարմանք չէ որ Հեղինակին անծանօթ մնացած են շատ մը կարեւոր երկեր՝ ոչ միայն նորագոյններ, այլ նաեւ հնագոյններէն. այսպէս՝ օրինակի համար դրամագիտականներէն՝ Լանգլուայի գործը (— որուն եւ նորագունից մասին տես յետոյ. —) եւ պատմականներէն անգամ Սէն-Մարտէնի երկը, լոյս տեսած արդէն 1850ին. թողլով յիշել ուրիշները։[2]

---

[1] Նախարշակունեաց եւ յարակից ժամանակաց մասին՝ անդ Ա, 74—87, 232—5, Բ, 101—109, եւ ակնարկներ՝ այլեւայլ տեղեր, բայց միշտ աւելի քննադատական ուղղութեամբ՝ Խորենացւոյ աւանդածները մի առ մի հետազօտութեան նիւթ ընելով. այսպէս Վաղարշակայ եւ իւր գործոց քննութիւնը՝ անդ Ա. 203–265. Տիգրանայ Մեծի շրջանը՝ Բ, 104–168, եւն։ Բուն Նախարշակունի արքայից մասին արտաքնոց աւանդածները շատ համառօտ եւ թերի են յիշեալ տեղերը. այս ժամանակի դրամներէն՝ գրեթէ ոչինչ։ — Բ, 129–153 համառօտ ամփոփումն է Թ. Ռայնախի "Միհրդատ Եւպատոր„ գործին. (Հմմտ. Reinach Th., Mithridate Eupator roi de Ponte. Paris 1890.) Վերջին Հեղինակիս այլեւայլ ուրիշ գործերէն յիշուի միայն՝ (Numismatique ancienne.) Trois royaumes d'Asie-Mineure. (Cappadoce-Bithynie-Ponte.) Paris 1889, որ յետոյ այլեւայլ անգամ պիտի յիշատակուի.

[2] Գործը լոյս տեսած է Հեղինակին մահուանէն ետքն եւ ասով նաեւ իւր ժամանակ տակաւին չաւարտած եւ թերի. այսօր ի հարկէ շատ մասամբ հինցած է, եւ այսպէս բնականապէս "անքննադատ„ կ'երեւայ՝ ինչպէս կ'ըսէ Մոմսէն (Բ, 300.) բայց եւ այնպէս իւր ժամանակին նշանաւոր երկերէն է։ Քանի մ'անգամ միայն առիթ պիտի ունենանք յատկապէս յիշելու։ Գործին վերնագիրն է M. J. Saint-Martin, Fragments d'une Histoire des Arsacides, ouvrage posthume, etc. I Paris 1850. 8° pp. 448. II, 1851. pp. 443. յատկապէս Հայ Արշակունեաց մասին I, 54—169, բաց աստի այլեւայլ կէտեր՝ բովանդակ գործոյն մէջ։

Մասամբ ազդուած է Հեղինակը նաեւ այն կասկածէն, զոր ունի այլեւայլ՝ այլուստ շատ յարգի աղբերաց դէմ անգամ: Այս մասին ահա իւր կարծիքը. “յԱղեքսանդրէ մինչեւ ցՏիգրան Մեծ... ժամանակին համար եւս չունինք մասնաւոր աղբիւր. արդարեւ կը գտնենք ինչ ինչ յիշեալ ի հին պատմագիրս զՀայոց առ Աղեքսանդրիւ եւ առ յաջորդօք նորա, մանաւանդ առ Սելեւկեամբք. բայց այս պատմագիրներէն շատք ժամանակակից չեն, եւ երբեմն հակառակ միմեանց: Այսպէս ինչ որ Դիոդորոս Սիկեղացի, Պլուտարքոս, Կուրտիոս, Յուստինոս եւ Ապպիանոս կը յիշեն՝ իբր երեքհարիւր եւ աւելի ամօք յառաջ են քան զնոսա, ուստի եւ չեն կրնար իբրեւ ստոյգ ընդունուիլ: Պողիբիոս միայն, իբրեւ արդարեւ ժամանակակից, արժանի է կատարեալ հաւատարմութեան, եւ յետ Պողիբեայ Ստրաբոն՝ իբրեւ մօտագոյն ժամանակաւ, եւն: Ասոր համար “ստուգութեան կարօտ„ է Հեղինակին համար ինչ որ կը պատմուի օրինակի համար Երուանդի մասին. եւ ճշմարիտ պատմութիւնը կը սկսի կարծես միայն Արտաշիսիւ եւ յետոյ Տիգրանով:[1] Պատմագրի մ'առաջին պարտքն է անշուշտ իր աղբերաց արժէքը ճշգրտիւ կշռադատել եւ որոշել։ Սակայն վերյիշեալ կարծիքն՝ իր այսպիսի ընդհանրութեամբ՝ շատ ալ քննադատական չէ, թողլով նաեւ այն էական պարագան՝ որ նախ՝ շատ խեղճ կ'ըլլար պատմական մեր ունեցած պաշարն, եթէ պահանջենք մի միայն “ժամանակակից եւ ականատես„՝ այսինքն ուրեմն իրականին “պաշտօնական„ վաւերաթղթերու վրայ հաստատուած պատմագրութիւններ. եւ երկրորդ՝ որ այն ընդհանրապէս խոստուած՝ քիչ մ'աւելի անագանագոյն՝ մատենագրաց գոնէ բաւական մէկ մասը ճիշդ իր առջեւն ունէր հնագոյն եւ վաւերագոյն աղբիւրներ. եւ ցորչափ որ իբրեւ հաւատարիմ ներկայացուցիչ են այն աղբերաց՝ որեւէ կերպով նուազ արժանահաւատ չեն. եւ յաճախ նաեւ միակ իրենք են որ պահած են հին աղբիւր մը կամ վաւերական

---

[1] Գարագաշեան, Ա. 78—80. որով եզրակացութիւնն է՝ “Եթէ հաստատուի այս պատմութիւնը (— Միհրան, Փրատափեռնէս. Արդուարդ եւ Որոնտէս —) կը հետեւի թէ արդէն իսկ առ առաջին Սելեւկեան թագաւորօք, այն է յառաջ անտի 325 Ն. Ք. կար յԱրմենիա բնիկ իշխանութիւն կամ թագաւորութիւն մը. բայց այս պատմութիւն, որպէս ասացաւ՝ ստուգութեան կարօտ է:„ Հեղինակը ասկէ կ'անցնի Արտաշիսի եւ Զարեհի եւ անկէ Տիգրանայ Մեծի (անդ՝ 80–1. եւ այլուր:) Նոյն ուղղութիւնը կը ցուցնէ նաեւ յաջորդ ժամանակաց համար: Ի բաց առեալ միայն Արտաշիսի եւ Զարեհի միջոցը, իւր պատմական ժամանակը կը սկսի միայն Տիգրանէն: Այսպէս՝ “Պողիւբիոս չի յիշեր զյաջորդս Արտաքսիասայ եւ ոչ Ստրաբոն կը յիշէ Արտաքսիասայ անմիջական յաջորդներն. այլ միայն իբրեւ ի զաւակէ նորին

կամ յաջորդներէն՝ զՏիգրան Մեծ եւ զԱրտաւազդ... Սորաբոն ասելով զՏիգրանայ թէ էր ի զաւակէն Արտաքսիասայ եւ ո՛չ յաջորդ նորա՝ կու տայ իմանալ թէ ի մէջ այն երկուց կային այլ թագաւորք։ Այլ զայսանէ չունիմք ստոյգ տեղեկութիւն ժամանակակից աղբիւրներէ, այլ խառն ի խուռն ինչ եւ կարկատուն։ Տրոգոս Պոմպէոս միայն, մատենագիր Ա դարու առ Յուստինոսի՝ կը յիշէ զԱրտաւազդ ոմն թագաւոր Հայոց ի պատերազմի ընդ Միհրդատայ Բ...։ Ուստի եւ մեք թողեալ զսոսա, իբրեւ մեր պատմութեան անծանօթ ժամանակին վերաբերեալ, եւ բաւական համարելով ինչ որ ասացաւ զսկզբնաւորութենէ երկրորդ հարստութեան Հայոց Արտաքսիասու յԱռաջնում մասին Պատմութեան մերոյ, էջ 235–41, կը սկսինք մեր պատմական ժամանակն ի Տիգրանայ Մեծէ„ եւն. (անդ՝ Բ, 104—5։) – Անշուշտ նաեւ այսօր դժբախտաբար շատ բան մթին է, յատկապէս Արեւելեան բաժնին պատմութեան այլեւայլ միջոցները. բայց յամենայն դէպս կամաւոր չափազանցութիւն մըն է Հայոց “պատմական ժամանակը„ սկսիլ միայն Տիգրանայ Մեծի օրէն. (Նոյնը կրկնուած դարձեալ՝ Ա, 81, եւն։) Կը յուսանք յաջորդքս գոնէ կը հաստատեն այս կէտը, եթէ ընդհանրապէս պէտք կար հաստատութեան։

տեղեկութիւն մը[1] ։ Ասոնց շատ հեռուները թափառելու՝ յիշենք իբրեւ օրինակ քանի մը կէտ

ւ Քանի որ հոս աղբերաց արժանահաւատութեան աստիճանին վրայ է խնդիրը, աւելորդ չէ յիշել հոս այնպիսի հեղինակաւոր գիտնոյ մը դատաստանը՝ ինչպիսի է Գուտշմիդ, այնչափ աւելի որ նոյն աղբերքն են՝ որոնք ցիրուցան տեղեկութիւններ կը պարունակեն նաեւ մեր պատմութեան համար։ Դատաստանը՝ ինչպէս պիտի տեսնուի՝ բոլորովին տարբեր է եւ ուրիշ հայեցակէտով քան Գարագաշեանի լոկ "ժամանակակից ականատեսի" դրութիւնը։ Յետաղէքսանդրեան ժամանակի "Մակեդոնական շրջանին" նկատմամբ կը գրէ Գուտշմիդ. "Աղէքսանդրի մասին մեր տեղեկութիւնքն երկու դասակարգի կը բաժնուին։ Պաշտօնական Մակեդոնական աղբիւրներէ, յատկապէս Պտղոմէոս արքայի եւ Արիստաբուղեայ Կասանդրացւոյ երկերէն քաղած են Արիան եւ յընդհանուրն խօսելով՝ նաեւ Պղուտարքոս իրենց պատմածները։ Ոչ-պաշտօնական աղբիւրէ մը, որ էր Կղիտարքոս յոյն հեղինակին յունական հասարակութեան համար գրած պատմութիւնը, հաւատարիմ քաղուածք մ'ըրած է Դիոդոր. նոյն աղբիւրն առջեւն ունէր անագանագոյն երկ մը, զոր գործածած են Կուրտիոս եւ Յուստինոս կամ մանաւանդ Պոմպէոս Տրոգոս, բայց լրացուցիչ մասերով՝ որ առնուած են առաջին դասակարգի ուրիշ գործէ մը եւ դարձեալ երկրորդ գործէ մը՝ որ Աղէքսանդրի շատ թշնամի էր, կասկածելի նկարագիր մ'ունէր եւ ազատ չէր նաեւ կամաւոր ինքնաստեղծ կարկատանքներէ։ Նորագոյն քննիչներէն Droysen իր պատմագրութեան հիմ առած է մի միայն առաջին դասակարգը. եւ արդէն զինուորական եւ աշխարհագրական իրաց համար այս դասակարգը միայն գործնական արժէք ունի։ Grote իր պատմագրութեան համար կը գործածէ նաեւ երկրորդ դասակարգը. եւ արդեամբք այս կարգն՝ որչափ ալ վիպական, հռետորական գոյն մ'ունի, եւ շատ տեղ տեսնուած անքննադատութեամբ ալ հանդերձ կարելի չէ բոլորովին անտես ընել. նոյն իսկ անով որ անկողմնասէր (unbefangen) է. բազմաթիւ իրեր՝ զորոնք պաշտօնական գոյն ունեցող առաջին դասակարգը հազիւ թէ կ'ակնարկէ կամ բոլորովին կը լռէ, կ'իմանանք միայն երկրորդէն. եւ որչափ ալ այս երկրորդին՝ Աղէքսանդրի մասին տուած անորոշ դատաստանն՝ մեզի համար չի կրնար *մեր պատմութեան այժմ խնդրոյ ներքեւ եղած ժամանակամիջոցէն: Պողիւբեայ (ծն. իբր 204*

վճռական ըլլալ. բայց նոյն դատաստանն ուղղութեամբ ընելու համար շատ աւելի առատ ատաղձ կը մատակարարէ քան առաջինը: Ըստ այսմ հօս պատմագրին պաշտօնը նոյն է բանասիրի մը պաշտօնին հետ, որ մատենագրի մը բնագիրը վերականգնելու համար ձեռագրաց երկու խումբ առջեւն ունի, մին՝ լաւ եւ միւսը՝ ներմուծեալ (interpoliert) *որ սակայն անկախ է առաջնէն: Այս դրից մէջ առաջին գործն է նախ վերջին խմբին նախապատճենն ըստ կարելւոյն անարատութեամբ վերականգնել, եւ յետոյ առջեւն ունենալով այս ալ՝ բայց բուն հիմ դնելով առաջին խումբը՝ հեղինակին բնագիրը — մեր պարագային ուրեմն ճշմարիտ պատմութիւնը — վերակազմել: — Աղեքսանդրի անմիջական յաջորդաց պատմութեան համար մեր լաւագոյն առաջնորդքն են՝ Դիոդոր, Առիան՝ որմէ քաղուածքներէ միայն պահուած են Փոտայ քով, եւ Պղուտարքոս՝ Եւմենեայ եւ Դեմետրիոսի Վարուց մէջ. ասոնք ամէնքն ալ իրենց պատմածը քաղած են նշանաւոր պատմագրէն՝ Յերոնիմոս Կարդիացի. ասոնց հետ կցելով՝ հազիւ ի նկատի կրնայ առնուիլ Տրոգոս կամ Յուստինոս՝ որ նուազ արժէք ունեցող աղբիւրներ թերակատար ալ կերպով գործածած է:... Հնութենէն կորսուած է որեւէ ամփոփ պատմութիւն մը* 301–220 *տարիներու ժամանակամիջոցին համար. վասն զի Յուստինոս՝ որ այսպիսի պատմութիւն մը կ'ուզէ ներկայացընել՝ հօս աւելի քիչ արժէք ունի քան նախընթաց շրջանին համար: Ցիրուցան ատաղձն ամէնէն լաւ ամփոփած է եւ պատմական ընդհանուր պատկերի մը վերածած՝* Droysen *իւր “Պատմութիւն Հելլենականութեան„* (Geschichte des Hellenismus) *գործին մէջ: Իսկ* 220 *տարիէն սկսեալ ունինք Պողիւբեայ գեղեցիկ գործը, ի սկզբան լիակատար. յետոյ գոնէ մեծամեծ քաղուածքներով.„ եւն. (Գուտշմ. Պատմ. Երան.* 73—4:)

Արշակունեաց կամ Պարթեւական ժամանակին համար կը գրէ. “Պարթեւական եւ Բակտրիական պատմութեան միակ ամփոփ նկարագրութիւն՝ որ մեր ձեռքը հասած է, Պոմպէոսի Տրոգոսին է՝ Յուստինոսի քաղուածքներուն. եւ կը հասնի մինչեւ 9 *Ն. Ք. տարին. բայց քաղուածօրէն համառօտողին հարեւանցի կերպով գործելուն պատճառաւ թե-*

Ն. Ք. † իբր 121 Ն. Ք.) արժէքին մասին աւելորդ իսկ է խօսք մ'աւելցընելն՝ ա՛յնչափ հանրածանօթ է։ Բայց քանի որ անոր Խ. գրքերէն հազիւ հինգը մնացած են, եւ բոլոր մնացեալ հատակոտորք շատ դարեր իսկ յետոյ ապրող անձանց քով կը գտնուին իբրեւ քաղուածք, բնական էր՝ եթէ խիստ կերպով գործադրէինք վերոյիշեալ աղբերաց քննութեան ոճը, աւելի կասկածով նայիլ ճիշդ այս հատակոտորներուն վրայ։ "Ստուգութեան կարօտ„ պիտի ըլլար այն ատեն Պոլիբեայ ոչ միայն այն թանկագին կտորը՝ զոր հրա-

---

րոյթ մը կայ ճիշդ մէջտեղը՝ 94–55 Ն. Ք. տարիներու պատմութիւնը։ Հռոմայեցւոց եւ Պարթեւաց 53 եւ 36 տարիներն իրարու դէմ մղած պատերազմաց ընդարձակագոյն պատմութիւնը կու տայ Պղուտարքոս՝ Կրասոսի եւ Անտոնիոսի Վարուց մէջ։ Եւ որովհետեւ Հռոմէացի առաջին կայսերաց ատեն տիրող եղած էր այն կարծիքն՝ որ Հռոմայեցւոց քով գոյութեանն իրաւունք մը կ'ընծայեր նաեւ Պարթեւաց, մանաւանդ թէ այս երկու ազգաց մէջ աշխարհքը բաժնուած կ'ընդունէր, (Ստրբ. ԺԱ, էջ 515. Յուստին. ԽԱ. 1, 1.) սովորութիւն եղած էր Հռոմէացի պատմագրաց՝ համառօտիւ պատմել Պարթեւաց նաեւ այն իրերն, որ ուղղակի կապ չունէին Հռոմէական իրաց հետ։ Այս պարագային շնորհիւն է որ քիչ շատ լիակատար գիտենք Դիոնի Կասիոսի, Յովսեպոսի եւ Տակիտոսի երկերէն 69 Ն. Ք. – 72 Յ. Ք ժամանակամիջոցը։ Այսպիսով մեզի համար բոլորովին կորսուած է՝ միայն սա տարիներու պատմութիւնը՝ 94–69 Ն. Ք. եւ 72–227 Յ. Ք։ Նշանաւոր աղբիւր մըն են դրամները, մանաւանդ 37 Ն. Ք տարիէն սկսեալ, երբ կը սկսին տարեթուերով ըլլալ. մանաւանդ թէ վերջին ժամանակաց համար՝ երբ Դիոնի գործէն մնացած քաղուածքները շատ օգուտ մը չունին մեզի, դրամները նոյն իսկ մեր գլխաւոր աղբիւրը կ'ըլլան։„ Գուտշմ. կը նշանակէ այնուհետեւ նորագոյն գործերը, որոնց շատերն արդէն յիշուեցան այլեւայլ տեղեր։ (Տես Գուտշմ. 171–2։) Մեր նպատակին համար այսչափն ալ բաւական է. ուստի աւելորդ կը համարինք այս կամ այն կէտին նկատմամբ ուրիշ գիտնոց կարծիքները յիշել հոս։

տարակիրք զետեղած են Պողիւբեայ Ը գրոց իբրեւ եօթներորդ հատակոտոր կամ իբրեւ ԻԵդ գլուխ՝ Արշամաշատայ Շաւարշ (Քսերքսէս) արքայի մահն, զոր ունինք Ժ դարուն Կոստանդնի Ծիրանածնի հրամանաւ եւ խնամովք պատրաստուած ժողովածոյքէ մը. („Վասն առաքինութեան եւ չարութեան„.) այլ նաեւ այն կտորը՝ զոր ինքն իսկ Գարագաշեան պատմական գոհար մը կը համարի Յառաջակողման Ասիոյ եւ Հայոց պատմութեան համար[1], այսինքն՝ ըստ հրատարակչաց այժմ Պողիւբ. ԻԶ, հատոր. Գ կամ գլ. Զ՝ խաղաղութեան դաշինքն Եւմենեայ եւ Փառնակայ, եւ ընդհանրապէս բոլոր հատակոտորքն: Իրականին հայ պատմութեան այս շրջանին համար Պողիւբիոսէ ոչինչ պիտի մնար, այնչափ աւելի՝ որչափ այն ամէն բիւզանդեան ժամանակի քաղուածքները յօրինողք շատ աւելի նուազ հմտութիւն եւ ընդհանրապէս արժէք ունին, երբ նաեւ հնագոյն գրոց ամբողջութիւնը շատ մասամբ արդէն թերի էր, քան այն հին դասական մատենագիրքն եւ իրենց ժամանակն՝ երբ տեղեկութիւն մ'իրենց առջեւ եղած լիակատար գործերէն քաղած կ'աւանդեն: Սխալմունք ի հարկէ կայ ինչպէս հոս՝ նոյնպէս նաեւ հոն: Ուրիշ օրինակ մը բերելու համար՝ Պողիենոս ուշ ժամանակի մատենագիր մըն է՝ Բ դարուն Յ. Ք. եւ իւր „Պատերազմական հնարագիտութեանց„ մասին գրութիւնն ուրիշ ծրագրով է: Աշուադատելով միայն մեզի համար աւելի հետաքրքրական մասերը՝ Երանեանց եւ ընդհանրապէս Արեւելից նկատմամբ, եթէ կան հոն ոչ սակաւ անճշդութիւնք եւ շփոթութիւնք, նուազ թուով չեն նաեւ թանկագին նորանոր տեղեկութիւնք: Շատ փոքրիկ բան մըն է հոս՝ օրինակի համար՝ Անտիոքոսի Հերոյի բարեկամին՝ Հայոց Արշամ արքայի միշատակութիւնը (Պողիեն. Դ, 17.) զոր ուրիշ ցայժմ մեզի հասած մատենագրի քով չենք գտներ։ Այս ուրեմն շատ աւելի իրաւամբ “ստուգութեան կարօտ„ ըլլալու էր, քանի որ Պողիենոս իբր չորս դար ետքն է Արշամայ ժամանակէն։ Եւ սակայն որեւէ բանաւոր պատճառ չկայ կասկածելու՝ ինչպէս ոչ Պողիւբեայ յիշած Քսերքսէսի՝ նոյնպէս ոչ նաեւ Պողիենոսի յիշած Արշամի մասին։ Եւ եթէ կասկածի առիթ մ'ալ ըլլար՝ բաւական էր աչքի անցընել երկու արքայից գրամներն՝ որ բարեբախտաբար պահուած են, եւ այժմ՝ Կոմագենեան արձանագրութիւնքն, զոր պիտի յիշենք։ Ի վերջոյ՝ եթէ ժամանակը միայն որոշիչ կը դնենք պատմագրի մ'արժէքին համար, մեր խնդրոյն՝ ուստի նախարշակունի շրջանին համար դուրս հանելու էինք քիչ շատ նաեւ զՍտրաբոն։ Որչափ ալ “մօտաւոր„ ժամանակաւ՝ Արտաշէսի օրերէն գոնէ երկու դար, եւ երբ կը գրէր՝ նոյն իսկ Տիգրանայ Մեծի մահուանէն իբր ութսուն տարի ետքն է։ Եթէ վերջնոյս համար “մօտաւոր„ էր՝ անշուշտ չէր յետաղեքսանդրեան շրջանին եւ Արտաշէսի համար։ Մեզի համար Ստրաբոն արժէքէն ի հարկէ բան մը չի կորսընցըներ, թէեւ մէկ երկու դար եւ աւելի ալ ուշ ըլլայ, կամ երբ դարերով իսկ հին դէպքերը կը պատմէ եւ հեռաւորագոյն տեղերը կը նկարագրէ յաճախ ճշգրըտութեամբ՝ ընտիր աղբերաց առաջնորդութեամբ։ Իւր աղբերաց անբաւականութեան պատճառաւն է ընդհակառակն՝ երբ Հայոց եւ Մարաց հնագոյն շրջանին մասին աւելի բան չի կրնար ըսել բայց Արմենիոսի եւ Մեդոսի զրոյցը։ Եւ հաւանօրէն ճիշդ նոյն պատճառաւ որ “նորագոյն լուրեր„ չունէր տակաւին, նաեւ այնպիսի տեղ մ'ուր բուն “ժամանակակից եւ ականատես„ էր՝ հաւանօրէն անճիշդ տեղեկութիւն մը կու տայ, պնդելով թէ իւր գրելու ատեն (18 Յ. Ք.) տակաւին կը շարունակուէր Ատրպատէսի տոհմի հարստութիւնը, մինչդեռ —

---

[1] Գարագաշեան, Ա, 232–3 եւ այլուր:

թողլով Միհրդատայ Ա ձեռօք գահակալութեան կարելի փոփոխութեան խնդիրը, — նոյն տունը գոնէ մերժուած ըլլալու էր Հրահատայ Ե ձեռօք ճիշդ Ստրաբոնի օրերը, իբր տասնուհինգ՝ քիչ մ'աւելի կամ պակաս՝ տարի յառաջ: (Գուտշմ. Պտմ. Եր. 117. տես նաեւ վերը՝ էջ 82: Մարքարտի տուած այլակերպ մեկնութիւնը՝ տես ZDMG, 1895, p. 641:) Թէ վերջապէս՝ ինչպէս մեր օրերը՝ նաեւ հնութեան մէջ՝ ամէն “պաշտօնական„ տեղեկագրութիւն համարժէք չէր ճշմարտութեան հետ, երբ մանաւանդ խնդիրը կը դառնար պատերազմական գործողութեանց վրայ եւ “տեղեկատուն„ ինքնին խնդրին մէջ շահ մ'ունէր, հանրածանօթ է. օրինակի համար՝ հռոմէացի զօրավարաց այլեւայլ “յիշատակագիրքն՝„ որոնցմէ քաղուածքներ պահած են պատմագիրք: Նոր քննադատութիւնը շատ բան այլազգ կը տեսնէ իրաւամբ: Այսպէս մեր պատմութեան համար — Տրդատայ Արշակունւոյ՝ ուստի Արշակունեաց նորագոյն հիմնարկութեան ժամանակին համար՝ — հետաքրքրական են Կորբուղոնի այն մեծագործութեամբք լի յիշատակագիրքն, զոր հաւանօրէն ուրիշ աղբիւր չունենալուն պատճառաւ գործածած են՝ ժամանակակից եւ այնպիսի պատմագիր մ'ինչպիսի է Տակիտոս եւ յետոյ Դիոն Կասիոս: Սակայն այս ամէն պարագայք արգելք չեն որ նոր քննադատութիւնն աշխարհիս ամէնէն ստախօս գրուածներէն մին համարի Կորբուղոնի այն յիշատակագիրը. (Գուտշմ. Պտմ. Եր. 131. տես վերը՝ էջ 113:) Կրնայ նոյնը տեսնուիլ Գարագաշեանի քով, որ գրեթէ լիովին դրած է այս յիշատակագիրը՝ քաղելով յիշեալ մատենագիրներէն[1]: Ուրիշ վստահալից ընդարձակ աղբիւր մ'այս մասին դժբախտաբար չկայ: — Այս երկար շեշտումն

---

[1] Գարագաշեան, Բ. 204–240:

ետքը՝ կրկին դառնանք մեր խնդրին, շեղում մը՝ զոր ստիպուած էինք ընել՝ ժամանակին կարեւոր աղբերաց մասին ըլլալով խօսքը։

Ըսինք՝ Գարագաշեանի դրամագիտական մասը շատ տկար է, կրկնելով միայն Գաթրճեանի նշանակածները։ Իրեն ծանօթ կամ առձեռն չէ եղած ըստ երեւութին նոյն իսկ Լանգլուայի գործը "Դրամագիտութիւն Հայոց։"[1] *Յաջորդներուս հա-*

---

[1] (Bibliothèque historique arménienne ... par E. Dulaurier.) Numismatique de l'Arménie par V. Langlois. Paris 1859. 4° pp. XX, 87+110, pl. I—VI+I—VII. *Գործն ըստ այսմ երկու մաս է. Ներածութենէ մ'ետքը՝ Ա. "Դրամագիտութիւն Հայաստանի ի հնութեան."* (*էջք* 87. *Տխտ. Ա—Զ.*) *եւ Բ՝ "Դրամագիտութիւն Հայաստանի Միջինդարու"* (*էջք* 110. *Տխտ. Ա—Է։*) *Ա մասին ստորաբաժանմունքն են՝ "Հայկազունք"* (*ուր նշանակութիւն ունի միայն Տրիբազի դրամոց մասը՝ էջ* 4–5.) *"Կողմնակի հարստութիւնք" այսինքն՝ Շամշատի թագաւորութիւնը* (*Շամ. էջ* 8 *եւն.*) *Արշամաշատի թագաւորութիւն* (*Արշամ՝ էջ* 12. *Քսերքսէս՝* 13. *Աբդիսար՝* 15.) *Փոքր-Հայոց թագաւորութիւն* (*Միհրդատ՝* 20.) *"Երկրորդ հարստութիւն. Արշակունիք"* (*էջ* 23 *եւն*) *բնականապէս պարունակելով՝ Տիգրան Մեծ, Արտաւազդ, յաջորդ Տիգրանք եւն, եւ վերջապէս հռոմէական-հայկական դրամոց գոնէ էականները, բայց նաեւ Ոնոն՝* (*էջ* 41) *որուն հոս ընծայուած դրամներն ի հարկէ ընիկ պարթեւականքն են։ Իբրեւ Արշակունեաց "երկրորդ ճիւղ" նկատելով Ուռհայի իշխանները՝ մանրամասն նկարագրուած են առանձին բաժնով "Արքայք Ուռհայի" եւ Աբգարներու դրամները.* (*էջ* 48–82)*։ Այս բաժինն ըստ այսմ առաջին մասին ճիշդ կէսը գրաւած է. Նոյնպէս յարակից տախտակները՝ Գ—Զ Աբգարներու դրամոց ներկայացման նուիրուած են։ Բ մասը՝ կամ Ռուբինեանց դրամոց բաժինը հոս նկատի չենք առնուր։ Ըստ այսմ Ա մասէն ալ միայն փոքր բաժին մըն է որ նախարշակունի եւ արշակունի դրամները կը նկարագրէ.* (*բուն՝ էջ* 6—47, *թողլով "Տրիբազի" կամ սատրապայ շրջանը։*) *Այս բաժինն՝ որչափ այսօր տեղ տեղ տարբեր արդեանց յանգած է գիտութիւնը, կը պահէ միշտ իւր ընդհանուր արժէքը. եւ չենք տարակուսիր՝ եթէ ծանօթ*

մար անտես ընել պէտք ենք՝ մեր ծրագրէն դուրս ձգելով՝ ոչ միայն Լանգլուայի գործին երկրորդ մասը կամ Ռուբէնեան դրամքն, այլ նաեւ առաջին մասին երկրորդ ընդարձակ մէկ բաժինը, ուր կը նկարագրուին Ուռհայաստանի կամ Աբգարներու դրամները, իբրեւ "երկրորդ ճիւղի„ մը յիշատակարանքը։ Սակայն եւ այնպէս — աւելցընենք անցողակի — ապագայ քննիչ մը Հայ պատմութեան՝ բոլորովին անտես ալ ընելու չէ, ինչպէս միւս ամէն շրջակայից՝ նոյնպէս առանձնապէս Ուռհայաստանի պատմութիւնը, գոնէ նախաբգարեան շրջանը։ Շատ աւելի նուազ կապ ունի ըստ ինքեան օրինակի համար Կոմագենէ. եւ սակայն այսօր հաստատութեամբ գիտենք որ նոյն ըստ ինքեան յէականս ոչ-Հայ աշխարհին իշխող տան հիմնարկութիւնը Հայական էր. եւ ճիշդ այժմ թանկագին տեղեկութիւններ կ'առնունք փոքրիկ աշխարհին արքայից մեզի հասած յիշատակարաններէն։ Մեր ծանօթութեանց յաճախելովն հետզհետէ աւելի պայծառ կը տեսնենք որ գոնէ նոյն հանգամանաց մէջ էր Ուռհայաստանի ալ իշխանաց տունը, գէթ նախաբգարեան շրջանին, այլուստ նաեւ ուրիշ շատ կողմանէ աւելի անձկագոյն կապ ունենալով Հայոց հետ։ Ըստ այսմ բոլորովին անհիմն ալ չէ որ ոչ միայն Հայ՝ այլ նոյն իսկ մանաւանդ ասորի աղբիւրներն Ուռհայի եւ Հայոց տանց մէջ անձկագոյն կապ մը կը դնեն։ Բայց հոս մեր խնդրէն դուրս են ի հարկէ այս ամէնն եւ յատկապէս Աբգարի Ուքամայ մասին աւանդութիւնն, որ գոնեայ մեզի ներկայացած ձեւով՝ իբրեւ որդի Արշամայ եւ յաջորդ Տիգրանեանց՝ բնականապէս անպատմական

ըլլար Գարագաշեանի, վերջնոյս գործոյն այլեւայլ տեղերը տարբեր գրուած կ'ըլլային։ Այսօր ի հարկէ գործին գլխաւոր ատաղձը, որ է Պարիսի հաւաքման ցուցակագրութիւնը, շատ աւելի լաւագոյն նկարագրուած կը գտնենք Բաբըլոնի երկասիրութեան մէջ։

է։ Այս եւ նման խնդիրք միայն հարեւանցի պիտի շօշափուին, եւ այն՝ միայն երբ եւ որչափ կարեւոր է։

Լանգլուայի գործն այժմ նաեւ ընդհանրապէս թերակատար է։ Երկրորդ մասը կամ Միջնադարու՝ այսինքն բուն Ռուբէնեան՝ դրամներն ունեցան իրենց նոր դասաւորիչն՝ այնպիսի մասնագէտ մը, ինչպիսի էր Հ. Կ. Սիպիլեան[1]։ Դժբախտաբար առաջին՝ մեզի համար հոս ճիշդ կարեւոր՝ մասերը կամ հնութեան դրամները չգտան տակաւին նոր աշխատասիրող մը, կ՚ենթադրուի հայ լեզուաւ։ Վասն զի Եւրոպացի գիտնոց կողմանէ լոյս տեսած են այլեւայլ մանր եւ համեմատաբար մեծ գրուածներ, մաս մը՝ շատ գնահատելի պարունակութեամբ։ Եթէ ուզուէր այս ամէնուն քիչ շատ գոհացուցիչ ցուցակ մը կազմել՝ բաւական երկար պիտի ըլլար։ Յատկապէս Տիգրանայ դրամք բաւական տարածուած ըլլալով՝ կրնանք քիչ շատ գոնէ մեծամեծ թանգարանաց ամէն դրամագիտական ցուցակներուն մէջ աւելի կամ նուազ պարունակութեամբ հայ բաժին մ՚ալ գտնել, նոյնպէս հին ու նոր նշանաւոր ամէն դրամագիտական մեծ ձեռնարկներու մէջ։ Այս ամէնը մի առ մի հոս նշանակելն աւելորդ կը համարինք։ Քանի որ արդէն իւրաքանչիւր տեղն առիթ պիտի ունենանք գոնէ նորագոյն քանի մը կարեւոր երկերը մատնանիշ ընել, աւելորդ կը համարինք հնագոյնները ցուցակագրել։ Բաց աստի շատ հիներն այժմ այլեւայլ տեսակէտով պարզ մատենախօսական հետաքրութեան միայն արժանի են: Այսպէս օրինակի համար Ե. Կորսինեայ արդէն շատ հին գործը “Միննիսարի եւ այլ հայ արքայից դրամոց վրայ„, որ Միննիսարեայ — Կորդուաց արքային — մէկ դրամէն աւելի՝ բնիկ պարթեւ եւ հայ Արշակունեաց պատմութեան եւ դրամոց մասին է՝ որչափ այն ժամանակ ներելի էր. — շատ մասամբ ի հարկէ անարժէք այսօրուան համար. եւ արդէն շատոնց խնդրոյ նիւթ ալ եղած էր[1]: Հնագոյններէն շատ ըլլայ յիշել տակաւին միայն Գ. Սանդբերգերի գործը “Վասն Զարեհի առաջնոյ արքայի Փոքուն Հայոց եւ տոհմի նորա՝„ անտիպ համարուած դրամով մը[2]: Զանիկայ հոս կը յիշենք միայն այն պատճառաւ որ նաեւ ցայսօր այս կամ այն կերպով ազդեցութիւն մը կ'ընէ մեր գիտնոց վրայ, որոնք չեն տակաւին անդրադարձած թէ այն զարմանալի դրամն — որ իբր թէ այժմու Մայնց քաղաքէն քիչ մը հեռուն գտնուած ըլլայ, — բոլորովին կեղծ է: Նաեւ մեր Թանգարանը կայ հատ մ'այս դրամէն, որ առաջին տեսութեամբ իսկ կասկածելի կ'երեւայ եւ քիչ մը մտադրութեամբ՝ կեղծ ըլլալը բացորոշ կը տեսնուի, ինչպէս արդէն ցուցուցած են այնպիսի գիտնականք՝ ինչպէս է Ֆրիդլենդէր, եւն[3]: Սակայն գործին պատմական մասերն՝ ուր փութաջան հեղինակը հաւաքած էր՝ ինչ որ կրնար գտնել Զարեհի եւ իւր ժամանակին նկատմամբ, ցայսօր ալ իրենց յարգը գոնէ մեծ մասամբ կը պահեն։ Նաեւ նորագոյններէն այժմ մեր նպատակին համար մէկդի կրնանք դնել օրինակի համար Ե. Թովմասի “Հին հայկական դրամք„ գործը.[1] ոչ թէ անոր համար որ պակսին շատ ալ հետաքրքրական կէտեր եւ գեղեցիկ էջեր, այլ գլխաւորաբար այն այլուստ էական եւ հիմնական պակասութեամբն, որ այն տեղ Հայոց “Արտաքսիաս„ (Արտաշէս) արքայի եւ անոր յաջորդաց դրամներ ընծայելու փորձը չէր յաջող, եւ չէր կրնար ըլլալ. եւ այն “Արտաշէսն„ որ յիշեալ դրամոց վրայ կը կարդացուէր՝ որեւէ կապ չունէր Հայոց հետ։ Պերսեպոլսեան կամ Պարսիսի այն դրամները տակաւին շատ քիչ ծանօթ էին այն ատեն, եւ զարմանք չէ

---

[1] Հ. Կղեմէս Վ. Սիպիլեան, “Դասաւորութիւն Ռուբէնեան դրամոց.„ (Հրտ. յաւելուածովք Հ. Գր. Վ. Գալէմքեարեան.) Վիեննա 1892. 8° էջք ԺԶ+88+Տախտ. Ա–Զ եւ Յաւելուած՝ էջք 30։ Ընդ՝ էջ ԺԲ—ԺԴ դրուած է մատենախօսական ցուցակ մը՝ “Մատենագրութիւնք Ռուբէնեան դրամոց.„ որչափ ալ նշանակուած մատեանք յատկապէս Ռուբէնեան շրջանին համար են՝ մաս մը նշանակութիւն ունի նաեւ հնութեան համար։

---

[1] Գործին վերնագիրն է՝ Eduardi Corsini (cl. reg. scolarum piarum in Academia Pisana humaniorum litterarum professoris) De Minnisari aliorumque Armeniae regum nummis et Arsacidarum epocha Dissertatio. Liburni MDCCLIV. (8° pp. VIII+72.) Հմմտ. Froelich E., Dubia de Minnisari aliorumque Armeniae regum numis et Arsacidarum epocha nuper vulgatis. 1804.

[2] De Zadriade, Armeniae Minoris rege primo ejusque de stirpe ad numi inediti et scriptorum antiquorum fidem exposuit Guido Sandberger. Francofurti a. M. 1840, 8° pp. VIII+35.

[3] Հմմտ. Friedländer, Repertorium zur antiken Numismatik. (Berlin 1885.) p. 236; W. Fabricius. Theophanes von Mitylene (Strassb. 1888.) p. 130. տես

Marquart, ի „Philologus“ LV, 242. եւ Հիւբշ. Arm. Gram. I, 506։ — Մեր գրականութեան մէջ նաեւ այսօր յաճախ կը յիշուի այս դրամն իբրեւ հարազատ. այսպէս՝ Թողլով “Այրարատ„ էջ 558 (“Զահրիատ„) եւ նման տեղերը, ամէնէն նորագոյն գրուածներէն՝ Յ. Վ. Մ. “Դրամ Զահրատայ եւ իւր ցեղին պատմութիւնը.„ թրգմ. լատիներէնէ՝ ԲՆՍ, 1904, էջ 14–16։

[1] Տես Eduard Thomas, Early Armenian Coins (communicated to the Numismatic Society of London. Four parts.) Lond. 1867–8 (I–IV.) 8° pp. 78. նախ ի „Numismatic Chronicle“, VII (1867.) p. 141–56, 216–44. VIII (1868.) p. 214–22, 284–304. (չորրորդ հատուածին վերջը՝ առանձինն էջ 77՝ կը գրուի “շարունակելի։„) Շարունակութիւնը չունինք առձեռն. յիշուած կը գտնենք իբրեւ այսպիսի գրուած մ'ի „Num. Chronicle“ XII, 1872, p. 13, եւն։ Տեսած չենք դարձեալ հեղինակին ուրիշ մէկ գրուածը, որուն խորագիրն է՝ Sassanian Gems and Armenian Coins: „Num. Chron.“ VI (1866), p. 241–8. Ուրիշ շատ երկերէն (— որոնց մէջ այլեւայլ գրուածներ Բակտրիական եւ Հնդկական դրամոց մասին)՝ կը յիշենք յետոյ Սասանեան կնքոց մասին եղածները։

որ Թովմաս — որ այլուստ արժանիք ունի նախասասանեան շրջանի յիշատակարանաց մասին իւր գործերով, — նոյն իսկ այն հնագոյն (արամէական-) պահլաւ ընթերցուածոց մասին խնդիրներ ունեցաւ ուրիշ գիտնոց հետ։ Կրնանք այսպէս այս տեղ յիշել Լեվի գիտնոյն գրածը։[1] Այս դրամներն՝ ինչպէս նաեւ սասանեան գոհարաց մասին Թովմասի եւ անկէ ետքն այլոց գրուածները թէեւ մեր նպատակին ուղղակի չվերաբերին, ուրիշ կողմանէ արժանի են ուշադրութեան, ինչպէս քիչ մ'ետքը կը նշանակենք։ Դառնալով դրամոց՝ եթէ մանրամասն պրպտենք դարձեալ օրինակի համար միայն Վիեննայի եւ Բերլինի “Դրամագիտական թերթերը„՝ կը գտնենք կարգ մը նաեւ մեր իրաց համար հետաքրքրական հրատարակութիւններ։ Անոնցմէ շատանանք յիշելով — բաց ի Հ. Կ. Սիպիլեանի հրատարակութենէն մեր Թանգարանի դրամոցն՝ Տրիբազի, Արշամայ եւ այն հետաքրքրական “Արշակայ„ — յատկապէս նշանաւոր դրամագիտին Օ. Բլաւի հետաքրքրական եւ հմտալից գրութիւնը՝ “Ծոփաց տեարք„, զոր այլեւայլ անգամ յիշելու

---

[1] Այսպէս M. A. Levy, Beiträge zur aramäischen Münzkunde Erans und zur Kunde der älteren Pehlevi-Schrift: ZDMG, 1867, p. 421—65. (Taf. I–III.) Հեղինակիս միւս գործերը հոս մէկդի կը թողունք։ Պերսեպոլսեան դրամոց վրայ Մորդտմանի գրութիւնքն եւ Գուտշմիդի դիտողութիւնքը յիշեցինք վերը՝ էջ 152։ Այս մասին վէճ ունեցաւ Մորդտման նաեւ Օ. Բլաւի հետ, որ նոյնպիսի կտորները Շօշայ եւ Շօշացւոց ընծայել կը կարծէր կամ Եղիմայեցւոց, յամենայն դէպս շատ հետաքրքրական գրուածքի մը մէջ. (Հմմտ. Օ. Blau, Die Elymaeischen Pyraethen und ihre Münzen: „Num. Zeitschr.“ (Wien) IX, 1877, p. 63–89. Մորդտմանի պատասխանը՝ A. D. Mordtmann, Ueber die Persepolitanischen Münzen: „Num. Zeitschr.“ (Wien) X, 1878, p, 181–217. կը թողունք յիշել նոյն խնդրոյ նկատմամբ ուրիշ գրուածքները։

առիթ պիտի ունենանք։[2] *Ի վերջոյ՝ թողլով հոս ուրիշները՝ բաւ է յիշատակել այս մասին ցայժմ*

---

[1] *Հմմտ.* Otto Blau, Die Herren von Sophene und deren Münzen; „Numismatische Zeitschrift“, Wien, IX (1877), p. 90—114. — *Սիպիլեանի յիշեալ գրուածն է անդ՝* P. Cl. Sibilian, Drei sehr seltene Münzen armenischer Dynasten: „Num. Zeitschrift“, II, (1870), p. 338—46. (B *մասն, իսկ* A *մասն է՝* Nachrichten über Münzfundorte in Persien: ib. 329—337. *նոյն տեղն Հեղինակին նաեւ միւս գրուածը՝* Numismatischer Ausflug von CP. nach Bithynien und Paphlagonien: ib. 289—320. *երեքը միասին նաեւ առանձինն՝ Վիեննա* 1870, *էջք* 49)։ *Թէ Վիեննայի այս թերթին եւ թէ Բերլինի Դրամագիտական թերթին մէջ* (Zeitschrift für Numismatik, ed. A. v. Sallet. I ff, 1873 ff.) *բազմաթիւ մեծ ու փոքր գրութիւններ կան՝ կարեւոր նաեւ մեր պատմութեան համար, օրինակի համար՝* v. Prokesch-Osten, Beiträge zur Numismatik von Arsaciden (*Վաղարշակ եւն*)՝ „Num. Z.“ I, 1869. p. 247—56. *նոյն* Orodes, König von Armenien, Sohn Artabans: ib. III, 1872, p. 12—14; Otto Blau, Die achaemenidischen Feldzeugmeister und ihre Münzen: ib. XI, 1879, p. 1—52. *նոյն՝* Die zwei Mithridate von Armenien: „Z. f. Num.“ (v. Sallet), VII, 1879, p. 33 ff; J. Friedländer, Satrapenmünzen: ib. IV, 1876, Heft III, *եւն. Հմմտ.* A. v. Sallet, Satrapenmünzen mit griechischer Inschrift (*Որոնտէս, Սպիթրիդատէս*)։ „Num. Z.“ III, 1872, p. 419—426; E. Münzbacher, Satrapenmünze mit aramaeischer Schrift, *անդ* p. 427—9 (“*Արիարատ*„.) *թողլով յիշել ուրիշները, նոյնպէս Անգղիական, Գաղղիական եւն համանման թերթերու մէջ հրատարակուածներն եւ անթիւ դրամագիտական նոր գործերը, հաւաքմանց ցանկերն եւն։ Մեզի համար անհրաժեշտ կարեւորներն արդէն առիթ կ'ունենանք յիշելու յընթացս ուսումնասիրութեանս։ Ընդհակառակն Շտիքէլի գրուածը* “*Հայոց հնագոյն դրամներէն մին*՝„ *նախարշակունի եւն դրամոց հետ կապ չունի,* “*Կորիկէի կիւրապաղատի*„ *կտորն ըլլալով, ինչպէս ճշգրտած է Հ. Սիմոն Վ. Անտոնեան յարակից տեղեկութեամբքն նոյն տեղը. (Հմմտ.* G. Stickel, Eine der älteren armenischen Münzen: „Num. Z.“ XV, 1883, p. 216—21.)

հրատարակուած է. Բաբըլոնի լիագոյն գործը՝ զոր արդէն քանի մ՚անգամ յիշելու առիթ ունեցանք։ Հանրածանօթ գիտնականիս միւս գործքը՝ Աքամենեանց եւ անոնց դրամոց մասին՝ շատ անգամ յիշատակելու առիթ չենք ունենար. վասն զի (որչափ ալ կարեւոր է Աքամենեանց ժամանակի Հայոց աշխարհի սատրապներուն պատմութեան եւ դրամոց համար), այն ժամանակամիջոցը բուն մեր ծրագրեալէն դուրս կը մնայ։ Ընդհակառակն յաճախ պիտի յիշենք յետաղեքսանդրեան ժամանակի համար կարեւոր գործը՝ "Արքայք Ասորւոց, Հայոց եւ Կոմագենեայ։„ Որչափ ալ բուն Սելեւկեանց դրամներու ցուցակ ու պատմական մեկնաբանութիւն է գործը, հարկ էր կցել նաեւ Հայոցն՝ որ Սելեւկեանց հետ կապ ունին Տիգրանի Մեծի դրամներովն, եւ Կոմագենեայ արքայիցն՝ որ գոնէ "սելեւկեան երանգ մը„ պահած են մինչեւ վերջը։ Բաց ի ցուցակէն դրամներուն՝ որ Պարիսի Թանգարանը կը գտնուին, ներածութեան մէջ հմտական ոճով քննութեան առնուած է պատմական մասը։[1] Եթէ համեմատենք օրինակի համար այս գործն եւ Օ. Բլաւի Ծոփաց արքայից մասին գրածը մէկ կողմանէ՝ եւ միւս կողմանէ Գարագաշեանի համեմատական բաժինը, կրնանք շօշափելի կերպով զարգացած տեսնել առաջնոյ քով մեր նախարշակունի ժամանակին համար ունեցած տեղեկութիւնքը քան Գարագաշեանի գործոյն մէջ, որ այս մասին՝ ինչպէս ըսինք՝ շատ աղքատ եւ թերի է։

---

[1] Աքամենեանց մասը՝ Ernest Babelon, Les Perses Achéménides etc. Paris 1893. միւսը՝ Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène. Paris 1890. Հոս Հայոց մասը p. CXCI—CCVII (պատմական), 211—6 (ցուցակ դրամոց), նմանահանութիւնք՝ Տխտ. ԻԹ, 1—21. Կոմագենեայ մասը (Զամէս եւն) նոյնպէս՝ p. CCVIII—CCXVIII, 217—23 եւ Տխտ. Լ, 1—19։ Յաճախ այս վերջինը պիտի յիշենք պարզ Bab. համառօտութեամբ։

Ուրախալին այն է որ շատ մասամբ նոր լոյս մը սփռեցաւ անակնկալ տեղէ մը։ Տակաւին Բաբըլոն Արեւմտեան բաժնին շատ մ'արքայից ճիշդ դիրքն ու ազգագրական կապը չէր կրնար վճռակի որոշել, մինչեւ անգամ ո՛չ թէ օրինակի համար մերձաւորութեան ինչ աստիճանի աղերս ունէր Զամէս կամ Շամ՝ Շամշատի հիմնադիր հայ արքային եւ Կոմագենեան առաջին թագաւորը Միհրդատ Կալլինիկոս։ Թէեւ ոչ ամէն մասամբ եւ լիուլի՝ բայց բաւական չափով մը պայծառ լոյս սփռեցին հոս Կոմագենեան արձանագրութիւնքն՝ յատկապէս Անտիոքոսի Ա. արքայի Կոմագենացւոց, ի Գարագուշ, ի Գերգեր (հին՝ Արշամիա), ի Սելիկ, բայց մանաւանդ այժմու “Նիմրուտ-տաղ„ կոչուած տեղն Եփրատի վրայ։ Առաջին անգամ Կարլ Սեստէր (K. Sester) տեսած էր որ վերջին տեղն անծանօթ նշանաւոր յիշատակարաններ կան, եւ ծանուցած Բերլինի Գիտութեանց Ճեմարանին։ Ճեմարանը նախ 1882ին ամառն խաւրեց զՈտտոյ Պուխշտայն եւ զԿարլ Սեստէր հետազօտութեան մը, եւ ապա աւելի մեծագոյն խուզարկու արշաւանաց մը՝ զԿարլ Հուման, զՈտտոյ Պուխշտայն եւ զՓելիքս Լուշան (Felix v. Luschan) 1883ի ամառն։ Այս հետազօտութեանց արդիւնքը կը ներկայացուին մեծագործ ուղեգրութեամբ մը՝ “Ուղեւորութիւնք ի Փոքր Ասիա եւ ի Հիւսիսային Ասորիս„, որ բացի բնագրի հատորէն կը պարունակէ մեծադիր Ատլաս մը երեք աշխարհագրական տախտակներով եւ ուրիշ յիսունեւերեք շքեղ տախտակներով հնութեանց, քանդակներու եւն։ Ասով դժբախտաբար գործը շատ սուղ ըլլալով՝ դժուարաւ կրնայ հանրամատչելի ըլլալ ամէն անոնց, որոնց համար բնականապէս հետաքրքիր է պարունակութիւնը։ Ուղեգրութեան մէջ առնուած է նաեւ Հումանի ուղեգիծն 1880ին՝ դէպի Անկիւրիա, Բողազքէօյ, Ինեգէօլ, Պտերիա եւն. որ *ուղեւորութեան նպատակն եղած է Անկիւրեայ նշանաւոր Աւգոստոսեան յիշատակարանը կաղապարել, եւ որուն արդիւնքն է յիշատակարանին նոր հրատարակութիւնը Մոմզէնի ձեռօք*[1]*: Նիմրութ-տաղի առաջին հետազօտութիւնը նկարագրած է Պուխշտայն, երկրորդը — որուն ուղեգիծն է Աղեքսանդրեակ, Սակչէ-գէօզիւ, Այնթապ, Հռոմկլայ, Շամշատ, Նիմրութ-տաղ, Անդիյաման եւ Մարաշ — կը նկարագրէ Հուման. իսկ Լուշան՝ արշաւանք մ'ի Խորէս: Մեզի համար կարեւորագոյն բաժինն է “Կոմագենեան յիշատակարանք„, զորոնք լուսաբանած է Պուխշտայն նպաստ առնելով Հումանի ալ հետազօտութիւնքը*[2]*: Արձանագրութիւնք դժբախտաբար յաճախ թերի են, մանաւանդ մեզի համար ամէնէն աւելի կարեւոր այն արձանագրութիւնները՝ զորոնք քանդակել* տուած էր Անտիոքոս ի պատիւ իւր — “պարսիկ եւ մակեդոնացի„ — նախահարց կանգնած արձանաց եւ յիշատակարան-կոթողաց վրայ: Գիտնականք ջանացած է պակասները լրացընել որչափ կարելի էր, նախ ջախջախած եւ հատակոտոր տախտակներու բեկորքն ըստ կարելւոյն պատշաճ տեղերը քովէ քով բերելով. եւ որովհետեւ ասով ալ չէր լմննար՝ թերիները լեցընելով այլուր կրկնուող արձանագրութեանց համեմատ: Սակայն եւ այնպէս տակաւին շատ թերութիւնք կը մնան: Այս արձանագրութիւնքն են որ ճիշդ մեր խնդրոյն՝ այսինքն նախարշակունի հայ արքայից պատմութեան համար նոր լոյս մը սփռեցին: Վասն զի Անտիոքոսի նախնեաց մէջ՝ անոնց շատերը յիշուած կը գտնենք, եւ իրենց ձօնուած են յիշատակարաններ: Յաջորդովս կը յիշենք զասոնք Պուխշտայնի յիշեալ հրատարակութեան եւ ընթերցմանց համեմատ:

---

[1] Mommsen, Res gestae Divi Augusti ex monumentis Ancyriano et Apolloniensi iterum editae. Berol. 1883, *կարեւոր գործ մը նաեւ մեր պատմութեան յետտիգրանեան բաւական խառնակ ժամանակին համար:*

[2] *Գործոյն խորագիրն է՝* Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, ausgeführt im Auftrage der Kgl. Preuss. Akademie d. Wiss., beschrieben von Karl Humann und Otto Puchstein. I. Textband mit LIX. Abb. Berlin 1890. 4° pp. 424. II. Atlas enthaltend III Karten von H. Kiepert und LIII Tafeln. Berl. 1890. 1° (*մեծադիր* 53 *շքեղ տախտակներ:*) *Բնագրի հատորն երկու մասով է, այսինքն՝* pp. 1–96: I. Reise nach Angora und Boghaz-Köi (1882), beschrieben von K. Humann; pp. 97—424: II. Reisen nach dem Nemrud-dagh (1882, 1883), beschrieben von K. Humann und Otto Puchstein. *մեր խնդրոյն համար կարեւորագոյն բաժինն է՝* p. 209 ff: Die Komagenischen Denkmäler, mit Benutzung der Untersuchungen Karl Humanns beschrieben von O. Puchstein, *մանրամասնութիւնքն ուղեւորութեանս արդեանց՝ տեսնելու է նոյն տեղը. շատ ճոխ է նաեւ Հատաց քանդակներուն բաժինը:*

Ի վերջոյ չմոռնանք նշանակել ուրիշ կարգի գործ մ'ալ, զոր ոչ նուազ յաճախութեամբ պիտի յիշենք, այսինքն Յուստեայ ծանօթ “Երանեան անուանց գիրքը„[1]: Ի բնէ նպատակ ունենալով բոլոր Երանեան անուանքն հաւաքել եւ մեկնել, գործնականին եղած է գեղեցիկ անուանց-բառգիրք մը, ուր խնամով նշանակուած են ամէն տեղիքն ուր նոյն անձը կը յիշատակուի՝ ըլլայ դասական մատենագրաց, ըլլայ արեւելեան աղբերաց, կամ ուրիշ որեւէ ծանօթ յիշատակարանաց մէջ: Եւ բնականապէս հայկականք ոչ միայն անտեսուած չեն, այլ նոյն իսկ շատ առատ են: Յաճախ՝ ուր մեր ծրագրէն դուրս է կոչմունքը մի առ մի քննել եւ յիշել՝ կը շատանանք այս գործին էջերը նշանակելով: — Ուրիշ քանի մը գործերէն՝ յատուկ գովութեան արժանի կը համարինք Գ. Ալթունեանի ձեռնարկը, որ Մոմսէնի ծանօթ Հռոմէական կայսերաց պատմութենէն քաղելով՝ ի մի ամփոփած է նոյն գիտնոյն ժամանակին Հայ պատմութեան վերաբերեալ կտորները:[1] Մոմսէն նախատիգրանեան շրջանը պարզ շօշափած է քանի մ'ակնարկներով, իւր նիւթէն դուրս ըլլալով: Բայց անագանագոյն ժամանակաց մասը մանրամասն է. եւ այլեւայլ կէտեր տարբեր կերպով ներկայացուած են քան օրինակի համար Գուտշմիդի քով: Անցողակի յիշենք Հ. Ց. Աստուրեանի համառօտ "Պատմական դիտողութիւն մը."[2] որուն նպատակն էր առաջարկել հին այսպէս ըսուած Գողթան երգոց՝ Արտաշէսը նոյնացընել նախարշակունի (Արտաքսիաս) Արտաշէսի հետ, որուն յաջորդն ըլլայ ըստ հետեւորդի՝ Արտաւազդն Հայ զրուցաց:

---

[1] Ferdinand Justi, Iranisches Namenbuch. Marburg 1895. 4° pp. XXVIII+526. (էջ 389էն սկսեալ կը դրուին շատ մեծ թուով “Ճիւղագրութիւններ„ ամէն նշանաւոր տանց արեւելից:) Յաճախ՝ ուր ուրիշ մանրամասնութիւն մը որոշուած չէ, այս գիրքը կը հասկընանք պարզ Justi կամ “Յուստի„ նշանակելով:

Մեր յաջորդ խնդրոյ հետ ըստ ինքեան սերտ կապ ունի Մ. Խորենացւոյ գրոց խնդիրը: Սակայն քանի որ մեր նպատակը չէ նոյն մատենագրին աւանդածներուն եւ պարունակութեան քննութիւն մ'ընել, պիտի ջանանք ըստ կարելւոյն մեր ծրագիրը գործադրել առանց մանրամասնօրէն միջամրտելու Խորենացւոյ խնդիրներուն, բայց միայն քանի մը կէտերու համար՝ որոնք անհրաժեշտ են: Վասն զի խնդրոյ նիւթն է՝ նոյն իսկ Հայ Արշակունեաց հիմնարկութեան պատմութեան համար՝ միայն նոյն աւանդութիւնն ըստ [illegible]. այսպէս՝ թէ արդեօք արտաքին պատմութենէն ստուգիւ որոշիչ արգելք մը կայ ընդունելու այն հարստութեան հաստատութիւնն իբր Բ դարու կիսուն Ն. Ք. Միհրդատայ Զ օրով։ Այս տեսակէտով երկրորդական է օրինակի համար թէ ստուգիւ այն առաջին արքային փաւերական անունն է Վաղարշակ թէ սա լոկ “Հզօր-Արշակ„ մըն է. թէ ստուգիւ այն ամէն մանաւանդ բարեկարգական մանրամասնութիւնք՝ զոր Խոր. կը պատմէ, ստուգիւ իրմէ՞ եղած են թէ ոչ, եւ նման անթիւ կէտեր։ Այս ներքին պատմական քննութիւնք մեր նպատակէն դուրս է. եւ միայն հոս հոն շօշափուած են կէտեր՝ ուր եւ որչափ պէտք էր։ Արդէն այս մասին չեն պակսիր ընդարձակ ձեռնարկներ անգամ։ Ի հարկէ պատմական ամենէն ընդարձակ քննադատութիւնը, զոր կը ներկայացընէ Գարագաշեանի վերոյիշեալ գործը, նաեւ այս նկատմամբ այժմ շատ մասամբ անբաւական է, եւ արդէն գրուած օրէն ալ շատ տեղ ստուգիւ ծայրայեղ։ Թողլով նաեւ օրինակի համար լեզուագիտական խնդրոց մէջ Հեղինակին՝ մեղմ ըսելու համար՝ բռնած զարմանալի դիրքը։ Թէ նոյն իսկ այս լեզուաբանական՝ ուրեմն ըստ երեւութին այս տեղ անտարբեր նիւթը՝ բոլորովին անտարբեր ալ չէ, պիտի տեսնենք այն նորանշան մեկնութեամբն՝ զոր կու տայ Հեղինակը օրինակի համար “Արշակ„ անուան. որով կը կարծէ Բուզանդայ մեր խնդրոյն համար տուած մէկ կարեւոր վկայութիւնը ցրել՝ բոլորովին ուրիշ իմաստով ըսուած մեկնելով։ Այս խնդրին ստիպուած ենք դառնալ. վասն զի թէեւ ճիշդ այս նորանշան լեզուաբանական ոճը պատշաճ քննադատութեան նիւթ եղած էր,[1] նոյն մեկնութիւնը կը գտնենք ընդունուած նաեւ նոր բանասիրէ մը։ Թերութեան աղբիւր մ՚ալ, որուն ի հարկէ անձնապէս պատասխանատու չէր Գարագաշեան, այն պարագան էր որ իւր գրած օրերուն տակաւին անտես եղած էր Խորենացւոյ աղբերաց քննութիւնը։ Օրինակի համար ճիշդ նոյն տարիներն երբ ի Տփղիս հրատարակուեցաւ գործը, լոյս տեսան Մարքարտի եւ Գուտի ալ քանի մ՚ուսումնասիրութիւնք, ուր շատ բան բոլորովին այլազգմեկնուած կը գտնենք, եւ այն՝ ի հարկէ աչքի առջեւ ունենալով Խորենացւոյ աղբերաց խնդիրը[1]։

---

[1] "Հայոց Նախնական Պատմութիւն ըստ Մոմզէնի." կազմեց Գ. Ալթունեան: Վաղարշապատ. 1904. 8° էջք 65. (Նախ տպուած՝ ԱՐՐՏ 1904, էջ 273—284, 343—354, 458—67, 577—88, 658—77:)

[2] ԲԶՄ, 1905. էջ 87—91:

---

[1] Հմմտ. Ա. Խաչատրեանցի ընդարձակ Մատենախօսականը՝ “Լումայ„ Ա Տարի. Ա Գիրք 1896, էջ 263—304, ուր՝ բազմաթիւ ուրիշ կէտերու հետ՝ քննութեան կ'առնուին ճիշդ Արշակ, Պարթեւ, Պահլաւ եւն անուանց համար Գարագաշեանի տուած նորահնար մեկնութիւնքն եւ անոնցմէ հանած եզրակացութիւնքն, յատկապէս Ար-

---

շակունեաց հնութեան եւն մասին։ Գրուած է մասնագիտական հմտութեամբ։

[1] Իբրեւ օրինակ շատ լաւ ըլլայ նշանակել Անանունի եւ անկէ Խորենացւոյ ունեցած հիմնական ժամանակագրական կէտը՝ Պարթեւաց արքայից ցանկը։ Գարագաշեանի այս մասին բոլորովին սխալ ըմբռնումը (Ա, 223 եւն) համեմատելու է միայն Մարքարտի ուսումնասիրութեան հետ (Die Listen der eranischen und armenischen Arsaciden bei Mar Abas und Ps. Moses Xorenaçi: ZDMG, 1895, p. 646—59) տեսնելու համար երկու գործոց եզրակացութեանց արդիւնքը։ Տես յետոյ, ուր Արքայացանկս ստիպուած ենք վարը բացատրել։ Մարքարտի գրութեան այս մասն ընդարձակ մէկ բաժինն է իր աշխատասիրութեան, որուն ուրիշ այլեւայլ կէտերն ալ կարեւոր են։ Գրուածքին բուն խորագիրն է՝ J. Marquart, Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran: ZDMG, XLIX, 1895. p. 628—672. Հեղինակիս ուրիշ մէկ գրութիւնն է՝ Untersuchungen zur Geschichte von Eran: „Philologus“ (Zeitschrift für das klasssische Altertum, ed. Otto Crusius, Göttingen.) LIV, 1895. p. 489—528. LV, 1896. p. 213—244. Դժբախտաբար ասոր առաջին՝ մեր առաջիկայ ուսումնասիրութեան համար կարեւոր՝ մասը չունինք առձեռն. երկրորդ մասին՝ Բուզանդայ եւն նկատմամբ գրուածը ծանօթ է նաեւ Հայ թարգմանութեամբ՝ ՀԱ. 1897, էջ 5—9, 183—6. անդ՝ 1898, էջ 316—20։ Վերջին աշխարհագրական նշանաւոր երկասիրութեան մէջ (“Էրան աշխարհ. ըստ Աշխարհագրութեան Սոյն Մովսէսի Խորենացւոյ.„ Erānšahr

Այս մասին պէտք չունինք երկար բարակ խնդրոց մէջ մտնելու: Մատնանիշ կ'ընենք Ուսուցչապետ Գ. Խալաթեանցի նոր գործը՝ որ քննութեան կ'առնու ճիշդ մեզի համար կարեւոր Արշակունեաց բաժինը: Այն բանասիրաց համար, որոնց դժուարամատչելի է գործը՝ ռուսերէն լեզուաւ ըլլալուն, գոնէ գաղափար մը կու տան Մ. Շովրեանի քաղուածքներն եւ դարձեալ Արսէն. Արք. Սիմէոնեանի քաղուածոյ թարգմանութիւնն այլեւայլ գլխոց, որ տակաւին շարունակելի է:[1] Մեզի հա-

---

nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaçi. Berlin 1901.) բաց ի բազմաթիւ դիտողութիւններէ ամէն կողմ՝ նշանակալից է մեր խնդրոյն համար "Հայ բդեշխից,, մասը (Exkurs I, անդ p. 165—179.) որ նոյնպէս առանձինն հայերէնի թարգմանուեցաւ. (Մարկուարտ Յ., Հայ բդեաշխք. թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան. Վիեննա 1903. էջք 44. նախ՝ ՀԱ. 1903, էջ 1—5, 114—9:) Այս տեղ աւելի մանրամասնօրէն կը բացատրէ գիտնականն այն գաղափարը, զոր համառօտիւ նշանակած էր արդէն ուրիշ տեղ մը („Philologus“, LV. 240—1.) այն թէ Զարեհի արքայի տոհմին հետ ազգակցութեան ուղղակի կապ ունին Արծրունիք: — Ն. Մառի բազմաթիւ երկերէն յիշուի միայն "Անանունի,, մասին գրածը (Պետերբ. 1894. էջք 44.) որուն հայ թարգմանութիւնը դժբախտաբար թերի մնաց (ՀԱ. 1895, էջ 18—20, 54—7, 108—10, 195—8, 297—300. անդ՝ 1898, էջ 313—6.) Նորագոյն երկերէն՝ Մարաբասի մասին ուսումնասիրութիւնը տես քիչ մ'ետքը: Գիտնոյս՝ ինչպէս նաեւ այլոց Խորենացւոյ մասին գրածները մի առ մի նշանակել մեր ծրագրէն դուրս է:

[1] Г. Халатьянцъ, Армянскіе Аршакиды въ „Исторіи Арменіи“ Моисея Хоренскаго, Mosk. 1903. (մեծ 8° էջք XVI+400+143.) երկու բաժնով, Ա՝ Ուսումնասիրութիւնք կամ հետազօտական մասը, Բ՝ "Նիւթք" աղբերաց համեմատականքն: Քաղուածք եւ տեղեկատուութիւն Մ. Շովրեանի՝ ԲԶՄ 1904, էջ 269—74, 304—9, 394—6. այլեւայլ գլուխներ՝ Արսէն արք. Սիմէոնեան, "Ս. Սահակի եւ Ս. Մաշտոցի գործունէութիւնը,, եւն (Գլ. ԺԶ.) ՀԱ. 1904, էջ 257—262, 361—7. "Արտաշիր եւ Արշակունեաց հարստութեան անկումը Հայաստանում՝,, անդ 1905, էջ 116—122, 172—8 (շրնկ.:)

մար, որ ակամայ պիտի շօշափենք միայն Անանունի եւ Խորենացւոյ իրարու հետ աղերս ունեցող քանի մը կտորները, հարկ մը չկայ՝ ո՛չ մի առ մի նշանակելու հոս Խորենացւոյ մասին ցայժմ լոյս տեսած բազմաթիւ երկերն եւ յայտնուած կարծիքները, եւ ո՛չ միջամուխ ըլլալու աղբերաց եւն քննութեան խնդրոյ: Ասոր համար պիտի շատանանք յաջորդիւս նշանակելով աւելի Ուսուցչապետ Խալաթեանցի գործոյն երկրորդ բաժինն՝ ուր բնագիրները դէմ առ դէմ համեմատուած են: Անանունի եւ Խորենացւոյ փոփոխ աղերսը հոս կ'ընդունինք պարզապէս կամ կ'ենթադրենք այնպէս՝ ինչպէս այժմ կ'ընդունուի, առանց ծանրանալ ուզելու այս աղերսին մասին յարուցանելի այլեւայլ տարակոյսներուն վրայ՝ գոնէ Անանունի այժմու ըստ պատահման մեզի հասած խեղճուկրակ բնագրին նկատմամբ: Վասն զի մեր յաջորդ ծրագրին եւ նպատակին համար ի վերջոյ աւելորդ է այս եւ նման կէտերուն վրայ ծանրանալ: Դժբախտաբար Նորագիւտ Մարիբասեան արաբացի ոչ նուազ աղաւաղ եւ ուշ ժամանակի յաւելուածներով այլափոխեալ "Քաղուածքն„ աւելի բաղձանք կը գրգռէ հնագոյն բուն գործը բախտիւ մը գտնելու քան թէ մեր տենչանքը կը գոհացընէ: Կարիէր, որ Խորենացւոյ

Անանունի եւ նման խնդրոյ նկատմամբ խօսած է հեղինակը ի միջի այլոց՝ իւր հետազօտութեանց առաջին մասին մէջ, որուն խորագիրն է "Հայկական Վէպ ի Հայոց Պատմութեան Մ. Խորենացւոյ„ նոյն ոճով եւ երկու բաժնով՝ հետազօտութիւնք եւ Նիւթք. (Армянскій Епосъ etc., Mosk. 1896. 8° pp. X+347+84. Քաղուածք եւ մասնական թարգմանութիւն՝ Հ. Գ. Գալէմքեարեան (Ներածութիւն եւն) ԲԶՄ, 1896, էջ 285-6, 330-5, 540-4. անդ՝ 1897, էջ 97–103. 578—85, եւն (Վիեննա. 1898. էջք 110.) Թրգմ. Լ. Նաղարբեանց, "Մարաբաս Մծուրնացի կամ Կեղծ-Ագաթանգեղոս„, ԲԶՄ, 1896, էջ 60—5, 136—40, 213—220, 577—9. անդ 1899, էջ 247—9, 413—8: Կը թողունք յիշել ուրիշ գրութիւնները:

աղբերաց քննութեան նոր շարկ մը տուաւ, ծանուցանելով այն քաղուածքին գիւտը՝ կը խոստանար հրատարակել.[1] *բայց չկրցաւ ինքնին գլուխ հանել. թէեւ — բարեկամի մը կողմանէ կ՚իմանանք, — Կարիէր արդէն պատրաստած էր հրատարակութեան պէտք եղած ստաղծն, եւ միայն չէր կրցած ինքն լրացընել: Այժմ լոյս տեսած է Քաղուածքը խորագրով՝ "Քաղուածք ժամանակագրութեան Մարիբասի Քաղդէացւոյ (Մար Աբաս Կատինա?) փորձ մը պատմական-մատենագրական քննադատութեան„ Փր. Մակլերէ. (Նախ լոյս տեսած Ասիական Օրագրին մէջ, եւ անկէ առանձինն:*[2]*) Բայց արդէն անկէ յառաջ Ն. Մառ կարենալով ձեռքն ունենալ ուղղակի Պարիսի Մատենադարանին քարշունի ձեռագիրը՝ հրատարակած էր իր գեղեցիկ գրութիւնը: Նաեւ այս գործը հայ ընթերցողաց ծանօթացուց թարգմանութեամբ Մ. Շոփլեան: Նոյն նիւթոյ մասին լոյս տեսած են ուրիշ քանի մը գրուածքներ ալ:*[3] *Կը* տեսնուի որ Մարիբասի խնդիրը նոր շաւղի մը վրայ դրուած է. եւ ստուգիւ կ'արժէր քիչ մ'աւելի մանրամասն քննութեան ենթարկել ամբողջն, եթէ ունենայինք Քաղուածքին մէկ կողմանէ եւ Անանունի միւս կողմանէ գոնէ ուրիշ պատճէններ, այսինքն լաւագոյն օրինակներ։ Իրաց ներկայ պարագային մէջ օրինակի համար յիշեալ գիտնականք եւ ո՛չ դիւրաւ կրնան միաբանիլ թէ արդեօք “Մարիբաս„ ըլլա՞յ ստուգիւ Մար Աբա Նեստորական պատրիարքը թէ ոչ։ Մեր ներկայ նպատակին համար ի վերջոյ անտարբեր ըլլալով այս ամէնը՝ կը թողունք խնդիրն ուր է։ Կէտ մը միայն պիտի ստիպուինք նկատողութեան առնուլ. այն է՝ Քաղուածքին տող 48–51 հատածին իմաստը։ Ուսուցչապետ Ն. Մառ կը գտնէ թէ այս տեղ աւանդուածը բացորոշ ժխտում մ'ըլլայ Վաղարշակայ եւն Արշակունի ըլլալուն։ Ըստ հետեւորդի այս կէտին մէջ Անանուն շեղած ըլլալու է իւր աղբերէն՝ Մարիբասէն։ Պիտի տեսնենք թէ՝ թողլով հատածին աղաւաղութիւնքը՝ հոն խնդիրը կը դառնայ ո՛չ բուն Հայոց արքայութեան սկսելուն, որչափ բուն Ուռհայի գահուն հիմնարկութեան վրայ, զոր Ասորի հեղինակը Հայոց կը վերագրէ, եւ եթէ բառացի առնունք՝ նաեւ Մեծ Հայոց մաս կ'ըսէ։ Այն “Կեսրա„ կամ Խոսրով արքայն ուրիշ մէկը չէ՝ բայց Ուռհայաստանի հիմնադիրը, ո՛չ թէ Վաղարշակ կամ ուրիշ մէկը։ Այս մասին յետոյ։ Քանի որ դարձեալ զուտ մատենագրական տեսակէտ մըն է, մանրամասնաբար ի նկատի չենք կրնար առնուլ Անանունի մասին յայտնուած ուրիշ կարծիք մը, որ բանասիրաց առանձին ուշադրութեան կ'առաջարկուէր։ Մեծ. Հ. Ղ. Վ. Ալիշանի մէկ գործը հրատարակելով՝ Հ. Կ. Տէր-Սահակեան կը յայտ-

---

[1] "Մարիբասայ ժամանակագրութիւնը„՝ ՀԱ. 1897, էջ 1—5: Կարիէրի բազմաթիւ գործերը՝ որոնց կարեւորք հայ թրգմանութեամբ ալ երեւցան եւ բազմոթիւ գրութեանց առիթ տուին՝ հանրածանօթ են, եւ պէտք չկայ հոս կրկին յիշելու:

[2] Frédéric Macler, Extraits de la Chronique de Maribas Kaldoyo (Mar Abas Katina?) Essai de critique historico-littéraire. Paris 1903. 8° pp. 61 (Journ. As. 1903 p. 491—549.) պարունակելով՝ Ներածութիւն (էջ 1—13.) արաբացի բնագիրը (էջ 13—27) եւ վերջնոյս գաղղ. թարգմանութիւնը (էջ 27.—61) բազմաթիւ ծանօթութեամբք լուսաբանուած.

[3] **Н. Марръ**, Арабское извлеченіе изъ сирійской хроники Марибаса. Petersb. 1902, 8° pp. 14. („Зап. Вост.“ XIV, 087-091.) Թրգմ. Մ. Շոփլեան՝ ԲԶՄ. 1903. էջ 440-7. Համմտ. Մեսրոպ Վրդ. Տէր-Մովսէսեան, "Մարիբասի ասորական ժամանակագրութիւնից արաբերէն քաղուածքներ„՝ ԱՐՐՏ. 1903, էջ 235-41. Յ. Թոփչեան, "Մարիբաս„ (տես

ղեկավարութիւն եւ (Թրգմ. հատակոտորոցն)՝ ԱՐՐՏ. 1903. էջ 526–34. 621–28. եւ ուրիշներ։

նէր թէ իւր կարծեօք Անանունի հեղինակն ըլլայ նոյն իսկ Բուզանդ. որուն յիշած “առաջինն„ ըլլայ, եւ անոր համար Մարաբասն ըլլայ Եփրեմայ աշակերտը:[1] Մեր ներկայ ծանօթութեանց վիճակին մէջ այս եւ նման կարծիք՝ ամենայաջող պարագային՝ հազիւ թէ հաւանականութեան ատիճանին հասնին. ներկայս դժուարաւ հաւանական ալ ըլլայ։ Ճոխաբան Բուզանդ որ իւր ներկայ գործին մէջ ակնարկութիւններովն իսկ (հմմտ. Տիգրանայ եւ Սանատրկոյ եւն մասին բաժները, թողլով Պրոկոպիոսի քով գտնուած կտորներու խնդիրը) կը ցուցընէ թէ հնութեան եւ մանաւանդ հնագոյն Արշակունեաց մասին լաւ տեղեկութիւններ ունէր, դժուարաւ կրնար գոհանալ Անանունի այն կցկտուր տողերովն, իրականին լոկ անուանց ցանկով մը՝ հայ Արշակունեաց, որ իւր վերջին մասին մէջ եւ ոչ միաբան է Բուզանդայ գրոց հետ։ Անանունն ներկայ գրից մէջ կամ ներկայ խմբագրութեամբ Բուզանդայ հետ որեւէ կապ չի կրնար ունենալ՝ ոչ պարունակութեամբ եւ ոչ մանաւանդ ոճովն ու լեզուով, ի հարկէ եւ ոչ Ագաթանգեղոսի հետ, որուն անունը յօգուտ գործածուած է։ Եւ ընդհանրապէս շատ հին բնագրի մ'ալ տպաւորութիւնը չ'ըներ։ Զիարդ եւ է՝ մեր հոգը չէ այս ամէնն այս տեղ։ Վերջին ժամանակներս մտադրութիւն եղաւ ուրիշ ժամանակագրական հաւաքածոյի մ'ալ, որ ձեռագրաց մէջ Մ. Խորենացւոյ եւ Անդրէասի եւ Անանիայ Շիրակացւոյ անուններու հետ որեւէ կերպով կապուած կ'երեւայ։ Ուսուցչա-

---

[1] Հ. Գ. Ալիշան, “Հայաստան յառաջ քան զլինել Հայաստան„ (Վենետ. 1904. մեծ 8° էջք 291) հրտ. հանդերձ ծանօթութեամբ Հ. Կ. Տէր-Սահակեան: Անանունի մասին կարծիքս՝ անդ 285–88. (էջ 289–90 ալ Տիգրաններու մասին դիտողութիւն մը): Կարծեաց հիմնակէտն է Բուզանդայ նախաբան ծանօթ այն խօսքը թէ “Է ինչ մեր պատմութիւն որ առաջին է, եւ է ինչ՝ որ վերջին է. իսկ որ միջին ինչ եղեւ՝ այն ի ձեռն այլոց գրել գրեցաւ„, եւն: Ըստ այսմ ճիշդ այս “առաջինն„ ըլլայ. կ'ըսուի, Անանունը. միջինը՝ Ղերուբնա եւ Ագաթանգեղոս, եւ վերջինն՝ ի հարկէ ինքը Բուզանդ, որ “անուրանալի„ ճշմարտութեամբ, կ'ըսուի դարձեալ. Կորեան իսկ գործքն է. եւ թէ Մարիբասն Ս. Եփրեմայ աշակերտն ըլլայ. (որմէ թէեւ միայն կրօնական երկեր մը կը յիշուին. բայց այս “սրամիտ ասորիին արգելք մը պիտի չըլլար նաեւ իբրեւ պատմագիր հանդիսանալու.„) եւ կրնար Կորիւն Մարիբասայ աշակերտաց հանդիպիլ յՈւռհա, եւն: Սակայն թողլով ուրիշ ամէն կէտ՝ Բուզանդայ յիշեալ խօսքէն այսպիսի եզրակացութիւն մը հանելու որեւէ հարկ չկայ: Խօսքին համեմատ՝ Բուզանդ կը յայտնէ թէ իւր պատմութեան մէջ կան երեք կարգի ժամանակներ ալ՝ առաջին, միջին եւ վերջին, եւ թէպէտ եւ միջինը գրուած ալ է ուրիշներէ. “բայց զի մի ի միջի մերոյ պատմութեանս ընդհատ երեւիցի հուն մի, նշանակեցաք:„ Ուստի Բուզանդայ գիրքն յինքեան իսկ պակաս մ'ունենալու չէր. թէեւ առաջինն ու միջինն ըլլար համառօտիւ ակնարկուած: Ներկայ գիրքը՝ ցիրուցան ակնարկութիւնքն ի բաց առեալ՝ միայն “վերջին„ է՝ Խոսրովու օրերէն սկսեալ. ըստ այսմ կամ խօսքին իմաստին վրայ վիճելու առիթ կու տայ, կամ ներկայ գրքին ամբողջութեան մասին: Այս մասը կը թողունք հոս. իսկ եթէ “կորսուած„ գրքերու գրութիւնը կ'ընդունուի, անշուշտ ազատ է ամէն բանասէր իւր կարծիքն ունենալ, բայց համոզիչ փաստեր՝ ներկայ հանգամանաց մէջ անկարելի է բերել: Միւս կողմանէ Բուզանդայ սկզբնակէտը “ի քարոզութենէ Թադէոսի առաքելոյ„, եւն՝ անշուշտ աւելորդ տեղ գրուած չէ: Եթէ կար սուտգիր “առաջին„

եւն մաս մը՝ միայն անկէ սկսելու էր, եւ ոչ հնագոյն ժամանակներէն։ Իսկ Անանուն՝ ներկայ գրից մէջ՝ Հայկէն Արամ բան մըն է եւ ապա Արշակայ Մեծի մասը. մնացեալը դոյզն ցանկ մըն է. ուրիշ ոչինչ կայ հոն։ Դարձեալ թէ Ղերուբնա եւ Ագաթ. ծանօթ էին Բուզանդայ, խնդիր չէնք ըներ. բայց թէ միայն այս գրքերով կը լմննար ‘‘այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցան,, խօսքին իմաստը, գոնէ ներուի մեզ կասկածիլ. նոյն իսկ յիշեալ “ի քարոզութենէ,, եւն նախադասութիւնը բառացի առնլով։ Սակայն մեր պաշտօնը չէ Բուզանդայ մատենադարանի գրեանքն ուսումնասիրելու փորձել։

պետ Գր. Խալաթեանց արդէն 1902ին արեւելագիտական ժողովքին կը ծանուցանէր այն հետաքրքրական գիւտը թէ ասոր մէջ կը գտնուի Հիպողիտեայ "Գիրք Ծննդոց":[1] Նոյնը քննութեան առած է նաեւ Կոնիբեր իր "Մ. Խորենացւոյ Պատմութեան ժամանակի մասին" քննութեան մէջ, եւ պարզապէս "Քրոնիկոն Անանիայ" կ'ուզէ կոչել ներկայ Հաւաքածոյն:[2] Կրնար թերեւս ակնկալութիւն մ'ըլլալ թէ այսպիսի նոր ծանօթացած գործոյն մէջ այս կամ այն կէտը գտնուէր որ մեր ներկայ նպատակին համար ալ օգտակար ըլլար: Մեր այս ակնկալութիւնն ի գերեւ ելաւ Հաւաքածոյին հրատարակութեամբն, որ ներածութեամբ, ձեռագրաց համեմատութեամբք եւ ծանօթութեամբք ճոխացուած լոյս տեսաւ Հ. Բ. Սարգսեանի խնամովք:[3] Նոյն իսկ Պարթեւաց արքայից մասին՝ բացի դոյգն երկտողէ՝ բան մը չկայ, եւ բնականապէս բուն բնագրին մէջ՝ ոչինչ Հայ նախարշակունի եւ արշակունի արքայից համար: Երկրորդական աղբիւրէ (Զ. Ռոկեփորիկ) միայն առնուած է այն կտորը (Ծանօթութեան մէջ) որ կը պարունակէ Հայ արքայից ցանկ մը:¹ — Պէտք չկայ կրկնելու թէ Խորենացւոյ եւ աղբերաց մասին այս մատենախօսական ակնարկները լիակատար չեն՝ նաեւ Նորագոյն գործոց համար:

---

[1] Այս ճառը տես հրատարակուած Վիեննայի Արեւելագիտական թերթին մէջ՝ Gr. Chalatiantz, Ueber die armenische Version der Weltchronik des Hippolytus: WZKM, XVII, 1903, p. 182—6. Թրգմ. "Հիպպողիտեայ ժամանակագրութեան հայ թարգմանութեան վրայ," ՀԱ, 1904, էջ 46—8: Հմմտ. հեղինակին "Հայ. Արշակունիք," էջ 50—3, եւն:

[2] Տես ՀԱ, 1903, էջ 30-2, 33—6, 152-7, 215-8, 317-20, 325—30: Հմմտ. նոյն հեղինակին "Մ. Խորենացւոյ ժամանակի խնդիրը," ՀԱ, 1902, էջ 1-6, 85—90. "Մ. Խորենացւոյ Պատմութեան աղբերաց խնդիրը," ՀԱ, 1902, էջ 129—132, 193—8, 236—40:

[3] **Անանեան Ժամանակագրութիւն**, խմբագիր յօրինեալ Է. դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց, եւ հրատարակեալ ներածութեամբ եւ բաղդատութեամբք" (Հ. Բ. **Սարգիսեան**.) Վիեննա. 1904. 8° էջք ԼԶ+106: Բուն ձեռագիրը՝ սկզբնագրին հրատարակութեան հիմ՝ է Վիեննակոյ թ. 739 (ԺԹ. ճառընտիր), նոր ընդօրինակութիւն հնագոյն ձեռագրէ մը (Էջմ. Թ. 102 "Գէորգեան ցուցակի.") երկրորդական պատճէններ՝ Վիեննա. Թ. 1091 (Զ. Ոսկեփորիկ.) եւ Թ. 222. (Է. ճառընտ.): Ասոնց մասին տես Ներածութիւնը:

Դասական մատենագրաց կոչմունքն՝ ուր եւ որչափ մեր նպատակին համեմատ յառաջ բերել պէտք էին, եղած են այն ուղղութեամբ որ պա-

---

[1] “Պարսից թագաւորք„ (անդ՝ էջ 20) Աքամենեանց բաժինն է: Հռոմէական կայսերաց ցանկէն ետքը “Թագաւորք պարսիկք սասանականք„ (անդ՝ էջ 30:) “Եպիփանու„ բաժնին մէջ դարձեալ կը կրկնուի “Պարսից թագաւորք„ (անդ՝ էջ 33) Աքամենեանց, որ կ՚աւարտի այսպէս՝ “ի Դարեհէ Արշաւրայ՝ Բաբելացւոց թագաւորութիւնն ի Պարթեւս փոխեցաւ, ի յիններորդի հինգերորդի ողիմպիադին. եւ Պարթեւք ի Մակեդոնացւոց ապստամբեցին, եւ ի նոցանէ թագաւորեաց Արշակ Քաջ (Եւս. Բ, 232.) որք կալան զթագաւորութիւն ամս չորեքհարիւր քսան եւ երկուս մինչեւ յաւուրս Արտաշրի„ (անդ՝ 34:) Չկայ Պարթեւաց արքայից ցանկ մը: Հրատարակիչը կը նշանակէ (անդ՝ 31 ծան. 2) թէ Զ Ռոկեփորիկն կայսերաց ցանկէն ետքն ունի “Թագաւորք Հայոց„, որուն վերջը կը պարունակէ նաեւ Հայ Արշակունեաց կարգը, այլակերպ՝ այսպէս... “Հրաչեայ, Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կոռնակ, Միւս Հայկակ, Երուանդն սակաւակեաց, Վաղարշակ, Արշակ, Արտաշէս, Տիգրան: Իսկ զկնի այսոցիկ թագաւորէ Արշակ Քաջ՝ ի զաւակէ Աբրահամու, ի քետուրական ծննդոց՝ որ եկեալ ի Հայս, անուանք այս են. Արշամ, Աբգար, Սանատրուկ, Երուանդ, Արտաշէս, Տիրան, Վաղարշ, Խոսրով, Տրդատ, Խոսրով. Սիրան (Տիրան), Արշակ, Պապ, Վարազդատ, Արշակ, Վաղարշակ, Խոսրով, Վռամ-Շապուհ, Խոսրով, Արտաշիր՝ ռէայորդի:„ Հոս կը բաւէ նշանակել որ ցանկս՝ միայն երկրորդական տեղէ մ՚առնուած՝ դժուարաւ հաւաքածոյ ժամանակագրութեան նախնականին վերաբերի:

հուած են ծանօթ հայ թարգմանութեանց ընագիրքը՝ գոնէ ընդհանրապէս, երբ որեւէ հարկ մը չկար անկէ շեղելու։ Այսպէս գլխաւորաբար “Կ. Տակիտեայ Տարեգիրք.„ թրգմ. Եդուարդ արքեպ. Հիւրմիւզեան (Վենետ. 1872.) “Պղուտարքեայ Քերոնիացւոյ Զուգակշիռք„ թրգմ. Հ. Եղիա Թովմաճեան (Վենետ. 1834.) կամ օրինակի համար՝ “Կ. Նեպոտայ Վարք Զօրավարաց անուանեաց„ թրգմ. Հ. Ղեւոնդ Յովնանեանց (Վիեննա 1842.) “Կ. Կուրտեայ Ռուփայ Վասն գործոց եւ արութեանց Աղեքսանդրի Մեծի.„ թրգմ. Հ. Յովսէփ Գաթրճեան. (Վիեննա 1844.) եւ ուրիշներ՝ որչափ կան։ Մաս մ'ասոնց ի հարկէ մեր ձեռնարկին համար քիչ անգամ նիւթ կը մատակարարէ. այսպէս հազիւ առիթ կ'ունենանք յիշելու Քսենոփոնեայ “Կիւրոսի խրատ„ զոր այնպէս գեղեցիկ թարգմանած է Հ. Յ. Գաթրճեան (Վիեննա 1843.) առաւել եւս՝ միւս դասականքն ոչ-պատմական պարունակութեամբ։ Դժբախտաբար շատ կարեւոր երկեր մնացած են տակաւին առանց հայերէն թարգմանութեան (յատկապէս՝ Քսենոփոնի Արշաւանքը, Ստրաբոն, Դիոն Կասիոս, եւն.) եւ ճիշդ վերջինքն աւելի յաճախ յիշելու առիթ պիտի ունենանք։ Շատ բան՝ ինչպէս ըսինք՝ Գարագաշեան իւր երկին մէջ քաղած ու թարգմանութեամբ դրած է։ Ուր պէտք չկար շեղելու՝ պահած ենք անոր թարգմանութեան ոճը։ Մնացեալն ուր պէտք էր՝ նոր դրած ենք. եւ միօրինակութեան համար՝ ինչպէս բնական էր՝ նախնեաց լեզուաւ, որով արդէն դիւրութեամբ կը ներկայացուին դասական լեզուաց ասութիւնքն։ Այսու հանդերձ մեր նպատակը չըլլալով ընդարձակ պատմագրութիւն մ'ընել, շատ քիչ տեղ ընդարձակօրէն քաղուածքներ դրած ենք։ Շատ տեղ շատացած ենք միայն տեղը նշանակելով։

* * *

Ի վերջոյ համառօտիւ մտադիր ընել կ'ուզենք ուրիշ կարգի մ'աղբերաց կամ յիշատակարանաց վրայ, որոնք կրնային այսպիսի քննութեանց շատ օգտակար ըլլալ, եթէ (գոնէ ծանօթներն) աւելի առատ, եւ եթէ մեզի օգտակարքն յատուկ մանրամասն ուսումնասիրութեամբ ի մի հաւաքուած եւ ծանօթացած ըլլային։ Կնքաքարեր — որ հնութեան մէջ ընդհանրապէս պատուական գոհարաց վրայ փորագրուած, պատկերով սեպհականատիրոջ կամ որեւէ նշանակաւ, եւ շատ յաճախ արձանագրութեամբ մըն են, — գործածելը նաեւ մօտ դարերս տարածուած սովորութիւն էր բովանդակ արեւելից մէջ, ուր որեւէ կարեւոր բան մը ստորագրելու տեղ՝ կը դրոշմուէր կնիքը։ Նոյնպէս յաճախ նաեւ այսօր Հայոց ալ քով։ Սովորութիւնը բնականապէս աւելի գործածական էր հնութեան մէջ, երբ նաեւ մեծ ու փոքր իշխանք գրագէտներ չէին։ Թէ օրինակի համար մեր անթիւ նախարարներն երբեմն միայն իրենց սեպհական կնքաքարերը դրոշմած են՝ փոխանակ իրենց ստորագրութիւնը դնելու, շատ բնական իրողութիւն մ'ըլլալու է։ Բայց այս ամէնէն ապահովաբար գիտենք այժմ միայն Աշուշայի Գուգարաց բդեշխին կնիքն, որ բախտի մեզի հասած է։ Ի հարկէ թերեւս ուրիշներ ալ արդէն կան՝ ցանուցիր եւրոպական անթիւ մեծ ու փոքր հաւաքմանց մէջ, մաս մը՝ շատ հաւանական է՝ արդէն որեւէ կերպով հրատարակուած, բայց սակայն անծանօթ մնացած, գոնէ մեզի։ Վերջին ժամանակներս առանձին ուշադրութեան առարկայ ըրին արեւելագէտ գիտնականք յատկապէս “Սասանեան„ կնիքներն, որոնք շատ առատութեամբ կը գտնուին։ Արդէն 1864ին Մորդտման հարիւրներով տեսած էր այսպիսի կնիքներ ի Կ. Պոլիս, եւ շատերուն պատճէնը հանած. (ZDMG, 1864, p. 48։) Միւս կողմանէ Պ. Հոռն կրնար մատնանիշ ընել որ նաեւ կնքաքարերու խարդախողները սակաւաթիւ չեն եւ ոչ անփոյթ. կեղծ կնիքներու թիւը քիչ չէ. (ZDMG, 1890, p. 677—8։) Ինչպէս արեւելեան դրամներու՝ նոյնպէս այս կնքաքարերու հաւաքման մէջ շատ նշանաւոր դեր մը կատարած է մեր ծանօթ հնագէտը՝ Պր. Ս. Ալիշան։ Միայն իսկ Մորդտմանի ցուցակագրած գոհարներուն մէջ ստուար խումբ մը կը կազմեն անոնք՝ որ նշանակուած են "ի հաւաքմանէ Ս. Ալիշան." („Cabinet S. Alishan“, այսպէս՝ ZDMG, 1864, n. 24, 50, 53, 97, 142—6, 159—168. անդ՝ 1875, n. 6, 13, 15, 23—4, 28, 30. անդ՝ 1877, n. 2, 3, 7, 20.) իր նշանաւոր բաժինն ունեցած պիտի ըլլայ միւս հաւաքմանց մէջ ալ։ Թէ այս Սասանեան կնիքները՝ պահլաւ գրութեամբ՝ յաճախ հետաքրքրական են մեզի համար ալ, խնդիր չկայ։ Եւ անհնար չէ որ այս կամ այն կտորը կապ մ'ունենայ մեր որեւէ հին նախարարական տան անդամոց միոյն հետ։ Ո՛չ Սասանեան նկարագիրն եւ ոչ պահլաւ գրութիւնն ըստ ինքեան արգելք մըն է։ Եւ ծանօթ է որ պարսկերէնն այն ժամանակները պաշտօնական լեզու մըն էր, ինչպէս արքունի՝ նոյնպէս նախարարական դրանց։ Յատկապէս Արշակունեաց անկմանէն ետքը՝ Սասանեան ծառայութեան եւ պաշտօնէից մէջ գտնուող Հայք բնականաբար իրենց տերանց լեզուաւ կը պաշտօնավարէին. Թողլով նաեւ այն կարգ մը տներն՝ որ պարսկացեն եղան եւ միացին։ Մեր պատմութեան ծանօթ են այս պարագայք. եւ գիտենք որ նոյն իսկ նահանգներ կային՝ որ ամէն կերպով անջատիլ կ'ուզէին միացեալ նահանգներէն եւ անձկագոյն կապ ունենալ պարսիկ նահանգներու հետ։ Այսպէս նշանաւոր է Սեբէոսի տեղեկութիւնը (էջ 26) թէ (յամի 571) "Ապստամբեալ ի բաց եկաց ի Հայոց՝ անուանեալ Վահան իշխան աշխարհին Սիւնեաց, եւ խնդրեաց ի Խոսրովայ յարքայէն Պարսից. զի տարցեն զդիւանն աշխարհին Սիւնեաց ի Դուինայ՝ ի Փայտակարան քաղաք, եւ կարգեսցէ զքաղաքն ի շահրիմար Ատրպատականի, զի մի՛ եւս կոչեսցի անուն Հայոց ի վերայ նոցա„ եւն։ (Տես այս մասին Marquart, Erānšahr, 122, ուր լաւ կը մեկնուի “շահր-մար„ = նորպ. mār “գիրք համարոյ, համար,„ šahr-hamār “գիրք ելից եւ մտից՝ հարկաց աշխարհին։„) Այսչափ՝ ցուցընելու թէ նաեւ սասանեան նկարագրաւ եղած կնքոց մէջ կրնան գտնուիլ ի բնէ հայական ։ Բայց աստի ծանօթ է նոյն իսկ հաստատապէս մեկնուած արձանագիրներէն թէ Սասանականաց մէջ կան շատեր որ ամենեւին պարսկական չեն. եւ կան նոյնպէս քրիստոնէականք՝ նոյն ոճով եւ գրով։ Այսպէս՝ օրինակի համար՝ Մորդտմանի հրատարակածներէն (ZDMG, XVIII, 1 ff) թիւ 135, ուր Մորդտման “Արշամ„ կամ նման բան մը կը կարծէր գտնել. մինչդեռ է (ըստ Justi, անդ՝ XLVI, 285) rāstīhĕ, Parsūmā, ուստի ասորի Bar-sūmā անունը. որով, կ'ըսէ, այս անուամբ եղած քարերը (— վասն զի կան ուրիշներ ալ —) Նեստորականաց ըլլալու են՝ որոնք նոյն անունը կը կրէին՝ Մծբնայ Բարծումայ Նշանաւոր եպիսկոպոսէն (435 – 489) ետքը։ Մորդտմանի (անդ) Թ. 144 արդէն պատկերովն իսկ քրիստոնէական է՝ քահանայ մը ձեռքը խաչ (ըստ Յուստեայ. Մորդտման կ'ըսէր անձ մը խաչաձեւ գաւազան բռնած.) եւ գրուածքը՝ Mar Gadeh (Justi, XLVI, 285, եւ կ'ըսէ “ասորերէն՝ պահլաւի գրով.„ Մորդտման կը կարդար վրիպակաւ “Մերամ.„ քարը՝ Ալիշանի հաւաքմանէն։) Հոռնի հրատարակածներէն (ZDMG, LIV, 650 ff) Թ. 917 (Nr. 83) ունի անունս Aχīd, զոր կը մեկնէ ասորի նոյնահնչիւն բառէն (իշխան, առաջնորդ.) Անդ Թ. 490 (Nr. 84, պատկերը՝ կին) Mārtī, որ՝ եթէ ուրիշ անուն չէ՝ ի հարկէ նշանակելու է ասորերէն “Տիկին իմ։„ Յամենայն դէպս ասորի Mār “տէր„

յաճախ է կնքոց վրայ. այսպէս՝ նաեւ Բեռլինի հաւաքման Թ. 35 գրութեամբս Mār Taudī. (Justi, ZDMG, XLVI, 288 կ'ըսէ թէ այս Mār Tōdi եկեղեցականի մ'անունն է անշուշտ, եւ կը յիշէ զԹոդէկ Հայր Իննակնեան Վանացն ի Տարօն 601ին՝ Զամչ. Բ, 307.) նոյնպէս անդ՝ Nr. 149՝ Akakē, ուստի “Ակակ„: Կրնայինք այս շարքը տակաւին երկարել: — Միւս կողմանէ մեր համոզումն է թէ մանաւանդ Արշակունեաց օրերը, եւ առաւել եւս քրիստոնէութեան ժամանակ՝ Հայ իշխանաց մեծագոյն մասին կնիքները յունագիր եղած ըլլալու են նաեւ ի բուն Հայս, յունական բաժնին մէջ բնականաբար, իսկ Ե դարուն եւ յետոյ՝ անշուշտ նաեւ Հայերէն: Վերջիններէս՝ այն ժամանակներէն՝ գոնէ մեզի ծանօթ չէ եւ ոչ հատ մը. յունականին վկայ է գոնէ Աշուշայի կնիքը:

Դառնալով “Սասանեան„ կնքոց՝ այժմ արդէն մեծ քանակութիւն մը ծանօթ է, եւ այն՝ ապահով ընթերցմամբ, որ բնականապէս յաջողեցաւ նորանոր քննութիւններէն ետքը միայն: Յիշենք հոս կարեւոր գործերէն միայն մէկ քանին: Եդ. Թոմաս, որ՝ ինչպէս ըսինք՝ նախասասանեան դրամներն իսկ Արտաշիրի եւ յաջորդաց տալ փորձեց, մեծ արդիւնք ունի այնու՝ որ նախ ծանօթացուց գոհարներու ստուար քանակութիւն մը՝ յատկապէս Բրիտ. Թանգարանին հաւաքմանէն[1]: Ոչ միայն Թոմասի այս հրատարակածներն, այլ նաեւ շատ ուրիշ հաւաքմանց կտորներն եւ բաց աստի արեւելքն տեսած բազմաթիւ կտորներու պատճէնքն ունենալով՝ ձեռնարկեց ապա Մորդտմանն գոհարներս ուսումնասիրել եւ մեկնել. եւ իրօք մեծապէս զարգացուց նոյն նիւթը[1]: Սակայն բնական էր որ պահլաւական ուսմանց յառաջադիմութեամբ՝ պէտք էր նորէն քննութեան առնուլ այն ամէնն եւ վերջնականապէս ճշգրտել ընթերցմունքն: Այս մասին նորագոյն գիտնականներէն մեծ արդիւնք ունի Պ. Հօռն պարսկագէտն, որ նախ յատկապէս վերաքննեց Բրիտ. Թանգարանի յիշեալ հաւաքումն եւ գոհարները կրկին հրատարակեց երեք կրկնագիր տախտակներով: Տարի մ'ետքն ալ լոյս տեսաւ Բերլինի հաւաքումն նոյն գիտնոյն կողմանէ գործակցութեամբ ուրիշ գիտնոյ մը՝ Գ. Շտայնդորֆ:[2] Վերջապէս Յուստի քննութեան մ'ենթարկեց այս ամէն հրատարակութիւնքն Թովմասի, Մորդտմանի եւ Հօռնի, բազմաթիւ կէտեր ուղղելով. եւ բաց աստի իւր վերը յիշուած "Երանեան Անուանց մատենին„ մէջ խնամով նշանակած է իւրաքանչիւր կնքաքարն, որուն ընթերցումն եւ տիրոջ անունը ապահով է[1]։ Այս գրուածքներն արդէն կը պարունակեն ճոխ ատաղձ մը գոհարներու եւ պահլաւ քանդակներու եւ արձանագրութեանց։

---

[1] Յատկապէս՝ Ed. Thomas, Sassanian Mint Monograms and Gems etc.: JRAS, XIII, 1852. p. 373–428. Համմ. նոյն հեղինակին Early Sassanian Inscriptions, seals and Coins. witt numerous woudcuts etc. Lond. 1868. 8°, pp. VIII+138. Յիշեցինք վերը՝ Sassanian Gems and Armenian Coins: „Num. Chronicle“ VI. 1866. p. 241—8. Թողլով ուրիշ գործերը:

---

[1] Երեք ընդարձակ գրուածներ հրատարակած է Մորդտման՝ Գերմ. Արեւելական ընկերութեան թերթին մէջ հետ զհետէ: Անոնց խորագիրքն են՝ A. Mordtmann, Studien über geschnittene Steine mit Pehlevi-Inschriften: ZDMG XVII, 1864, p. 1–52 եւ Taf. I—VI (գոհարաց թիւք 1–168. դարձեալ Ա–Ժէ թիւք Յաւելուածին մէջ. վերջնոցս մեծ մասն անմեկնելի կը մնար:) — Նոյն՝ Sassanidische Gemmen: ZDMG. XXIX, 1875, p. 190–211. եւ Taf. I. (գոհարաց թիւք 1—35:) — Նոյն՝ Studien über geschnittene Steine mit Pehlevi-Legenden: ZDMG, XXXI, 1877, p. 582–97 եւ Taf. I (գոհարաց թիւք 1–36):

[2] P. Horn, Sassanidische Gemmen aus dem British Museum: ZDMG, XLIV, 1890, p. 650—78. Taf. I a–b, II a–b, III, — P. Horn und G. Steindorff, Sassanidische Siegelsteine (Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen der Kgl. Museen. Heft IV.) Berlin 1901. վերջինս տեսած չենք:

Բնական էր որ Մորդտմանի բազմաթիւ ընթերցմունքն այս վերաքննութեամբք այլակերպ տեսնուեցան. եւ այսպէս նաեւ շատ տեղ՝ ուր Մորդտման մեր պատմութենէ ծանօթ անուններ ալ կը գտնէր, գտնուեցաւ այժմ ուրիշ մը կամ նաեւ լոկ բանաձեւ մը։ Օրինակի համար երրորդ հաւաքման (ZDMG, XXXI) Թ. 10 կնքոյն վրայ (որուն պատկերն է՝ կիսանձնեայ պատկեր առն՝ դէպ ի աջ, մօրուաց առջեւ աստղ մը. Վիեննայի Թանգարանին մէջ) կը կարդար Մորդտման Bati անուն մը. եւ ի հարկէ մեկնութեան համար կը յիշէր զΒᾶτις (Առիան., Արշ. Աղեքս. Բ. 25. Betis՝ Կուրտ. Դ, 6) եւ ըստ այսմ Հայոց քով ալ Բատ (Սահառունի՝ Բուզ. 235 եւն։) Սակայն այժմ Յուստի (ZDMG, XLVI, 186) կ'ուղղէ թէ բանաձեւ մըն է գրուած՝ bātĕ rāstĕ, այսինքն "ուղիղ (ճշմարիտ, հաստատուն) իցէ„՝ հաստատական ոճ մը ստորագրելու համար։ Նոյնպէս է անդ՝ Թ. 11 (պատկեր՝ կիսանձնեայ մ'առն դէպ ի աջ, գլուխն առանց խոյրի. գլխուն ետեւ թռչուն. Բաղդատէ խաւրուած պատճենի մը համեմատ.) Մորդտման բացի "Բատ„ անունէն կը գտնէր նաեւ "Խորէն„ որ ի հարկէ "այսօր ալ Հայոց քով գործածական է„։ Յուստի (անդ) կ'ուղղէ այս ալ sūd bāt "օգուտ իցէ„։ Ալիշանի հաւաքմանէն է Մորդտմանի (անդ) Թ. 2, պատկերը՝ շուշանի ցօղուն երեք շուշանով, իսկ գրութիւնը կ'ընթեռնուր Schuschan, ուստի Շուշան. եւ որովհետեւ տառերու ձեւերէն դատելով Խոսբովու Բ օրերէն կամ Ը դարու սկզբէն կ'ըսէր գոհարն՝ այն ժամանակի տիկնոջ մ'ըլլալու էր։ Յուստի (Ir. Namenb. 318) կը ճշդրտէ ընթերցուածն իբրեւ ածական Šūšī, զոր երկբայութեամբ կը մեկնէ “Շօշացի„։ Ինքնին յայտնի է որ ուղիղ չի կրնար ըլլալ դարձեալ նոյն հաւաքման Թ. 6, (պատկեր՝ կիսանձնեայ մը կնոջ դէպ ի աջ, գանգրահեր. պատճէնը՝ Բաղդատէն) ուր կը կարդար Schatenan անուն մը (զոր կը կշռէր Սաթենիկ անուան հետ) եւ vakhin “ծառայ„, ուստի իբր “Սաթենիկ աղախին„։ Աղախին մ'այսպիսի կնիք չէր կրնար ունենալ։ Նոյնպէս անհաւանական մեկնութիւն մըն էր նոյն հաւաքման Թ. 12 (պատկեր՝ կիսանձնեայ մ'առն՝ դէպ ի աջ, մօրուաց առջեւ՝ մենագիր. Վիեննայի թանգարանին մէջ.) ուր Մորդտման կը կարդար Mitradschen անունը եւ rafa “ծառայ„ բառը։ Յուստի (ZDMG, XLVI, 286) կը կարդայ՝ Mitrūčan dapīwer (վերջինս անորոշ,) ուստի՝ “Միհրուժան դպիր։„ Աւելորդ է կրկնել որ Մորդտման (անդ Թ. 13, պատկեր՝ կիսանձնեայ մ'առն, առանց խոյրի) մինչեւ անգամ գտնել կը կարծէր Խորենացւոյ (Բ, կ) յիշած Խոռոխբուդ Պարսկին կնիքը, վասն զի Acharapud անուն մը կ'ընթեռնուր։ Կը թողունք յիշել շատ ուրիշները։

---

[1] F. Justi, Beiträge zur Erklärung der Pehlevi-Siegelinschriften: ZDMG, XLVI, 1892, p. 280–290. "Անուանց մատեանը„՝ տես վերը. Հմմտ. Miscellen etc.: ZDMG 1895, p. 681—91։

Եթէ առնունք միայն իսկ Բրիտ. Թանգարանի հաւաքածոյն ըստ Հոռնի, որուն կցած է Հոռն ուրիշ տեղեր ալ տեսած քանի մը կտորներ, հոն իսկ առանձինն հարիւրաւորներով է գոհարներու թիւը, զոր Հոռն կը բաժնէ խմբերու՝ անուանք արանց, կանանց, պաշտօնէից եւ մոգերու, բանաձեւք կամ վճիռք, եւն։ Գոհարաց այսչափ յաճախութենէն, որոնց վրայ կարդացուած անուանց մէկ մեծ մասն ալ կրնանք գտնել գրաւոր յիշատակարանաց մէջ, (քանակութեամբ ոչ նուազ մաս մը՝ Հայոց քով,) շատ քիչ է այն գոհարներուն թիւը, որոնց ստացիչները կամ տեղերը կարելի ըլլայ քիչ շատ ճշդրտութեամբ որոշել թէ այս կամ այն պատմական անձինք եղած ըլլան հաւանօրէն։ Զոր օրինակ արդէն Մորդտմանի (ZDMG, XVIII, 26) թ. 66 գոհարը կը կրէ պարզապէս անունս Artakĕ, եւ ուղղութեամբ կը նշանակէր Մորդտման թէ այս անունն է = Արտակ։ Յուստի իրաւամբ կը հաստատէ այս կէտն ընդդէմ Հոռնի (Բերլ. Հւք. թ. 35 Artak(i) իբրեւ կնոջ անուն.) եւ մատնանիշ կ'ընէ բազմաթիւ Հայ իշխանքն որ Արտակ կը կոչուին (ZDMG, XLVI, 288. եւ Ir. Namenb. 33 կը յիշէ հետեւեալքն՝ Արտակ տէր Հարք գաւառին՝ Վարք Ներս. 24. Ռշտունի՝ Եղիշ. 196, 213. Պալունի՝ անդ 222. Փարպ. 124. Մոկաց՝ Փարպ. 75, 122, Թողով Պահլաւունին ըստ Զամչ. Բ, 939. զArdaq եպ. Մաշկնայ Կորդուաց կը յիշէնք Ասորիք, տես անդ։) Բայց արդ ո՞վ էր արդեօք այս կնքոյն տէր "Արտակը". բացորոշ ըսել այս կէտն՝ ի հարկէ անհնար է։ Նոյնպէս է՝ բայց աւելի որոշուած ուրիշ անուամբ մ'ալ՝ Մորդտմանի յիշեալ տեղը թ. 84 գոհարը Պարիսի Թանգարանին (որուն տեղն չփոթմամբ ուրիշ ընթերցուած մը դրուած է հոն.) եւ ըստ Յուստեայ (ZDMG, XLVI, 284) ունի ընթերցուած՝ Artakč zi Rēw, ուստի "Արտակ որդի Ռէւայ". եւ մտադիր կ'ընէ թէ Ռէւ (Rēw զոր համառօտութիւն կ'ըսէ Rēwnīzէ) կը կոչուի Վրաց Միրիան (Միհրան) արքային որդին, այր Սաղամեայ՝ դստեր Տրդատայ Մեծի (265—342 Յ. Ք. Brosset, Mém. Acad. St. Petersb. VI, 4, 1840, p. 326.) եւ կը յաւելու նաեւ Ռեւ՝ որդի Արտաշիսի Գ., արքայ դրուած Վրաց՝ Հայոց կողմանէ, զՀամազասպ մերժելէն ետքը, (186—213 Յ. Ք. Brosset, Hist. 1, 76. Մխ. Այրիվանեցւոյ ցանկին մէջ՝ Վրոյն. տես Ir. Namenb. 33 եւ 260։) Ունէ՞ր կապ եւ ինչ արդեօք "Արտակ

Ռուայ„ այս յիշեալ անձանց հետ, որոնց՝ այլուստ՝ պատմական հաստատութիւնն ալ ամէն կասկածէ բոլորովին զերծ ըլլալու չէ։ (Տես էջ 256։)

Քանի մը կէտ ալ Պ. Հոռնի հրատարակածներէն. (Հոս աչքի առջեւ ունինք ZDMG, XLIV, 650 ff.) Ի միջի այլոց կը գտնենք հոս կնիքս թ. 379 (Nr. 12. մօրուաւոր անձի մը կիսաձնեայ պատկերը՝ դէպ ի աջ.) որուն գրուածքն է պարզ Wartānakĕ, այսինքն ուրեմն Վարդանակ. (տես նաեւ Justi, Namenb. 353.) զոր ի հարկէ չենք կրնար որոշել թէ ո՛վ էր իրականին։ — Խնդրոյ նիւթ է՝ անդ թ. 484 (Nr. 23) պատկերը՝ այր եւ կին դիմացէ դիմաց նստած, մէջտեղ պսակ մը՝ զոր կը բռնեն։ Գրուածքը Հոռն կը կարդայ՝ Mitršāhek. Anakdukht. Yezdān. վերջինս կամ Yezdān յետոյ աւելցուած կ՚երեւայ, ուստի, կ՚ըսէ, կրնայ կարդացուիլ Mitršāhekī Anakdukht “Անակդուխտ Միհրշահակեան.„ եւ բնականապէս անունս համեմատելու համար կը յիշէ Սուրէնեան Պահլաւի տնէն Անակը՝ որ մեր պատմութեան մէջ ծանօթ է (Ագ., Խոր, եւն։) Սակայն ինչպէս մտադիր կ՚ընէ Յուստի (ZDMG, XLVI, 282) գոնէ բուն Պարսկի մը համար անըմբռնելի էր “Անակդուխտ„ անուն մը։ Պարսից չէր կրնար անծանօթ ըլլալ Անակ յորջորջանաց բուն իմաստը = պհլ. anāk “չար„ (Հիւբշ. Arm. Gr. I, 17—8.) եւ ըստ այսմ անկարելի էր որ աղջկան մ՚անուն դրած ըլլան “Չարադուստր։„ Եթէ ընթերցուածն այլուստ անժխտելի ըլլայ՝ կը մնայ մեկնել որ հայ դստեր մ՚անուն ըլլայ։ Վասն զի թէեւ խնդիր չկայ թէ օրինակի համար Ագաթ. 32, 98 (եւ ապա՝ այլուր) Խոսրովայ սպանչին “Անակ„ կոչումն ի բնէ նոյնպէս պարզ յորջորջանք մըն էր իբրեւ “Չար„ (— անշուշտ բուն անունը մոռցուած էր արդէն աւանդութեան մէջ. —) բայց ի վերջոյ կարելի էր թէ յետագայ Հայոց քով, որոնք պարսկերէնի հմուտ չէին, պարզ անուն մը կարծուէր “Անակ„ եւ ըստ այնմ գործածուէր: Սակայն ուրիշ “Անակ„ մը չեն յիշեր հայ յիշատակարանք ալ: Անոր համար կը կարծէ Յուստի թէ պէտք է կարդալ Mitr-šāhakĕ Zārdūχtī Yazdān, ուստի “Միհրշահակ (եւ) Զարդուխտ Յազդեան„ (դուստր Յազդայ:) Յուստի ալ կ'ընդունի թէ “Յազդեան„ յետոյ քանդակուած ըլլալու է: Ըստ այսմ այր եւ կին են՝ Միհրշահակ եւ Զարդուխտ. (տես նաեւ Ir. Namenb. 216 եւ 381. վերջին տեղս համեմատութեան համար կը յիշէ նաեւ հայ. Զարդուհի անունը. “Յազդ„ ծանօթ է Հայոց ալ. բայց չի յիշուիր “Միհրշահակ„:) — Անդ թ. 517 (Nr. 32) կնքոյն պատկերն է՝ Մերկ այր մը թեւերը տարածած, ձախով թռչուն մը բռնած. գրուածքը պարզ՝ Narseh, ուստի անորոշ Ներսեհ մը. մինչդեռ անդ՝ թ. 4 (Nr. 2) գրութեամբս Nersehš(ā)h “Ներսեհ-շահ„ հաւանօրէն նոյն իսկ Ներսեհի Սասանեան արքայից-արքային կնիքն է. (այսպէս՝ Justi, Namenb. 225 “Narseh-šah“:) — Անդ՝ թ. 612 (Nr- 61) կնքոյն պատկերն է՝ Ցուլ մը, որուն ոտից կը պատառի օձ մը. գրուածքը՝ Arvand Šahpurē, զոր արդէն ուղիղ կը կարդար ու կը մեկնէր Մորդտման (ZDMG, XVIII, 5, թ. 4.) թէ առաջին անունն է Երուանդ, նորպ. Alwand. Հոռն կը յաւելու հնաձեւը ᾿Αρυάνδης (Հեր. Դ, 166. եւ կ'ուղղէ նոյնպէս՝ Պօղիեն. Է. 2, 7 վրիպական գրուածը ᾿Ορύανδρος.) Յուստի մէտ է ᾿Αρυάνδης հին ձեւին հետ կշռելու աւելի հայ. Հրանդ (Ir. Namenb. 40, այլեւայլ անձինք. բայց Գուտշմիդ Դիոնի կաս. ԿԸ, 21, 2 յիշած Arbandes որդի Աբգարու Է՝ յամի 115 Յ. Ք. նոյն դնել կ'ուզէ “Երուանդ„ արքայի հետ առ Խոր.) մինչդեռ Երուանդ անուան բուն հնաձեւն է ᾿Ορόντης, որ անուամբ հայ սատրապաց ամբողջ հարստութիւն մ'ալ կայ. (նաեւ ᾿Αροάνδης ձեւով գրուած :) Անունս յամենայն դէպս սիրելի էր Հայոց․ բայց նոյնը յաճախադէպ է նոյն իսկ Փոքուն Ասիոյ եւ Պոնտական յիշատակարանաց մէջ․ իսկ Պարսից քով նաեւ ուշ ժամանակներէ կան քանի մը Alwand անուն կրող անձինք․ (տես Justi, Ir. Namenb. 235, որ կը կարդայ կնիքս ալ Alwand Šahpuhrē.) — Հետաքրքրական է յամենայն դէպս անդ թ․ 559 (Nr․ 49.) գլուխ մօրուաւոր անձի մը՝ դէպ ի աջ, գլուխն արքունի խոյր (նման Արտաշրի խոյրին․) եւ գրութեամբս Tīrd(ā)t. իսկ ասոր կից երկրորդ անունը Հոռն չէր կրնար կարդալ։ Ուստի արքայատոհմ Տրդատ մը։ Անունս պարթեւ Արշակունեաց տնէն դուրս եւ Արշակունեաց անկմանէն ետքը պատմական յիշատակարանաց մէջ գրեթէ բացառապէս միայն Հայոց՝ եւ ապա Վրաց քով՝ կը յիշուի բաւական յաճախ։ Բայց միւս կողմանէ անծանօթ չէր նոյնը նաեւ նախասասանեան Պարսից․ այսպէս Tīrdat արքայ Պարսիսի՝ որդի Արտախշաթրայ (Արտաշրի) Գ, որմէ դրամ ալ կայ․ (տես Justi, Ir. Namenb. 327, թ․ 9։) Կնքոյս ստացչին խոյրը յամենայն դէպս չէ այն հայկական արքունի խոյրը, զոր գիտենք Տիգրանայ եւ յաջորդաց դրամներէն։ Բայց ասոր Յուստի կնքոյս երկրորդ անունը կը կարդայ “Շամարդի„, ուստի ամբողջը Tīrdat Šāmardi. (անդ՝ 327, թ․ 10, իսկ “Շամարդի„ կը մեկնէ = “Շահմարտ„, Šāhmart, տես անդ՝ 275։) Ըստ այսմ բնիկ պարսկական ըլլալու է․ (հմմտ․ ուրիշ կնիք մը գրութեամբս Tīrdat zi Gadpērō(č), ուր Gad-, կ'ըսէ Յուստի, արամէական բացատրութիւն մըն է նշանակութեամբ “լոյս, փառք„ փխ․ պրս․ χurrah եւ rōšan բառերուն․ տես Namenb. 107 եւ 327, թ․ 24։) — Ընդհակառակն որեւէ հայ տան մը հետ կապ մ'ունենալու է նախաբար թ․ 621 (Nr. 91) կնիքը, պատկերը՝ կին մը ծաղիկ բռնած, առջեւը տղայ մը, գրութեամբս Armindukht, *ուստի՝ ըստ երեւութին՝ "Հայադուխտ" մը, անուն մ'որ այլուր չի գտնուիր. (տես նաեւ* Ir. Namenb. 27, „Armindūχtē“.) *Վերջապէս բաւական ըլլայ յիշել կնիք մ'ալ, անդ՝ Թ.* 727 a (Nr. 77) *պատկերաւ՝ Առիւծ որ Հնդկացուլի* (Zebu) *վրայ կը յարձակի, եւ գրութեամբ մը՝ զոր Հօռն կը կարդար* Minōcitr yezdān, *որով կը կարծէր թէ "դժուարաւ մարդու անուն" ըլլայ: Յուստի կ'ուղղէ ընթերցուածը* (ZDMG, XLVI, 287) Manučē Tīrikān, *ուստի "Մանուչէ որդի Տիրիկան": Ուստի բնական էր մտադիր ըլլալ որ երկու անուանքն ալ Հայոց քով կը գտնուին: Տիրիկ արդէն հին է (եպ.՝ Բուզ. Զ, ժգ. էջ* 270. *իշխան մ'Աղուանից* 768*ին՝ Չամչ. Բ,* 413. *տես նաեւ* Justi, Namenb. 327. *Հմմտ. Տիրոց երէց՝ Խոր. Գ, կե, էջ* 266.) *եւ ընդհանրապէս Երանեան է միայն այն ժամանակ, եթէ նուազական ձեւ ըսենք Տիրան կամ Տրդատ անուններէն (Յուստի՝ անդ.) կամ առհասարակ Տիր* (Tīr) *անունէն. մինչդեռ Հիւբշման աւելի մէտ է "Տիրիկ" եւ "Տիրուկ" ձեւերն հնագոյն տէր բառէն ըսել.* (Arm. Gr. I, 88.) *Մանուչէ (ըստ Յուստեայ՝ անդ՝ համառօտութիւն* Manūčihr, *Մանաճիհր անունէն) միայն ուշ ժամանակներէն կը յիշուի. այսպէս՝ Մանուչէ արաբացի ամիրն՝ որ քրիստոնեայ եղաւ, Գր. Մագիստրոսի բարեկամը* 1044*ին (Չամչ. Բ,* 927.) *Մանուչէ՝ Անւոյ տէրը, Փատլունի եղբայրը,* † 1110*ին (Սամ. Անեցի.* 457. *Չամչ. Բ,* 995. Ibn-el-Athir*ի քով* Manūǰihr, *տես* Justi, Namenb. 191.) *Ի հարկէ այս վերջին անձանց ըլլալու չէ կնիքն. եւ ի վերջոյ այն "Տիրիկի որդին Մանուչէ" թերեւս հայազգի մըն էր, զոր այլուստ չենք ճանչնար: — Այսչափ՝ միայն ցուցընելու համար թէ հոս կայ առանձին ուսումնասիրութեան արժանի նիւթ մը:*

կարեւորագոյնն էր այս տեղ մեզի համար գտնել բնիկ Հայոց արքունի կնիքներն եւ քանդակապատկերները, որոնցմէ բարեբախտաբար ծանօթացած են գոնէ քանի մը հատ, միւս կողմանէ դժբախտաբար շատ քիչ թուով: Թէ ասոնք Հայոց արքայից քանդակներ են՝ ապահով է: Երաշխաւոր է նոյն ինքն սեպհական հայկական արքունի խոյրը, զոր Տիգրանայ Մեծէ վերջը կը գտնենք կրուած յաջորդներէն: (Թէ ինչու նաեւ կոմագենեայ Անտիոքոս արքայն կը կրէ ճիշդ Տիգրանեան խոյրը՝ յետոյ առիթ պիտի ունենանք յիշելու:) Միւս կողմանէ շատ դժուարին՝ մանաւանդ թէ անհնար է՝ մեր ներկայ ունեցած միջոցներով՝ որոշել իւրաքանչիւր քանդակին ներկայացուցած արքայն. քանի որ արձանագիր կը պակսի, եւ երբ որեւէ դիմագծի նմանութիւն չի տեսնուիր արքայից ծանօթ դրամներուն պատկերաց հետ: Եւ որովհետեւ դրամ չունինք նոյն իսկ բուն Տրդատայ Պարթեւի (53 կամ 66 Յ. Ք.) օրերէն ի վեր մինչեւ Արշակունեաց ալ վերջը, կամ չեն գտնուած տակաւին (— ծանօթ դրամները Տիգրանայ անմիջական յաջորդներէն են —.) համեմատութեան համար շատ սահմանափակ ատաղձ միայն ունինք: Այսպէս Յուստի (Namenb. 324) Տիգրանայ Մեծի դրամներէն ետքը կը յիշէ գոհարաքանդակ կամ կնիք մը որ Հաագ կը գտնուի.[1] բայց կը յաւելու՝ "Գոհարին վրայ եղած պատկերը չի նմանիր ամենեւին (Տիգրանայ Մեծի) դրամոց վրայ գտնուած պատկերին:„ Ըստ այսմ ապահով չէ թէ ստուգիւ Տիգրանայ Մեծի ըլլայ. եւ որեւէ արձանագիր մը՝ որ զայս հաստատէ՝ չի հաղորդուիր: Այն երկն, ուր քանդակն հրատարակուած է, առձեռն չունենալով՝ չենք կրնար վճռաբար ըսել, բայց նկատելով այլեւայլ կէտեր՝ հաւանական կ'երեւայ թէ նոյն գոհարն է, որուն պատկերը մեծցուած կը ներկայացընէ Հ. Ղ. Վ. Ալիշան (“Այրարատ,„ 415) պարզ խորագրով՝ “Թագաւոր ոմն Հայոց.„ եւ որուն համար կ'ըսէ՝ “Ի փոքրիկ գոհար քանդակէ հանեալ են դէմք պատկերիս, յորում քաջիկ եւս նշմարէին հիւսուածք կամ կռածոյք մօրուացն։„ Վասն զի հոս արքային լիամօրուս է, մինչդեռ Տիգրան Մեծ (— ծերութեան մէկ երկու տարով դրամները ի բաց հանելով, —) իւր դրամոց վրայ ընդհանրապէս անմօրուս է։ Յամենայն դէպս այս պատկերին եւ Տիգրանայ դրամոց պատկերին մէջ դիմագծութեան բացորոշ աննմանութիւն կայ։ Խոյրը հայկական է. բայց զարդ ունի՝ (Տիգրանայ յաջորդաց պէս) աստղ միայն, մինչդեռ Տիգրանայ Մեծի խուրին յատկանիշ զարդն է՝ աստղ երկու դիմացէ դիմաց կեցած արծիւներու մէջտեղ. (տես նաեւ յետոյ). Նոյն պատկերն է, միայն շատ աւելի մեծցուած, այն՝ որ կը ներկայանայ Մեծ. Հեղինակին նորագոյն երկին մէջ, այս անգամ որոշուած իբրեւ “Արտաշէս Բ.„ — եւ արդէն ճիշդ այս պատկերին համեմատ սովորութիւն մ'եղած է ներկայացընել զ“Արտաշէս Բ։„ Բայց անշուշտ աւելի ուղիղ է նոյն տեղ գրուած ծանօթութիւնը՝ “Թէ ոչ Արտաշիսի, բայց սոյն Հայ թագաւորի մըն է այս պատկերս, գոհար քարի վրայ փորուած։„[1] — Շատ գեղեցիկ

---

[1] Կը նշանակուի հրատարակուած այս տեղը՝ Menant, Recherches sur la glypt. orient. II, pl. X, nº 10.

---

[1] Տես Հ. Ղ. Վ. Մ. Ալիշան, “Հայապատում. (Ա–Բ) Պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց„ (Վենետ. 1901. մեծ 4° էջք 142+650.) Բ, էջ 59. (եւ ծան. 4։) — Իբրեւ օրինակ նոյն պատկերն ուրիշ տեղեր ալ յիշեալ (ազգային աւանդութեան յիշած) արքային իբրեւ կենդանագիրը գնելու սովորութեան՝ բաւ ըլլայ յիշել՝ Հ. Յովհաննէս Վ. Թորոսեան, “Ընտիր Հայկազունք„ (Բ Տպ. Վենետ. 1901) էջ 28. „“Արտաշէս Բ.„ (նոյնպէս՝ ուրիշ տեղեր։) Անդ՝ էջ 1 “Տիգրան Բ.„ պատկերին գլուխն ու խոյրը ճշգրիտ է՝ Տիգրանայ դրամոց պատկերին համեմատ, թէեւ խոյրի ժա-

քանդակ մըն է Գաղղիական Թանգարանին այն գոհարը, զոր կը հրատարակէ նաեւ Լանգլուա, եւ զոր՝ մերժելով հակառակ իրապէս անհիմն կարծիքները, կ'ընծայէ ի վերջոյ Երատոյ դշխոյին՝ քեռ եւ կնոջ Տիգրանայ արքային։[1] Թէ ստուգիւ Երա-

---

նեձեւը՝ որ դրամոց վրայ շատ քիչ անգամ անաղարտ կը տեսնուի՝ ըստ հարկին լաւցուած է։ Բայց նոյն պատկերին, որ կիսանձնեայ է, մնացեալ մասն ու հանդերձանքը մինչեւ գօտին՝ ճիշդ նմանութիւն է «Արտաշիսի» յիշեալ պատկերին վրայ տեսնուածին։ Թէ դպրոցական պիտոյից համար այսպիսի կենդանագիրներ շատ օգտակար են, խնդիր չկայ։ Դժբախտաբար հայ արքայից դրամոց շատը շատ թերակատար է եւ ուրիշ յիշատակարանք կը պակսին, որով առ այժմ անկարելի է ձեռնարկել՝ նոյն իսկ ըստ չափուն քիչ մը գոհացուցիչ նմանութիւն մ'ընել օրինակի համար Իմհոֆ-Բլումերի նշանաւոր գործին. (Հմմտ. F. Imhoof-Blumer, Portraitköpfe auf römischer Münzen etc. Leipzig 1879.) *Սակայն եւ այնպէս եղածները ճշգրտիւ գործածելով ձեռնարկուած փորձ մը գոնէ անօգուտ չըլլար անշուշտ։*

[1] *Լանգլուա այս մասին կը գրէ.* (V. Langlois Num. Arm. I, 39—40.) *«Գաղղիական Թանգարանի քանդակեալ քարերու ճոխ հաւաքման մէջ կը տեսնուի, կ'ըսէ գոգաւոր կարկեհանի* (grenat-chevé) *վրայ խորաքանդակ մը՝ կիսանձնեայ պատկերաւ որ կիսադէմ դէպ ի աջ դարձած է, գլուխը՝ հայկական խոյր, ստեղազարդ եւ ապարօշով (Տխտ. Գ, 6։)* An. Chabouillet *այս յիշատակարանը կ'ընծայէր Թերմուսայ կամ Մուսայ՝ կնոջ Հրահատայ Դ. Պարթեւաց արքային* (Catal. des camées de la Bibl. Imp. p. 198, nº 1384.) *Այս կարծեաց հակառակ չէինք ըլլար, եթէ նոյն իսկ նոյն գիտնականը՝ նորէն քննելով՝ գտած չըլլար թէ այս յիշատակարանը հայ իշխանուհւոյ կենդանագիրն ըլլալու է։ Արդեամբք ալ այն անձին. կրած խոյրը տարակուսի որեւէ տեղի չի թողուր այս մասին թէ գոհարը բացառապէս հայ ծագումն ունենալու է. եւ բաց աստի կը տարբերի Մուսայ դշխոյի գլխազարդէն, որուն օրինակը կը ներկայացընեն բազմաթիւ դաշեկաններ։ Դարձեալ Գաղղ. Թանգարանի այս խորաքանդակին վրայ քան-*

տոյի պատկերն է — թողլով նաեւ այն կէտը թէ Երատոյ անուն դշխոյից ո՛րն ըլլայ, — կրնայ անշուշտ տակաւին խնդրոյ նիւթ ըլլալ. բայց ապահովապէս հայ դշխոյի մը շատ գեղեցիկ մէկ քանդակն է, գլուխը Հայոց արքունի խոյրը դրած: Նոյնը՝ մեծցուած՝ կը ներկայացընէ նաեւ "Այրարատ„ (էջ 418) խորագրով՝ "Հայ Թագուհի:„ Բայց հոս ալ կայ զարմանալի կէտ մը: Նոյն գրոց ուրիշ տեղ մը (անդ՝ էջ 367) իբրեւ "Հին քանդակ հայ դշխոյի„ կը ներկայանայ ուրիշ պատկեր մ՛ալ, որ՝ ամենադոյզն տարբերութեամբ՝ ճիշդ նոյն քանդակն է, հոս շատ աւելի մեծցած եւ դէպ ի ձախ դարձած: Ըստ երեւութին նոյն Պարիսեան գոհարն է, ինչպէս մտադիր կ՚ընէ արդէն Մեծ. Հեղինակը, անշուշտ միայն պէսպէս եղանակաւորմամբ ներկայացուած նոր հրատարակչաց կամ անոնց նմանահանութեանց գծագրողներուն կողմանէ:[1] — Ստուգիւ երիտասարդ՝ մանաւանդ թէ "մանկա-

---

դակուած անձնաւորութիւնը շատ կը նմանի Երատոյ դշխոյի պատկերին. եւ երկու յիշատակարանացս վրայ ալ մազերու խոպոպիք նոյն ոճով են, մինչդեռ Մուսայ դշխոյի դրամոց վրայ տեսնուած կենդանագիրը կը ցուցընէ գլխուն վրայ վարսակալ. եւ շատ ալ տարբեր կ՚երեւայ քան այն հայ իշխանուհին՝ որուն կենդանագիրը հասած է մեզի դրամոց եւ խորաքանդակիս վրայ, եւ որոնք Արքունի Մատենադարանին հաւաքման մէջ կը պահուին: Ուստի այժմ որեւէ տարակոյս մը չի մնար թէ քանդակածոյ գոհարս ընծայելու է Երատոյ դշխոյի՝ քեռ եւ կնոջ Տիգրանայ Գ:„ — Թէ պատկերը Մուսայի չէ՝ ապահով է: Կրնայ համեմատուիլ Մուսայի կենդանագիրն այժմ նաեւ Ալպեա Պետրովիչի հաւաքման մէջ (Տխտ. ԺԵ, 9—12:) Իսկ Երատոյ դշխոյից մասին յետոյ:

[1] Տես "Այրարատ„, էջ 418, ծան. 1. "Թերեւս նոյն քանդակագործն է որ ի Թ. 155 (էջ 367.) ալ այսպէս զանազանեալ գտաք յուրիշ գիրս. Caylus փրանկ՝ որ նախ զայն հրատարակեաց՝ համարի թագաւոր երիտասարդ. եւ գերազանց՝ զարուեստ քանդակին յասորական կարկեհանի„:

տիպ„ է այն քանդակապատկերը՝ զոր հրատարակուած կը գտնենք նոյն տեղը. (“Այրարատ„ 401.) եւ այն՝ որոշուած իբրեւ “Արտաւազդ Հայոց Թագաւոր.„ որուն մասին խնդիր կ'ըլլայ թէ որ Արտաւազդն ըլլալու է։[1] Մեզի համար բաղձալի էր գիտնալ թէ ընդհանրապէս ինչ կռուան արդեօք կայ “Արտաւազդայ„ մ'ըսելու քանդակը, քանի որ յարակից որեւէ արձանագիր մը չի հաղորդուիր. եւ թէ արդեօք ուստի՞ է քանդակապատկերը։ — Այս ամէն կողմանէ աւելի ապահով է՝ ի հարկէ անագանագոյն ժամանակէ՝ Աշուշայ բդեշխին կնիքը։ Պարիսի թանգարանին այս եղնգաքարէ կնիքը կը ներկայացընէ բդեշխին կիսադէմ պատկերը շրջափակ յունարէն արձանագրութեամբ, հրատարակուած Վիսկոնտեայ ծանօթ գործին մէջ եւ անկէ ետքը շատ ուրիշ տեղեր.[2] այսպէս ի վերջոյ նաեւ “Հայապատում„ (էջ 184)։ Անունը թէեւ միայն Ουσας գրուած է՝ անշուշտ վրիպակաւ քանդակչին, դիւրին է թերին (᾿Ασ-) լրացընել եւ ուղղել։ Լանգլուայի յիշած ընթերցուածը՝

---

[1] “Այրարատ„ 401, ծան. 2. “Ո՛չ է յայտ որո՞ Արտաւազդայ իցէ մանկատիպ քանդակապատկերս (թիւ 165.) միո՞յ յերկուց ծանօթիցն ի պատմութեան մերում (որդւոյ Տիգրանայ եւ Բ. Արտաշիսի Արշակունեաց), եթէ յերկոցուն այլոց ծանուցելոց ի հռովմէական պատմութեան. թող զմիւսն եւս զյիշեալն ի Դրուագին Տրդատայ (յէջ 374։)„

[2] E. Q. Visconti, Iconographie grecque etc. II. (Milan 1825), p. 365 ff. pl. XVI, nº 10 (տես Justi, Ir. Namensb. 48, ուր կը յիշէ նաեւ՝ Longpérier. ի Journ. des Savants, 1877. Sept. p. 579.) իսկ V. Langlois. Coll. des Hist. Arm. etc. II. 167. n. 2 կը յիշէ տեղերս՝ V. Langlois, Numismatique de la Géorgie (1. ed. 1852) p. 7—8: Dumersan, Hist. du Cab. des médailles, p. 90, nº 425, եւ կնքոյն գիրը կ'ընթեռնու՝ *Ουσας πητιαξης Ιβηϱων Καϱκηδων*, կնիքը պահուած է “ի թանգարանի դրամոց արքունի Մատենադարանին Պարիսի.„ կիսադէմ պատկերը՝ խորաքանդակ եղնգնաքարի (onyx) վրայ։

դատելով նաեւ "Հայապատումի„ նմանահանութենէն՝ ուղիղ չէ։ Ուղիղ ընթերցուածն է Մարքուարտի գրածը (J. Marquart, Erānšahr, 169.) *այսինքն՝* [ΑϹ] ΟΥϹΑϹ ΠΙΤΙΑΞΗϹ ΙΒΗΡωΝ ΚΑΡΧΗΔωΝ. *վերջին բառս այսպէս գրուած է, բայց խնդիր է թէ ինչ բան ուզած է ըսել անով քանդակիչը։ Բնական էր որ "Հայապատում„ (անդ) գոհ չէր թարգմանելով "Աշուշա բդեաշխ Վրաց Կուրխէդուաց?„ եւ կը յաւելուր՝ "Երկրի անունս անծանօթ է. ըստ մեզ պէտք էր ըլլալ Գուգարաց։„ Վերջինս անշուշտ պաշտօնական յարջորջանքն էր մեր պատմութեան ծանօթ բդեշխին. բայց թէ քանդակել տուողն ստուգիւ ըսել ուզած ըլլայ "բդեաշխ Վրաց-Գուգարաց„՝ դժուարին է վճռել։ Յամենայն դէպս արդի գրուածքը քանդակող արուեստագիտին մէկ վրիպակն ըլլալու է։*

Ահա այս քանի մը կտորն է՝ զոր հոս կրնանք մատնանիշ ընել։ Կը յուսանք սակայն որ միայն մեր թերակատար ծանօթութիւնն է ասոր պատճառը. եւ այս քանի մը կտորով չի սպառիր հնութենէ մեզի հասած կնքաքարերու թիւը։ Ուրիշ մը թերեւս աւելի բախտաւոր ըլլայ մատնանիշ ընելու կտորներ ալ, որոնք՝ կարելի է՝ ցիրուցան կը գտնուին այլեւայլ հաւաքմանց մէջ։ Այսպիսիներ՝ եթէ կան, հաւաքել եւ հանրամատչելի ընել, հայ բանասիրութեան համար արդիւնալից գործ մը կ՚ըլլար։

Եթէ ապահով ըլլար ուրիշ տեղեկութիւն մը, շատ աւելի թանկագին յիշատարական մ՚ալ ունեցած պիտի ըլլայինք բախտիւ։ Խնդիրն է ամբողջական արձանի մը վրայ, որ կ՚ըսուի թէ ըլլայ նոյն ինքն Տրդատ Պարթեւ՝ հայ Արշակունեաց երկրորդ հիմնադիրը, կամ՝ ըստ նորագոյն գիտնոց՝ նոյն ինքն առաջին հիմնադիրը։ Արձանիս մասին՝ որ այժմ ի Պարիս կը գտնուի, տեղեկութիւն կու տայ այժմ Կ. Յ. Բասմաջեան։[1] Գրութեան մեծագոյն մասը նուիրուած է բացատրելու պատմական պարագաներն այն ժամանակին, որուն վերջնական արդիւնքն եղաւ Տրդատայ ճանապարհորդութիւնն ի Հռոմ եւ անոր շքեղ թագադրութիւնը Ներոնէ 66ին Յ. Ք. (տես նաեւ վերն՝ էջ 107—111 եւ 113—116)։ Այս ամենէն կրնայ անշուշտ նաեւ հետեւցուիլ թէ “Տրդատի արձանը պատրաստուած է Հռոմի մէջ, հռոմայեցի արձանագործի մը ձեռքով„ եւն. (ԲՆՍ, անդ՝ 11։) Սակայն թողլով պատմական պարագաներն՝ որոնցմէ միայն կրնայ հաւանական ցուցուիլ թէ անշուշտ կարելի էր Տրդատայ արձանի մը գոյութիւնն ի Հռոմ, բուն խնդիրն է հոս թէ այս ներկայ արձանը ստուգիւ այն Տրդատա՞յ է։ Այս մասին շատ մը խնդիրներ կան։ Ահա այս նկատմամբ տրուած տեղեկութիւնքն։ Արձանը կը գտնուի այժմ Լուվր թանգարանի մէկ սրահին մէջ (Salles des Saisons) եւ խարսխին պիտակին վրայ գրուած է գաղղ. տեղեկութիւնս թէ ըլլայ “Տրդատ թագաւոր Պարթեւաց եւ Հայաստանի՝ Քրիստոսի 62 թուին. մեռած է 73ին։„ Վերջին թուականին ճշդութիւնը քննադատել հոս աւելորդ է։ Կարեւորն է այն՝ թէ արձանս Նապոլէոնի Ա ձեռօք Հռոմէն բերուած է ի Պարիս, եւ թէ ի Հռոմ ծանօթ Բորգեզէ տան հաւաքմանց մէջ էր նախնաբար։ Բայց “ո՛ր տեղէ գտնուած ըլլալը, նոյնպէս եւ ո՛ր դարուն եւ ո՛ր արուեստագէտի ձեռքով շինուած ըլլալը՝ յայտնի չէ առ այժմ։„ Բանասէրը կը կարծէ թէ Հռոմ շինուած ըլլալու է նոյն իսկ Ներոնի օրով։ Եթէ ստուգիւ Տրդատայ Պարթեւի արձանն ըլլար՝ անշուշտ այս կէտին համար խնդիր ընելու պէտք չէր ըլլար։ Հռոմէ Պարիս փոխադրուիլը կը պատմուի այսպէս. "Բորգեզէ ընտանիքէն կամիլլօ անունով մէկը ֆրանսացի գրուելով, ֆրանսական ծառայութեան մէջ մտաւ եւ ամուսնացաւ Նապոլէոնի Ա.ի քրոջ հետ: Ժամանակ մը վերջը, 1807ին, կամիլլ իշխանն իր հնութիւնները վաճառեց Նապոլէոնին, որ Պարիս փոխադրել տուաւ զանոնք. այսպէսով Տրդատի արձանը Հռոմէն Պարիս բերուեցաւ:" Սակայն կամ այս ժամանակ կամ յետոյ անխնամ թողլով՝ բաւական կրած է, եւ որ կարեւորն է՝ ուրիշ գլուխ մ'առած է. այսինքն բուն "գլուխը մարմնէն բաժնուած ինկած եւ կորսուած է. իսկ ետքէն՝ իրան չունեցող ուրիշ հին գլուխ մը բերուած դրուած է մարմնին վրայ, որպէս զի արձանը բոլորովին անգլուխ չմնայ:" Այս կէտն արդէն որոշ նշանակուած է խարսխին վրայ դրուած յիշեալ պիտակին վրայ, ուր Թանգարանի վարչութիւն կը հաստատէ թէ "Հին գլուխ" մըն է այն, "մարմնէն օտար," բերուած ագուցուած: Բաց ասկէ հարկը պահանջած է բաւական նորոգութիւններ ընել մարմնոյս վրայ: Այսպէս կը նշանակուի նոյն պիտակին վրայ թէ նորոգուած են՝ քիթը, աջ ականջին մէկ մասը, մօրուաց վարի ձախակողմն ու վիզը, աջ բազուկը, ձախ թեւին վրայ ձգուած վերարկուին մասը՝ բազկաւն ու ձեռքով, եւն, եւն. (տես նոյն տեղը՝ գաղղ. բնագիրը պիտակին): Ամբողջին ներկայ կերպարանքը կը ցուցընէ արձանին նմանահանութիւնը. (տես ԲՆԱ, անդ՝ 5:)

---

[1] Կ. Յ. Բասմաջեան, “Տրդատ թագաւոր Հայոց եւ Պարթեւաց.„ ԲՆՍ, 1905, թիւ 1, էջ 5—13։

Այս պարագայից մէջ — քանի որ բուն որոշիչ մասը չկայ՝ գլուխը, եւ որեւէ արձանագրական երաշխաւորութիւն մ'ալ չի մատուցուիր, — վճռաբար Տրդատայ Պարթեւի ընծայել արձանս՝ կարելի չէ: Շատ շատ կարելի է թերեւս աւելի կամ պակաս հաւանականութեան մասին խօսիլ: Գլխուն կորուստը յամենայն դէպս ցաւալի է. վասն զի եթէ ստուգիւ որեւէ, հայ արքայի մ'արձանն էր՝ անշուշտ ներկայացուած պիտի ըլլար սեպհական խոյրովն, որ ոչ միայն դրամոց վրայ կը տեսնուի Տիգրանի Մեծի օրերէն ետքն, այլ նաեւ վերոյիշեալ գոհարաց քանդակներուն վրայ։ Գեղեցիկ վկայ մըն ալ են Անտիոքոսի Կոմագենացւոց արքայի նշանաւոր կրկին քանդակներն (ի Նիմրուտ-տաղ՝ Արեւմտեան կողմը.) ուր Անտիոքոս կ՚երեւայ նախ Արամազդայ եւ ապա Վահագնի հետ։[1] Եթէ չգիտնայինք՝ այս արքայապատկերին Անտիոքոսի ըլլալը, անշուշտ պիտի ըսէինք թէ Տիգրանայ կամ Տիգրանիներէն կամ յաջորդներէն միոյն պատկերն է։ Խոյրը կամ թագն, ապարօշն եւն՝ ճիշդ այնպէս է, ինչպէս կը տեսնուի Տիգրանայ, Արտաւազդայ եւն դրամոց եւ յիշեալ գոհարներուն վրայ։ Նոյն երեւոյթը ծանօթ էր արդէն Անտիոքոսի դրամներէն, ուր նոյնպէս Տիգրանեան խոյրով կերեւայ Անտիոքոս. մինչդեռ իւր նախնին Միհրդատ Կալլինիկոս տակաւին Գամրացի խոյրով է։ Քիչ մ՚այլակերպ է նաեւ այն խոյրը, զոր կը կրեն Հայ Նախարշակունիք Արեւմտեան-Հարաւային բաժնին, այսինքն՝ խոյրին վերնամասը ճեղքուած է, գրեթէ արդի լատին “միտրա„ներու ձեւով, որուն վրայ կը պատատի ապարօշն։ Այս երեւութին շատ լաւ մեկնութիւն մը տուած է Բաբըլոն (Bab., CCXII ff.) “Պատմական պարագայք կը մեկնեն, կ՚ըսէ, թէ ինչու օրինակի համար երբ Միհրդատ Կալլինիկոս Գամրացի խոյր կը կրէ, Անտիոքոս Թէոս ընդհակառակն՝ Հայկական չճեղքուած խոյրը։ Պատճառն է՝ Անտիոքոս իրօք յաջորդ մըն էր Տիգրանայ Մեծի՝ Կոմագենեայ եւ Միջագետաց մէկ մասին իշխանութեան մէջ. որով Տիգրանէն կ՚առնու նոյն խոյրն այնպէս՝ ինչպէս առկէ առած են նոյնը Տիգրանայ անմիջական յաջորդներն ի Հայս։„ — Աչքի առջեւ ունենալով այս ամէնը՝ մեր համոզումն է թէ Անտիոքոսի յիշեալ քանդակներուն տարազէն շատ տարբեր ըլլալու չէր գոնէ Տիգրանեանց տարազը․ եւ եթէ որեւէ արձան մը գտնուէր՝ անշուշտ այլակերպ կերպարանօք պիտի չըլլար։ Կարեւոր է յիշեալ քանդակներուն երկրորդն՝ ուր Անտիոքոսի դիմաց կանգնած է Արտագնէս = Վահագն, զոր պէտք է համեմատել Վաղարշակայ եւ Տիգրանայ դրամոց յետսակողման համանման պատկերին հետ․ (տես վերն՝ էջ 174—5)։ Վկայութիւն մ՚ալ այս է թէ Անտիոքոսի յիշեալ քանդակները՝ կրնանք ժամանակին հայկական տարազին իբր տիպար մ՚առնուլ, թերեւս դոյզն տեղական զարտուղութեամբք։ Այսպէս թերեւս՝ անդրավարտեաց վեր բռնող կապերուն զարմանալի ձեւն, դաշոյնի պատենազարդերն եւն՝ որ հոն կը տեսնուին, կրնան ինքնայատուկ ըլլալ․ բայց ի հարկէ թերեւս նոյն էր նաեւ հայականը։ Եւ վերջնոյս նպաստաւոր են նոյն կամ շատ մերձաւոր տարազով քանդակներն Կոմագենեան իշխանաց նախահարց, ուստի հայ նախարշակունեաց։ Այսպէս ի միջի այլոց՝ նշանաւոր ժայռաքանդակն ի Գերգեր (հին՝ Արշամիա։[1]) Անշուշտ կրնայ մտածուիլ թէ ճիշդ Տրդատայ Պարթեւի օրով նորագոյն սովորութիւններ մտած ըլլան ի Հայս, որով կարելի չըլլայ համեմատել Տիգրանեանց ժամանակի տարազներուն հետ։ Բայց եթէ ընդունինք ալ այսպէս, կը ստիպուինք Տրդատայ օրէն սկսեալ աւելի սաստիկ ըսել բնիկ Պարթեւական սովորութեանց եւ տարազներուն ազդեցութիւնը․ բայց այս ենթադրութեամբ ալ շատ շահած չենք ըլլար։ Թէ Պարիսի այն արձանին տարազն պարթեւակա՞նն է թէ ոչ՝ կը թողունք այլոց քննութեան։ Ըստ երեւութին արեւելեան է․ բայց թէ յատկապէս հայ-պարթեւ արքայի տարազ մըն է, ամենեւին բացորոշ չէ, գոնէ դատելով ներկայ պատկերին վրայէն. (տես Բ Ն, Ս, անդ): Նորանշան կ՚երեւայ յատկապէս աջ ձեռքով բռնած եւ գետին յեցուցած գաւազանն, որուն երեւոյթն է՝ պարզ հովուի բիր մը կամ նման, ոչ թէ արքունի ցուպ, եթէ չըսենք թէ թերեւս նիզակաբուն մ՚ըլլայ, որուն տէգը կոտրած ինկած ըլլայ: Վերջինս ենթադրելու կռուան մը չ՚երեւար, եւ չի նշանակուիր թէ գաւազանին ծայրը կոտրուածք մ՚ըլլայ: Վերջապէս — առանց ուրիշ մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, — կը հանինք այն եզրակացութեան թէ յիշեալ արձանին ստուգիւ հայ արքայի մ՚ըլլալն իսկ խնդրոյ նիւթ ըլլալու է. եւ ասոր համար հետաքրքիր էր գիտնալ թէ ինչ հիման վրայ Թանգարանին գիտունք ընծայած են նոյն իսկ յականէ յանուանէ Տրդատայ Պարթեւի: Քանի որ այս հիմը պայծառ ու համոզիչ չէ, կը թողունք արձանն իր տեղն, գոնէ իբր երկբայական:[1]

---

[1] Տես Puchstein, Reisen etc. p. 321 ff; Atlas, Taf. XXXIX, 1, 2 (Nemruddagh, Westterasse.) Նմաններ նաեւ այլուր, այսպէս ճշդիւ նոյնպէս Անտիոքոս եւ Արտագնէս-Վահագն՝ ի կոթողին ի Սելիկ, Reisen, p. 368, եւն։

---

[1] Տես Puchstein, Reisen, p. 355.

---

[1] Արձանս բառ այսմ, եթէ ճշմարտիւ Տրդատայ Պարթեւի ըլլայ, Ներոնի կամ Հռոմէական կողմանէ պատուոյ նշան մըն էր: Փոխադարձաբար Տրդատ Պարթեւ, ինչպէս արդէն պատմագիրք կը նշանակեն, մեծամեծ ընծաներ տարած է ի Հռոմ: Այս վերջնոց մասին յետոյ նաեւ զարմանալի աւանդութիւնք ալ կը պտտէին կ՚երեւայ բերնէ բերան. այսպէս բազմաթիւ պղնձաձոյլ ձիապատկերներ Տրդատայ կ՚ընծայուին: Հ. Գ. Ալիշան այս նկատմամբ աւանդուածներն այսպէս ամփոփած է. "Յաւանդութենէ ունին խօսալայցիք. եւ առանձինն պատմարանք քաղաքին (Վենետկոյ) յորում գրեմս, եթէ Տրդատ թագաւոր Հայոց (զոր համարին զՊարթեւն որ առ Ներոնիւ) տարեալ իցէ ընծայ առ կայսր զչորեսին գերահռչակ պղնձաձոյլ ոսկիազօծ երիվարս, զոր նկատեմս յաճախ ի բարձրաւանդակ ճակատու աննման տաճարի Ս. Մարկոսի՝ յանդիմանն հրապարակի Ադրիական մայրաքաղաքիս" եւն: Հեղինակը մտագոյն է բուն Ս. Տրդատայ Մեծի ընծայել ընծայատուութիւնն՝ "առաքեալ զմնացուած աւարոյ քաջաց նախնեաց

Ուրիշ արձաններ նախարշակունի եւ արշակունի շրջանէն, որոնք կրնային համեմատութեան առնուիլ, չկան, կամ գոնէ մեզի ծանօթ չեն։ Խնդրէն դուրս կը մնան բնականապէս գիր արձանք, յատկապէս նորագիւտն Անահտայ-Արտեմեայ՝ ի Սատաղ։[1] Համեմատութեան համար նշանակութիւն ունի ուրիշ քանդակ մը, զոր հոս համառօտիւ կ՚ակնարկենք։ Ծանօթ է վերոյիշեալ Տրդատայ Պարթեւի անմիջական յաջորդաց միոյն Պարթամասիրայ եղերական անցքն, որ ստիպուած Տրայիանու առջեւ կը դնէր իւր թագն, յուսով առնլու անկէ այնպէս՝ ինչպէս Ներոնէ առած էր իւր նախնին Տրդատ Պարթեւ. եւ սակայն յուսախաբ եղաւ. (տես նաեւ վերն՝ էջ 122։) Այս անցքը քանդակուած էր Տրայիանու կամարին վրայ։ Ըստ Վիս-

---

իւրոց յարշաւանին Եւլադայ (յԱրտաշիսէ կամ ի Տիգրանայ) զձեռագործս գերագոյն ճարտարացն Յունաց, զՊրաքսիտելեայ եւ Լիւսիպպոսի (ըստ կարծեաց ոմանց հնարանից, յորոց մին՝ Փիւթիասայ իսկ ընծայէ զձուլածսն, գերագունին յանդրիագործս Հելլենաց.) եւ ամբարձեալ կառուցեալ զնոսին յաղթանակ ի վերայ յաղթական կամարի Կոստանդիանոսի„. ուստի յետոյ Վենետիկ բերուած են՝ Լեւոնի կայսեր օրով, եւն։ Վերջապէս հնագոյն եւ ուրիշ աւանդութեանց մասին կը գրուի հոն՝ “Մի յառաջնոց յիշողաց պղնձեայ երիվարացս՝ յանուն Տրդատայ, է Վիկտոր Պուբլիոս, ի տեղագրութեան Ի. թաղի Հռովմայ. միւս ոմն անանուն՝ ժամանակակից Ոնորիոսի կայսեր կամ Գ. Վաղենտիանոսի, որ է ի կէս Ե դարու, յաւուրս Վարդանանց, նոյնպէս յանուն Տրդատայ ի նմին թաղի յիշէ, Equum Tiridatis Regis Armeniorum. Բայց գիտելի է զի ոչ միայն Վենետկեան երիվարքս, այլ եւ որք ցարդ ի Հռովմ կան մնան նոցին նմանիք՝ յանուանեալ Ձիական լերինն (Monte Cavallo) Տրդատայ տուրք համարին„ եւն։ Տես “Այրարատ„, 388, եւ ծան. 2—3։

[1] Տես՝ Էնկէլման, “Պղնձէ գլուխ մը ի Հայաստան գտնուած„, ԲԶՄ. 1883. էջ 130—141 (Թրգմ. եւ Տեղեկութիւն մը սկիզբը.) Ալիշան, “Այրարատ„, 400, եւն։ Նմանահանութիւնք տես նոյն տեղերը։

կոնտեայ նոյն արքային կենդանագիրը կեցած է տակաւին Կոստանդիանու Մեծի կամարին քանդակներուն մէջ՝ առնուած Տրայիանու կամարէն։[1]

* * *

Կնքաքարերու, գոհարներու եւ անդրիներու բաժինս չփակած՝ հարկ կը համարինք նշանակել կնիք մ'ալ, որուն այժմ միայն մտադիր եղանք, եւ եթէ ուղիղ է մեր ենթադրութիւնը, մեր պատմութեան մէջ նշանաւոր դիրք մ'ունեցող անձի մ'ըլլալու է՝ ճիշդ հայ գրի գիւտի օրերէն։ Ըստ այսմ կը տեսնենք որ Յուստի ուրիշ տեղ մը ճշգրտած է պահլաւ գրութեամբ կնքաքարի մ'ընթերցումը, զոր չէր կրցած ճշգրտութեամբ ընթեռնուլ Մորդտման։ Քարն է Մորդտմանի երկրորդ հաւաքման վերջինը կամ Թ. 33 (ZDMG, XXIX, 210—11.) պատկերը՝ կիսանձնեայ մ'առն, դէպ ի աջ. (սեպհականութիւն, կ'ըսէ Մորդտման, Dr. Fenerliի։) Ընթերցուածը բոլորովին չէր կրնար առեղծուլ Մորդտման. նախ կը կարծէր կարդալ rapi "ծառայ„. անուան սկիզբը S եւ վերջը . . . chadun, միայն վերջը որոշ էր "որդի Ներսեհի.„ ուստի կը կարծէր "ծառայ Ս . . . խադուն, որդի Ներսեհի։„ Քարիս ընթերցումը նմանութիւն մ'ունի նաեւ նոյն հաւաքման թ. 17ի հետ. եւ նաեւ Յուստի քննութեան մ'առած էր քարերս, որոնց ընթերցուածը դժուարին կ'ըսէր (ZDMG, XLVI, 288—289.) եւ կը գտնէր անունը Pērōč եւ յետոյ ուրիշ մը, զոր կ'առաջարկէր կարդալ χidēwe (իշխան:) Սակայն ուրիշ տեղ մը նորէն անդրադառնալով կրկին քարերուս[1], կը յայտնէ որ այս վերջինը սխալ ընթերցմունք մըն է, եւ թէեւ նոյն “իշխան„ բառն ունի թ. 17[2], բայց թ. 33 այլազգ է, եւ ճշգրիտ ընթերցուածն է՝ li *Pērōč Xadūnĕ* breh zī *Narsehĕ*, այսինքն՝ “Ես Պերոժ Խադունի որդի Ներսեհի:„[3] Այս ընթերցմամբ՝ քարին մեր պատմութեան համար կարեւորութիւնը յայտնի է, եւ ուշադիր եղած է նոյն Յուստի՝ համառօտիւ դիտելով այսպէս. Խադունի հայ նախարարական տան մ'անունն է, որ միայն անգամ մը յիշուած է հին հայ մատենագրէ մը. (Ինճիճեան, Հնախ. Բ. 172:)

---

[1] Visconti, Icon. gr. II, 364 եւ pl. XVII, 1, տես Justi, 244, որ կը յիշէ Պարթամասիրի պատկերին համար նաեւ յաջորդքս՝ Oppert, ի JA. ser. IV, t. XVII, 279; Spiegel, Eran. Altertumskunde, III, 172։ Համմտ. նաեւ Գաթրճեան, Տիեզ. Պատմ. Բ, 174՝ "Առանձինն իսկ անցք Պարթամասիրայ քանդակեցան ի կոթողի անդ Տրայիանու„. եւ Ծանօթութեան մէջ կը նշանակէ՝ "ի կոթողի աստ որ յետոյ ածաւ ի շինութիւն կամարին Կոստանդիանոսի Մեծի, ցայսօր նշմարի Պարթամասիր մօրուօքն առաջի Տրայիանու յանդիման զօրացն՝ համեմատ պատմութեան Դիոնի ԿԸ, 17. Սեքստեայ Ռուփոսի ԺԴ. եւ Ի. Եւտրոպեայ Ը, 2. տես Վիսկոնտի, Պատկերագր. Յոյն. Յում. Գ.„ եւն։ Ասկէ՝ Գարագաշեան, Բ, 258—9։

Արդ այստեղ կայ կարեւորագոյն կէտ մը: Հնութեան մէջ՝ ճիշդ Ե դարուն սկիզբը եւ հայ գրի գիւտին մասնակցութիւն ունեցող միակ Խադունին կապ մ'ունենալու է կնքոյս հետ. կամ եթէ սխալ չէ մեր ենթադրութիւնը՝ իր իսկ կնիքն ըլլալու է որ մեզի հասած է: Այս միակ անձը կը յիշուի Վահրէճ յորջորջանօք, եւ այն՝ ճիշդ գրի գիւտը պատմող ընտրելագոյն հեղինակաց (Կորիւն եւ Ղազար) քով այնպիսի կերպով մ'որ կը ցուցընէ թէ շատ բան չէին գտած իրենց աղբերաց մէջ։ կամ գոնէ նոյն տպաւորութիւնը կ'ընեն ներկայ պատճէնները՝ “ոմն Վահրիճ„ եւ նման բացատրութեամբ։ Ահա Կորեան խօսքը. Վռամշապուհ “առաքէր զոմն Վահրէճ անուն հրովարտակօք առ այր մի երէց, որոյ անուն Հաբէլ կոչէին„ եւն (Կոր. 8.) եւ Փարպեցի՝ “Վաղվաղակի ստիպով առաքեալ դեսպան զՎահրէճ ոմն անուն կոչեցեալ ի ծնողաց իւրոց՝ հանդերձ հրովարտակաւ, առ այր մի երէց Հաբէլ անուն„ եւն՝ (Փարպ. 38։) Ընդհակառակն Խորենացի այստեղ կամ Կորեան եւ Փարպեցւոյ լաւագոյն պատճէն մ'ունէր, կամ ուրիշ ընտիր աղբիւր մ'ալ, որ աւելին գիտէր. եւ կը գրէ՝ “Վասն որոյ յաշխարհէս մերոյ առաքեաց հրեշտակութեամբ զայր մի պատուական եւ հաւատարիմ իւր, Խոսրովանի ազգաւ՝ Վահրէճ անուն, յայժմ փափագող նորին գործոյ, առ Հաբէլն այն„ (Խոր. Գ, ծբ, էջ 245։) Արդ ամէն պարագայք կը միաբանին կնիքս ընծայելու այս անձին՝ որ ըստ այսմ մեծ դեր մ'ունէր Դրան դիւանի մէջ այնպիսի ատեն մ'ալ, երբ՝ ինչպէս արդէն բնական էր՝ “պարսկականաւ վարէին գրով„ (լեզուով.) եւ արդէն Վռամշապհոյ օրով՝ անուղղակի պարսիկ պաշտօնեայ մըն էր, ամբողջ Դուռն ըլլալով Սասանեան գերիշխանութեան ներքեւ։ Չենք գիտեր՝ կարելի՞ է արդեօք կնքոյն նոր ուսումնասիրութեամբ գտնել թէ նոյն իսկ “Պերոժ„ յորջորջանքը թերեւս “Վահրիճ„ ընթեռնուլ հնար ըլլայ։ Բայց եթէ նաեւ ոչ՝ արդելք մը չէ ըստ ինքեան։ Յիշեալ անձին բուն անունն անծանօթ կը մնայ. վասն զի ի վերջոյ Վահրէճ յատկապէս անուն մը չէ, այլ տիտղոս մը, պրս. Wahrēz, Wahriz, այսինքն Vah (վեհ) եւ rēz, rīz, (ճոխութիւն, առատութիւն, արալք եւն.)

---

[1] Տես F. Justi, Miscellen zur Iranischen Namenkunde: ZDMG, XLIX (1895), p. 681–91, յաւելուածներ եւ ուղղմունք իր “Իրանեան անուանց մատեանին:„ Կնքոյս մասին՝ անդ՝ էջ 683:

[2] Այս (թ. 17) կնքոյն ճշգրտագոյն ընթերցումն է ըստ այսմ՝ li Pērōzĕ χidēw-i breh zi Nadfrīzĕ “Ես Պերոզ իշխան որդի Նադփրիզի„ (Յուստի՝ անդ 683. յառաջ առաջի բառն ու անունը կից կը կարդար՝ Dapērōze, եւ վերջինը կարելի կ'ըսէր նաեւ Gundfrize, եւն:)

[3] Արդէն յէականս ճշգրտագոյն ընթերցումը դրած էր Յուստի նաեւ Ir. Namenb. 248 վասն զի կը կարդար ri Pērōč χidūnĕ եւն, միայն թէ վերջինս ուղղելի կ'ըսէր ի χidēwĕ “իշխան„ զայս ալ ճշգրտած յՈւղղիս (անդ՝ ի սկզբան:)

ընդհանուր իմաստով “բարեձիր, բարեկից, ճոխ„[1]։ Եւ արդեամբք յորջորջանք կամ տիտղոս է միայն՝ ո՛չ բուն անուն պարսիկ զօրավարին՝ Շահր-Վահրէճ (Սեբ. 61, ուստի “Վահրիճ-աշխարհին.„) կամ աւելի հնագոյն մը՝ “Յաղագս Վահրէճայ . . . գայր հասանէր Վահրէճ ի Վահրէճայ[2] . . . սպանանէր զՎահրիճն„ (Թուղ. 147—8. ըստ Justi, Namenb. 340՝ անպատմական։) Եւ այսպէս նաեւ նշանաւոր զօրավարն Wahriz, որ 570ին մերժելով Աբեսինացիները՝ գրաւեց գերջանիկն Արաբիա, բուն կը կոչուէր՝ ըստ Համզայի՝ Խոռոխազատ որդի Ներսեհի, եւ տիտղոսն էր միայն Wahrāz (Wahrēz, ըստ Հիւբշ. ժառանգական ազնուականութեան անուն։)[3] Եւ

---

[1] Յորջորջանաց մասին տես Հիւբշ. Arm. Gr. I. 59–60, 78–9։ Վահրէճ ձեւը = կ՚ըսէ պրս. Vahriz, յուն. *Οὐαρίζης* (Պրոկոպ.) եւ ասկէ տարբեր կ՚ըսէ Վախրէճ անունը (տես վարը) = *Οὐαφρίζης* (Ագաթ.) Ասոր. Gofrīz. ուստի կը հարցընէր թէ Vafrīč ձեւէ՞ն ըլլայ։ Յուստի նախ (Ir. Namenb. 341) “Վահրիճ„ եւ “Վախրիճ„ նոյն անուան ներքեւ կը դնէր, եւ հետեւաբար նաեւ պարսիկ ձեւերը Wahrīz եւ Gufrīz, անոնց համապատասխանողներն Յունաց եւն քով։ Յետոյ (ZDMG, 1895, p. 683) կ՚ուղղէ այս կէտը. վասն զի Wahrīz (“Վահրէճ„) յորջորջանաց մէջ եղած բառն է նորպ. rēz, rīz, ուստի կը նշանակէ “մեծառատ, ճոխ„ եւն, իսկ Gufrīz, հնագոյն *Οὐαφρίζης* (Wafrizəs) եւն (“Վախրէճ„) ունի ուրիշ այժմ անգործածական բառ մը պհլ. frīz “արժէք, գին, կատարելութիւն.„ ուստի կը նշանակէ “մեծագին, մեծարժէք,„ եւն։

[2] Անուան մը համար անսովոր ձեւ մըն է. Հիւբշ. երկբայութեամբ կը հարցընէ թէ երկրորդ մասը պարզ բացառակա՞ն մ՚ըլլայ, ուստի “Վահրիճ՝ վահրիճէ„ (Vahrič von Vahrič?) իսկ Յուստի (Namenb. անդ, թ. 6) ընդհանրապէս “Վահրիճ, որդի Վահրիճի„ կը մեկնէ։ Մարքուարտ (Eranšahr, 126) կ՚ընթեռնու “Վահրէճ-ի-Վահրէճան„ որ յարմարագոյն է պարսկերէնի։

[3] Տես Justi, Ir. Namenb. 340՝ “Վահրիճ„ թ. 5. “Wahriz, որդի Kāmgārի (ըստ Դինավարեայ) ի Դայլեմ,

Պրոկոպիոս բացորոշ իսկ կը գրէ (Պատըղմ. Պրս. Ա, 12) “Ի նմին ժամանակի առաքէր Կաւատ ի վերայ Գուրգենի եւ Վրաց՝ զօրու ծանու գայր զօրավար Պարսիկ, ըստ աստիճանի պատուոյն Վահրիճ, անուն նորա Բոյէս.„ *Οὐαρίζην μὲν τὸ ἀξίωμα, Βόην δὲ ὄνομα.*) վերջին (Բոյ) անուան հետ կը համեմատէ Հիւբշ. “Բոյեկան„ զօրավարին անունը՝ (Բուզ. 152. տես Arm. Gr. I, 33։) Այս ամէնէն ապահով է ուրեմն որ նաեւ մեր մէջ յիշուած միակ “Վահրիճ„ը՝ բուն յորջորջանք մըն էր. (այլ է ուրիշ Վախրիճ, եթէ պատմական ալ է։)[1] Եւ զար-

---

կ՚ըսուի Սասանայ ցեղէն, առաջնորդ Պարսից՝ որ 570ին մերժելով Աբեսինացիները՝ գրաւեցին Եմէնը. Բելաձորի՝ 105, 18. Տաբ. 948, 6 (Nöldeke, Տաբ. 223.) Համզայ՝ 59, 10. Իբն-Խալլ. (ըստ Իբն. Քոտայբահ)՝ Թ. 150, 16 (3, 672.) Աթիր՝ 324, 17 եւն. Աբուլֆեդայ (հրտ. Fleischer) 90, 17. 118, 13. Wahriz Isbehbedh Դայլեմացի՝ Մասուդի 3, 136. ըստ Համզայի 138, 20 բուն կը կոչուէր Xurrezādh bin Narsī, եւ տիտղոսն է Wahrāz (այսինքն Wahrēz.)„ — Այնտեղ Թ. 7 կը յիշուի նաեւ Հարիբ կամ Աբդիշոյ բար Բահրիզ (bar Bahrīz) ասորին, Խառանի եւ յետոյ Մոսուլի հայրապետը՝ Մամուն ամիրայի (813—833) օրով եւ որ ասորի երկիր թարգմանած է արաբերէնի՝ Համզայ 81, 1. Ֆիհրիստ՝ 24, 1. 244, 7. 248, 27 (Ibn Bahrīz.) Ալբերունի՝ 28, 20 (33.) Ասեմանի՝ Գ. 173։ „— Միւս “Վահրիճ„ եւ “Վախրիճ„ անձինքն ալ Ցուստի յիշած է նոյնտեղը։

[1] Այս Վախրիճ Ընձեւացեաց տէրը, Մեծին Վարդանայ Մամիկոնենի օրով, կը յիշէ անագանագոյն մը՝ Թովմաս Արծրունի, որ կը պատմէ թէ երբ Վնդոյ Մոգպետ ի Հայս եկաւ եւ երբ Շաւասպայ Արծրունւոյ սատարութեամբ յԱնշուիշատ շինեցին “զօրմզդական մեհեանն„, Վարդան (“որ էր ամրացեալ ի Տորոսականն Ջռայլ„) “փութացոյց գիր պաղատանաց առ Տաճատ Ռշտունեաց տէր եւ առ Վախրիճ Ընձեւացեաց տէր։„ Ասոնք վրայ կը հասնին, եւ Շաւասպ կը սպանուի, “իսկ Տաճատ եւ Վախրիճ ի մէջ փակեալ զմարզպանն եւ զորդի նորա զՇիրոյ՝ ձերբակալ արարեալ ածեն ի Դուին, եւ հուր կրակարանին բորբոքեալ՝ աստուածակէզ արարին զնա յորմզդական

մանք չէ որ բուն անունը չէ յիշուած. (— Հմմտ. նաեւ մեր պատմութեան ծանօթ Անակը կամ “Զարը„՝ տես էջ 240. —) երբ ինքն ալ պարզ “ոմն„ կը համարուէր մեր գրիչներէն որ անշուշտ անդրագոյն տեղեկութիւն չունէին[1]։ Անշուշտ դժուարութենէ ազատ չէ նաեւ կնքոյն Պէրոժ (Պէրոզ) անունը, եթէ վերջնականապէս ճիշդ է, նոյնպէս ի բնէ յորջորջանք (“Յաղթող.„) զոր կը կրեն մեծ ու փոքր անթիւ Երանեանք. բայց Հայոց քով նախ ցանցառ է, եւ երկրորդ՝ նոյն իսկ ոչ ամէնն՝ որ նոյն անուամբ կը յիշուի, ամէն կասկածէ զերծ

մեհենին, եւ զՇիրոյ կախեն զփայտէ ի վերայ կրակարանին„ եւն (Արծր. Բ. ա. էջ 78։) Այսպիսի անուն անձ մը չեն գիտեր ուրիշ հնագոյնք՝ Փարպ. եւն։ Համանուն նշանաւոր է պարսիկ զօրավարը՝ Οὐαφρίζης, Խոսրով Ա օրով, 556ին՝ Ագաթ. 3, 28. նոյն՝ Φάβριζος, որ 551ին կը նուաճէ Անուշաւանի ապստամբութիւնը եւ կը պատերազմի ի Լազաստան՝ Պրոկոպ. 286, 2. 505, 12. Ասոր. Gufriz Նեօլդէկէ, Տաբ. 223, 473. (տես Namenb. անդ՝ Թ. 4։)

[1] Յուստի (Namenb. անդ՝ Թ. 1) մտադիր կ՚ընէ որ Կիրակոսի քով կը յիշուի Վահրիճ ուրիշ ձեւով մը Վրոխճա. (կոչում կ՚ընէ ըստ թրգմ. Brossetի, p. 13) եւ ասոր համար խնդիր կ՚ընէ թէ “արդեօք արամեական աղբիւրէ„ մ՚ըլլայ։ Մեր յետնագունից քով՝ հնութեան վերաբերեալ իրաց մէջ՝ նորագոյն աղբիւրներ (քան ծանօթներն) այնչափ ցանցառ են որ դժուարաւ կրնանք ընդունիլ մանաւանդ այսպիսի իրաց մէջ։ Կիրակոսի գրածն է՝ (Հրտ. Վենետ. 1865, էջ 15)՝ “Եւ առաքեն զնախարար զոմն Վրոխճոյ անուն, առ Դանիէլն խնդրել ի նմանէ զնշանագիրսն. եւ նա առաքէ ի ձեռն Հաբելի երիցու„ եւն։ Ինչպէս ասկէ ալ յայտնի է, (եւ նոյնը կը ցուցընէ գրոյ գիւտի բովանդակ պատմութիւնը,) Կիրակոս որեւէ նոր աղբիւր մը չի ցուցըներ՝ մեզի ծանօթներէն դուրս։ Ուստի յիշեալ անուան այլակերպ ձեւը դժուարաւ օտար աղբիւրէ միայն ըլլայ։ Եթէ ոչ լոկ աղաւաղութիւն — ինչպէս կը կարծենք, շատ շատ կրնայ ցուցընել թէ Կիրակոս իւր առջեւ ունեցած մէկ պատճէնին մէջ գտած էր այլակերպ ընթերցուածը։

է[1]։ Բայց ի վերջոյ անկարելի բան մը չէ որ մեր “Վահրիճը„՝ բուն Պերոժ որդի Ներսեհի էր։ Խաղունի տան ծագման մասին բան մը չենք գիտեր, եւ յամենայն դէպս առաջնակարգ նախարարական տուներէն չէր՝ որոնք իրենց կատարած դերին պատճառաւ յաճախ կը յիշուին։ Տոհմը չի յիշուիր՝ շատ մ'ուրիշներու հետ՝ նաեւ Գահնամակին մէջ, որով՝ Արշակունեաց անկմանէն ետքը՝ նախարարաց բարձերն որոշուեցան Սասանեան արքունեաց կողմանէ (տես նաեւ Ալիշան, “Այրարատ„, 432։) Ըստ երեւութին յիշեալ Վահրիճը միակն էր այն տոհմէն, որ այնպիսի մեծ դիրք մ'ունէր արքունեաց մէջ. կէտ մը՝ որ հաստատութիւն մ'ալ է կնքաքարն իրեն ընծայելու ենթադրութեան։ Տոհմին անունն անշուշտ որեւէ կապ մ'ունի Խադանուան հետ։[1]

---

[1] Justi, Ir. Namenb. 247–51 նշանակած է 73 անձինք (պատմական կամ ոչ) որ այս յորջորջանքը կը կրեն (պհլ. Pērōz, նորպ. եւն Fīrūz, արաբ. Fairuz, եւն.) թողլով նաեւ հայրանուանականքն ու բարդութիւնք։ Հայկականներէն կը յիշուին խնդրականքս՝ Պերոզ Արծրունի ի սերնդոց “Ասուդայ Սանասարեանց„ (Թովմ. Արծր. 43.) — Պերոզ՝ որուն մասին կը գրէ Աբգար առ Ներսեհ (վարիչ Ադիաբենեայ) թէ “զՊերոզ լուծի ի կապանաց„ (Խոր. Բ. լգ. էջ 110.) — աւելի ապահով՝ “Պերոզ յազգէն Գարդմանացւոց„ յամի իբր 388 (Խոր. Գ. խգ. էջ 233. Յուստի կը նշանակէ որ նոյնն իբրեւ իշխան Առանայ կը յիշուի Վրաց պատմութեան մէջ՝ Brosset, Hist. 1. p. 120. 134. եւ թէ Ֆիրդուսի կը յիշէ Gurzbān Pērōz Յազկերտի Ա. օրով.) — անշուշտ ընիկ տարր մը չէր Պերոզ սարկաւագ յՈւհա՝ Հիբայ եպիսկոպոսի օրով, 449ին յիշուած՝ Ասեմ. Ա. 201. — “Պերոզամատ նախնի մեծի ազգին Կամսարականաց„ (Խոր. Բ. հգ. էջ 153. զոր կը մեկնէ Յուստի “լի փառօք եկն„.) — յետիններէն՝ Վարազ-Պերոժ Առանշահիկ որդի Վարազ-Գրիգորի (Մ. Կաղ. Ա. իե. էջ 71. — աշխարհագրականներէն “Պերոզապատ մեծ քաղաքն, որ այժմ կոչի Պարտաւ„ շինուած Վաչէէ (Կաղ. Ա. ժե. Բ. ժթ. էջ 33. 140.) յՈւդուանս՝ Պերոզ-Կաւատ (անդ՝ Բ. ժթ. էջ 297 ըստ Հրպ. Շահնազ., բոկ “ի Պերոզ քաղաք„ Հրպ. Էմին. էջ 140. նոյն՝ “Պերոժկաւատ„՝ անդ Բ. իգ. էջ 307 Շահնազ. = “Պերոզապատ„՝ էջ 148 Էմին.) միայն Մ. Խորենացւոյ Աշխարհագրութեան մէջ իբրեւ գաւառք Փայտակարանի՝ Հրակոտ-Պերոժ. Սպանդարան-Պերոժ. Որմիզդ-Պերոժ (Խոր. 609 — 610։) Անշուշտ կրնայ ասոնց վրայ աւելցուիլ մէկ երկու հատ ալ. բայց ամբողջը՝ ոչինչ է համեմատութեամբ Իրանեանց քով յիշուած բազմութեան։ (Տես Justi. անդ. Հիւբշ. Arm. Grm. I, 67–8։)

Յամենայն դէպս, եթէ մեր ենթադրութիւնն անընդունելի ալ ըլլայ, գոնէ հաստատուն է կարեւոր կէտը. կնիք մը՝ պահլաւ գրով հայ նախարարի մը, որ հակակշիռ մըն է Աշուշայի կնքոյն՝ յունարէն գրով։ Կը պակսի այժմ՝ խումբը լիակատար ընելու համար՝ երրորդ մը, կնիք մը հայ գրով այն դարերէն։ Այսով գոնէ հատ հատ նմոյշներ ունեցած կ'ըլլայինք այն ժամանակներն ի Հայս սովորական եղած կնքաքարերու, եւ այն՝ երեք լեզուաւ, որոնք՝ ինչպէս բնական էր եւ Է դարէն ետքն ալ քաղաքական հանգամանքները կը պահանջէին, գործածական էին նախարարական դրանց եւ դիւանաց մէջ։

Այս ամէնը հարեւանցի նշանակեցինք՝ բանասիրաց ուշադրութիւնը հրաւիրելով այս եւ նման յիշատակարանաց մանրամասն ուսումնասիրութեան մը կարեւորութեան վրայ։ Այժմ անցնինք ուրիշ կէտի մ'որ ուրիշ կողմանէ կարեւոր է, Անանունի եւ Խորենացւոյ՝ Պարթեւական արքայից ցանկին։

---

[1] Մեր պատմութեան մէջ ծանօթ է Խադ եպիսկոպոսը (Բուզ. 105–118, 214. Խոր. 206, 218—220, եւ այլուր։) Յուստի կը յիշէ դարձեալ միայն Χάδος Միխիմանացի (ի Լազաստան) որ 555ին Թիւանէսի հետ կը յիշուի՝ Ագաթիաս Գ, 16. (տես Namenb. 169։)

Բ.

Այստեղ՝ բուն պատմական մասին չձեռնարկած՝ ստիպուած ենք՝ որչափ ալ ակամայ՝ քննութեան առնուլ ուրիշ կէտեր ալ, որ այլեւայլ տեսակէտով կապ ունին մեր ներկայ ուսումնասիրութեան հետ, թէեւ ի՛ բնէ Անանունի եւ Մ. Խորենացւոյ խնդրոց կարգին վերաբերին: Նկատողութեան գլխաւոր նիւթն է պարթեւ արքայից այն ցանկն, որ հիմնական մաս մը կը կազմէ Խորենացւոյ Պատմագրութեան Բ գրոց, ուստի հնագոյն Արշակունեաց բաժնին, եւ որ ճշդութեամբ նոյնպէս կը գտնուի արդէն Անանունի քով: Կ՚արժէ այս Արքայացանկը քննութեան ենթարկել, նախ՝ նոյն իսկ անո՛վ որ իբրեւ ինքնուրոյն ցուցակ մը Պարթեւ հարստութեան գոնէ ընդհանուր կերպով կը վերաբերի մեր նիւթոյն՝ Պարթեւ եւ Հայ Արշակունեաց. եւ երկրորդ՝ գլխաւորաբար անոր համար որ յընթացս յաջորդ հետազօտութեանց շատ տեղ պէտք պիտի ունենանք Արքայացանկերու տեղեկութիւնքն նկատողութեան առնուլ, համեմատելու, ճշդրտելու եւ պարզաբանելու համար արտաքին պատմագրութեան եւ ներքին աւանդութեան — այսինքն հնագունից մասին՝ Անանունի եւ Խորենացւոյ — զանազան կէտերը:

Արքայացանկին՝ Մ. Խորենացւոյ Պատմագրութեան համար ունեցած մեծ կարեւորութիւնը՝ հարկ չկայ ընդարձակօրէն ապացուցանելու. վասն ցի բովանդակ Բ գրոց ընթացքին մէջ յաճախ երեւան կու գայ՝ ակնյայտնի կերպով: Հնագոյն ամէն արշակունի արքայի ժամանակագրութեան յայտնապէս խարիսխն եղած է, որուն համեմատ կը նշանակուին իւրաքանչիւր անգամ ամէն մէկ արքայի իշխանութեան տարիները: Եթէ տակաւին Վաղարշակայ համար (Բ, գ, էջ 71) պարզ “ի ժամանակին յայնմիկ„ բացատրութեամբ կը գոհանայ Խորենացի (— Անանունի տուած “ՃԻԹ„ թուականն ալ՝ գոնէ ուղղապէս աւելի “Արշակ Փոքր„ կոչուածին համար է. —) եւ նաեւ յաջորդ Արշակայ համար ալ (Բ, թ, էջ 82) Արքայացանկս չի գործածուիր, կը սկսի նոյնն արդէն Արտաշիսի օրէն, որուն ժամանակը կ'որոշուի թէ թագաւորեց “ի տասն եւ ի չորրորդ ամի Արշակունեաց Պարսից արքայի (Բ, ժա, էջ 83.)„ եւ Տիգրան՝ կը սկսի թագաւորել “յինն եւ տասներորդ ամի Արշակունեաց„ (Բ, ժդ, էջ 88:) Եւ այսպէս յառաջ՝ մինչեւ վերջ, այսինքն՝ մինչեւ որ բուն Պարթեւաց Արքայացանկը կը սպառի Արտաւանայ օրով[1]: Անկէ ետքն ուրիշ ժամանակագրական հիմեր փնտռելու ստիպուած էր Խորենացի: Ըստ այսմ Խորենացւոյ պատմութեան կարեւորագոյն մէկ մասին ժամանակագրական երաշխաւորութիւնը՝ թէեւ ոչ միայն եւ բացառապէս՝ բայց գոնէ զուգընթացաբար եւ էապէս՝ կ'իյնայ յիշեալ Արքայացանկին վրայ: Վասն զի որչափ ալ Պարթեւաց Արքայացանկն ինքնին պատճառ մը չէր ուղղակի՝ այս կամ այն Հայ Արշակունւոյն ժամանակը զետեղելու որոշ տարիներու մէջ. կամ զուգակշռելու այս կամ այն Պարթեւ ար-

---

[1] Շարունակութեան մէջ ալ մէկ երկու արքայի համար միայն կը պակսի այս յօրինուածութեամբ ժամանակագրութիւն մը: Այսպէս Տիգրանայ Մեծի մահուանէ ետքը (Բ, իա,) կ'ըսուի պարզապէս “Հայոց թագաւորէ Արտաւազդ որդի Տիգրանայ„ (Բ, իբ, էջ 95.) բայց արդէն դարձեալ՝ “ի տասներորդի ամի ի կատարումն թագաւորութեանն Արշէզի, ժողովեալ զօրք Հայոց՝ հրամանաւ նորին թագաւորեցուցին ի վերայ իւրեանց զԱրջամ որ եւ Արշամ, որդի Արտաշիսի եղբօր Տիգրանայ, հայր Աբգարու„ եւն (Բ, իգ, էջ 97.) — “Թագաւորէ Աբգար որդի Արշամայ ի տասներորդ ամի Արշաւրի արքայի Պարսից„ (Բ, իզ, էջ 100.) — “Յետ մահուանն Աբգարու„ Անանուն եւ Սանատրուկ. առաջնոյն համար նոյն կարգի թուական չի նշանակուիր, որովհետեւ “կալեալ թագ թագաւորել յԵդեսիայ.„ իսկ Սանատրկոյ համար ալ միայն վերջը կը նշանակուի “Սա թագաւորեալ յերկոտասաներորդի ամի Արտաշէսի Պարսից արքայի, կեցեալ ամս երեսուն՝ մեռաւ յորսի„ եւն (Բ, լգ,

---

էջ 114.) — “Յետ մահուանն Սանատրկոյ չփոթի թագաւորութիւնն. քանզի Երուանդ ոմն, որդի կնոջ Արշակունւոյ, թագաւորէ յութերորդ ամի Դարեհի վերջնոյ„ (Բ, լէ, էջ 115.) — Արտաշէս փախուցեալ՝ Պարսից օգնութեամբ կու գայ կ'առնու գահը՝ “Յետ մահուանն Երուանդայ՝ մտեալ Սմբատայ... գտեալ զթագն Սանատրկոյ արքայի, դնէ ի գլուխն Արտաշիսի եւ թագաւորեցուցանէ ի վերայ ամենայն երկրիս Հայոց ի քսան եւ իններորդի ամի Դարեհի Պարսից արքայի„ (Բ, խէ, էջ 124.) — “Յետ Արտաշիսի թագաւորէ Արտաւազդ որդի նորա„ (Բ, կա, էջ 138.) առանց թուականի, վասն զի “յետ սակաւ ինչ աւուրց թագաւորելոյն իւրոյ„ վիհը կ'իյնայ. — “Թագաւորէ Հայոց Տիրան որդի Արտաշիսի յերրորդ ամի Պերոզի առաջնոյ Պարսից արքայի„ (Բ, կբ, էջ 139.) — “Փոխանորդէ զՏիրան եղբայր իւր Տիգրան վերջին, թագաւորեալ Հայոց ի քսան եւ ի չորրորդի ամի Պերոզի Պարսից արքայի„ (Բ, կդ, էջ 142.) — “Յետ մահուանն Տիգրանայ թագաւորէ Վաղարշ որդի նորին յերեսուն եւ երկու ամի հոմանուանն իւրոյ Վաղարշու Պարսից արքայի„ (Բ, կե, էջ 144.) — “Եւ առնու զթագաւորութիւնն Խոսրով որդի նորին յերրորդ ամի Արտաւանայ Պարսից արքայի„ (անդ՝ էջ 145:) — Հոս կը լմննայ ժամանակագրելու այս կերպը. եւ Խոր. յաջորդ գլխով (Բ, կզ) կը բացատրէ թէ այս մասերը քաղած ըլլայ Բարդեծանի մատենէ մը “ի թագաւորութենէն Արտաւազդայ մինչեւ յարձանն Խոսրովու:„ Այս կէտը հոս մեր խնդրէն դուրս է: Յաջորդ միւս գլուխը (Բ, կէ) Ագաթանգեղոսի մատենին մասին է, որուն կը յաջորդէ՝ կրկին գլխով՝ Պարթեւաց Արքայացանկը (Բ, կը, կթ:)

քային տարիներուն հետ, այլ անոր բուն պատասխանատուն ուրիշ ցուցակ մըն էր՝ Հայ Արշակունեաց Արքայացանկը, զոր Խորենացի նոյնպէս առջեւն ունէր. բայց ի վերջոյ նոյն իսկ այն Հայ Արքայացանկը կախուած էր Պարթեւ Արքայացանկէն։ Օրինակաւ մ'անցողակի բացատրենք Ցուցակներուս կարեւորութիւնը՝ Խորենացւոյ ժամանակագրութեան բռնած ուղղութիւնը — աւելի յաճախ՝ անուղղութիւնները — ճշգրտելու համար։ Այսպէս եթէ Տիգրան Մեծ գահ կ'ելլէ ԺԹ տարին Արշանակայ (Բ, ժդ, տես վերը), Պարթեւ Արքայացանկէն կ'իմանանք որ "Արշանակ" արքայի տարիները կը հաշուէին իբր 90/89 *Ն. Ք. տարիէն սկսեալ, ինչպէս վարը պիտի բացատրենք։ Ըստ այսմ Խորենացի կամ Հայ Արքայացանկը Տիգրանայ գահակալութիւնը կը դնէր* 72/71*ին Ն. Ք.։ Եւ որովհետեւ ոչ միայն Խոր. (Բ, ժթ.) այլ նաեւ միւս ցուցակները (Ասողիկ, Սամ. Անեցի, Մխ. Ընեցի եւ Այրիվանեցի, եւն.) յիշեալ արքային ԼԳ տարիներ կ'ընծայեն, ուստի մեռած կ'աւանդուէր իբր* 40/39*ին Ն. Ք. — հաշուոյ պէսպիսութիւնքն այժմ մէկդի թողլով (այսպէս՝ Մարքարտ* ZDMG, 1895, p. 649 *կը հաշուէ* 73—44 *տարիները, այլք՝ այլազգ, զորոնք այժմ քննելու պէտք չունինք։) Այս պարագայից մէջ կը հասկցուի թէ ինչու Խորենացի "հակառակ ժամանակակից պատմութեան՝ կը դնէ ոչ միայն օգնական Պարթեւաց զՏիգրան, որ արդէն մեռած էր, այլ եւ գլխաւոր գործող Կրասոսի եւ Անտոնիոսի պատերազմներուն մէջ" եւն (Գարագաշեան, Բ,* 170.) *եւ ընդհանրապէս զՏիգրան մեռած կ'ըսէ այն ատեն՝ երբ Անտոնիոս Շամշատ կը հանէր (Բ, իա, էջ* 95.) — *ուստի իրականին՝* 36*ին Ն. Ք.։ Խորենացւոյ առջեւ եղած Արքայացանկերուն հետեւութիւնն է այս՝ գոնէ մեծաւ մասամբ, որով իրեն համար Տիգրան ի հարկէ պիտի ապրէր նաեւ Կրասոսի եւ*

Անտոնեայ օրերուն։ Ուրիշ խնդիր է թէ ինչ պատճառաւ արդեօք Խորենացի նախընտրած էր այս ցուցակները, որոնք՝ ինչպէս մանրամասն համեմատութիւն մը կը ցուցընէ, շատ կողմանէ կաղ էին, եւ նաեւ ըստ ինքեան էապէս անպատմական՝ միւս ամէն արեւելեան ցուցակներուն պէս։ Այսպէս Պարթեւաց ցանկին արքայք ո՛չ թէ իրապէս՝ քիչ շատ լիակատար՝ արքայից-արքայքն են ըստ պատմականին, այլ ամէն մին՝ պատմական արքայից որոշ խումբ մը կը ներկայացընէ։ Ոչ միայն ասկէ, այլ նաեւ Խորենացւոյ գրոց ուրիշ կէտերէ կը տեսնուի թէ Խորենացի փոյթ մ՚ունեցած է Հայոց ժամանակագրութիւնը զուգելու Պարսից արքայից ժամանակագրութեան հետ. եւ ընդհակառակն ժամանակագրական ամենամեծ անտեղութիւնք այն ատեն երեւան կու գան, երբ արեւմտեան՝ եւ յատկապէս Հռոմէական պատմութեան ալ վերաբերեալ կէտերը կը յիշատակուին։ Չենք ուզեր քննել թէ կը բաւէ արդեօք այս երեւութիս Ստ. Մալխասեանի տուած մեկնութիւնը, այն թէ՝ երբ Խորենացի Պարսից մասին ունէր առջեւն զուգակշռեալ ցանկ մը, հաւանօրէն չունէր նման մը՝ Հռոմէական Ինքնակալաց։[1] Ի վերջոյ Խորենացւոյ անծանօթ չէին գոնէ Եւսեբեայ ժամանակագրական կանոնքն, որոնք՝ որչափ ալ թերի կը պարունակէին Պարթեւաց եւ Արեւելեաց մասերը, գոնէ իրեն կրնային՝ այլուստ շատ աւելի լաւագոյն՝ առաջնորդ մ'ըլլալ նաեւ այն մասին։ Այս խնդիրը մեր ծրագրէն դուրս է։ Մեզի կը բաւէր մատնանիշ ընել Պարթեւ Արքայացանկին կարեւորութիւնը Մ. Խորենացւոյ գրոց համար, պարագայ մը՝ զոր շեշտել ուզեցինք այն պատճառաւ որ նորագոյն քննադատներէն ոմանք (յատկապէս Գարագաշեան) չեն ուզած առանձինն ուշադրութիւն մ'ընել այս կէտին։

---

[1] Ստ. Մալխասեան, Հրպ. “Ստ. Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն„ (Պետրբ. 1885.) էջ 321 (Ծան. 39.) “Մնան անզուգութիւնք ժամանակագրութեան ընդ Արշակունիս Հայոց եւ ընդ կայսերս Հռովմայեցւոց (— օրինակները՝ տես նոյն տեղը. —) սակայն չէ մարթ յուշի ունել զայդոսիկ, որպէս եւ ոչ Մ. Խորենացւոյ յուշի կալեալ է, ո՛չ ունելով ի ձեռին համաժամանակ աղիւսակս Պարթեւաց եւ Հռովմայեցւոց. այլ աղբերս որիշ որիշս ի միմեանց ունելով վասն Պարթեւաց եւ վասն Հռովմայեցւոց„ են։

Կրկին Արքայացանկեր կան ըստ այսմ՝ Պարթեւ եւ Հայ Արշակունեաց, եւ այն՝ կարեւոր պատմական նախաքննականով մը ճոխացած։ Այստեղ մեկդի թողուլ պէտք է Հայ Արքայացանկն, որուն քննութիւնը տակաւին վաղաժամ է, մինչդեռ Պարթեւ արքայից նորագոյն ժամանակագրութիւնը տեսանք վերը՝ որչափ կարելի էր ճշդրտուած՝ դրամոց եւ պատմագրաց վկայութեամբ։ Բաց աստի մեր առջեւ եղած կրկին ցանկերէն Պարթեւականին բնագիրը կրնանք քիչ շատ վստահութեամբ վերակազմել, որ նախնական ձեւէն շատ տարբեր ըլլալու չէ, մինչդեռ Հայականը դժուարութիւններ ունի։ Համեմատաբար ամենէն մերձաւորն ըլլալու էր ցուցակներու վիճակն Անանունի քով[1]. Նախաբանական-պատմական մասը՝ “Ապստամբութիւն Պարթեւաց„ եւն՝ այն տեղ ընդարձակ է, բայց հիմն է ցուցակներու ժամանակագրութեան։ Բուն ցուցակը՝ “Այս են իշխանք Պարթեւաց„՝ (անդ՝ էջ 9—10.) նախնականէն այժմ շեղած ըլլալու է, բայց բնական է կ'աւարտի Արտաւանով։ Խընդիր է սակայն “Թագաւորք Արշակունիք„ Հայոց խորագրեալ երկրորդ ցուցակին համար (անդ՝ էջ 10)։ Եթէ առ այժմ չուզենք ալ ընդունիլ այն ամէնը՝ զոր օրինակի համար Մարքուարտ կը գտնէ հոն[1], գոնէ անհնար է ստուգիւ ընդունիլ թէ առանց այլայլութեան մնացած է այնպէս՝ ինչպէս նախնաբար գրուած էր։ Զուգակշռութիւնք խանգարուած է դարձեալ յայտնապէս անով որ յաւելուած մ'առած է ցանկը, եւ փոխանակ Խոսրով արքայով լմննալու, ինչպէս կը պահանջէր Պարթեւ ցուցակի համեմատականութիւնք, շարունակուած է մինչեւ Պապ։ Մինչեւ անգամ յետնագոյններուն քով պահուած է հետքը նախնական ցանկերուն զուգակշիռ մ'ըլլալուն։ Այսպէս նոյն իսկ Մխ. Անեցի, որուն ի հարկէ անծանօթ չէ Խորենացւոյ գործն, եւ մեծապէս ալ օգտուած է, ուրիշ տեղ մը կու տայ ցանկերուն պատճէն մ'ըստ հնագոյն օրինակի մը, Պարթեւացը՝ մինչեւ Արտաւան, Հայոցը՝ մինչեւ Խոսրով[2]։ Նոյնպէս է ցուցակը նաեւ

---

[1] Սեբէոս, հրատ. Ք. Պատկանեան (Պետրբ. 1879.) էջ 7—10։

---

[1] Վերը յիշուած գրուածին մէջ՝ յատկապէս ZDMG, 1895, p. 648 ff.

[2] “Մխիթարայ Անեցւոյ Պատմութիւն,„ հրտ. Ք. Պատկ. (Պետրբ. 1879.) էջ 20–21։ Ինչպէս բոլոր նախընթաց եւ հետեւորդ գլուխները Մ. Խորենացւոյ ազդեցութեան ներքեւ են, նոյնպէս նաեւ այս Ժ հատուածը, Նախարանն, որուն կցուած է ցանկը՝ համառօտ ամփոփում է Խոր. Բ., ը գլխուն. եւ է այսպէս՝ “Եւ որպէս ունիմ ասել, թագաւորէ Արշակ Քաջ. յետ Կ. ամի մահուանն Աղեքսանդրի, ի վերայ Պարթեւաց ի քաղաքին Բահլ Առաւաւատին, յերկրին Քուշանաց, թափելով զամենայն արեւելեայսն։ Առնու եւ զթագաւորութիւն Բաբելոնի զկնի ամաց տասանց Անտիոքեայ Թէոսեայ։ Եւ զկնի Քաջին Արշակայ, որդի նորին Արտաշէս։ Զսա պայազատէ Արշակ որդի նորին, որ Մեծն կոչեցաւ։ Սա պատերազմի ընդ Դեմետրեայ եւ որդւոյն Դեմետրեայ Անտիգոնեայ. քանզի ի վերայ նորա եկն ի Բաբելոն։ Կալեալ զնա Արշակ Մեծ տարաւ ի Պարթեւս հանդերձ երկաթի կապանօք, ուստի եւ Սիրիպինդէսն կոչեցաւ։ Եւ տիրեալ երրորդ մասին աշխարհի... որում տիրեաց Արշակ Մեծ՝ ամս ԾԳ։ Սա զՎաղարշակ զեղբայր իւր թագաւոր կացուցանէ ամենայն աշխարհիս Հայոց ի ԽԱ ամի իւրոյ թագաւորութեանն։

Սամուէլի Անեցւոյ քով, որ միայն երկուքի բաժնած է դարձեալ արքայից շարքերը, Վաղարշակէն՝ ցՔրիստոս, Արշակէն՝ ցՔրիստոս, եւ այնուհետեւ շարունակած մինչեւ Խոսրով ու Արտաւան[1]։ Մխի-

---

Եւ արդ վասն զի պահանջէ հանէ յընդարձակ եւ ի լայն սփիւռս զբանն պատմութեանն օրէնք, դարձեալ ի սոցանէ երկոցունց բերցուք ի մի տեսակ։ **Արշակ Քաջ**՝ ԼԱ··· (**Արքայացանկ**) ···**Արտաւան**՝ ԼԱ։ Զոր սպան Արտաշիր Ստահրացի։ Եւ ազգային նորին Խոսրով, Հայր Տրդատայ, խնդրէ զվրէժ ազգայնւոյն յԱրտաշրէ բռնակալէ՝ ամս Ժ։ Որպէս եւ անուանին իսկ Պահլաւք՝ յանուն քաղաքին Բահլայ, եւ Արշակունիք՝ յԱրշակայ։ **Կարգ ազգին Վաղարշակայ**։ Այսպէս եւ եղբայր նորին ասացի՝ **Վաղարշակ**, Թագաւորն Հայոց, ամս Ի··· (**Ցանկը**)··· **Խոսրով**՝ ԽԸ։ Ի ԻԹ ամի Խոսրովու սպանանի Արտաւան, ազգական նորա։„ — Անցողակի միայն նշանակենք՝ որ Մխ. Անեցի Վաղարշակայ դահակալութիւնը դնելով Արշակայ Մեծի 41դ տարին, եւ անկէ յառաջ Արշակայ 31 եւ Արտաշիսի 26 տարի տալով՝ հաշուած կ'ըլլայ Հայ Արշակունեաց հաստատութիւնը 98 տարի անագանագոյն քան Պարթեւաց անկախութիւնը, այսինքն 152–150 Ն. Ք. (հաշուելով 250/48էն Ն. Ք.) Հաշիւը բուն ըստ Խորենացւոյն է, բայց Արտաշիսի տարեթիւը 20ով պակաս. (տես յետոյ։) Տարբեր է Անանունի տուած թիւը, որ Փոքուն Արշակայ համար կը նշանակէ ՃԻԹ. տարին “Թագաւորութեանն Արշակայ„ (= ըստ ինքեան 121/119 Ն. Ք.)

[1] “Սամուէլի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց„, Հրտ. Արշակ Տէր-Միքելեան (Էջմ. 1893.) էջ 47 եւն։ Նախաբանը կրկին անգամ կը գտնուի. նախ (էջ 34)՝ “Ասորւոց եւ Բաբելոնի եւ վերնոց կողմանցն յետ **ԲԺ.ան ամ մահուանն Աղէքսանդրէ** թագաւորէ Սելեւկոս Նիկանովր ամս ԼԸ. (ԼԲ). Անտիոքոս Սովտէր՝ ամս ԺԹ. Անտիոքոս Թէոս՝ ամս ԺԵ։ Ի սորին **վերջում** ամին Պարթեւք ի Մակեդոնացւոցն ապստամբեն, եւ ի նոցանէ թագաւորէ Արշակ, յորմէ Արշակունիքն. Սելեւկոս Կալինիկոս՝ ամս Ի„ եւն. (բաժին Ասորւոց.) — Դարձեալ՝ (էջ 47 եւն.)՝ “...մեռանի Աղեքսանդրոս, որ **թագաւորեաց ամս** ԺԲ....։ Մի ի սոցանէ Սելեւկոս՝ որ զկնի Աղեքսանդրի կալաւ զԲաբելոն, որ ընդ այլոց ազգացն եւ զՊարթեւս հնա-

Թարայ Այրիվանեցւոյ քով, ինչպէս գործոյն ծրագիրն ալ կը պահանջէր, ցանկերը չէին կրնար նոյն գրոց մէջ մնալ. ուստի եւ “Արշակունիք Հայոց„

զանդեկյոյց մեծաւ պատերազմաւ, եւ վասն այնորիկ կոչեցաւ Նիկանովր: Սա թագաւորեաց ամս ԼԱ: Անտիոքոս Սովտէր որդի նորա՝ ամս ԺԹ: Անտիոքոս Թէոս՝ ամս ԺԵ: Ի սորա ԱԺ.ան ամի ապստամբեն Պարթեւք ի Մակեդոնացւոցն. որ թագաւորեաց նախ Արշակ Քաջ, ի զաւակէ Աբրահամու, ի Քետուրական Ծննդոց, ի քաղաքին որ կոչի Բալհ (— պատճէնք՝ Բաղհ, Բաղհբալխ, Բալքալխ, Բաղահ, Բահլ —) ամս ԼԱ. եւ ապա որդի նորա Արտաշէս՝ ամս ԽԶ. (պատճէն մը՝ ԼԶ.) եւ ապա Արշակ Մեծ ամս ԾԳ. (նոյն պատճէնը՝ ԾԴ:) Այս Արշակ թագաւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ աշխարհիս Հայոց յԻԷ ամի Պտղոմեայ Եւերգետեայ ի Դ ամին ՃԿԷ ողոմպիադին, տալով նմա սահմանս զհիւսիսի եւ զարեւմուտս մերոյ աշխարհիս„ եւն: Անդ՝ էջ 50՝ Ցանկերը, նախ Հայոց եւ ապա Պարսից՝ մինչեւ Քրիստոս: Շարունակութիւնը յընթացս ժամանակագրութեան. իրենց պատշաճ տարիները կը յիշուին մնացեալ արքայքն: Ցանկը կ'ընդհատի ուրեմն Աբգարու Բ տարին, երբ կը դրուի Քրիստոսի ծնունդն (էջ 50) եւ կը կցի՝ “ի Վաղարշակայ ամք ՃԺԷ (այլ օր. ՃԺԵ.) եւ էր այն ամ թագաւորութեանն Օգոստոսի ԽԲ եւ Հերովդի այլազգւոյ յԵրուսաղէմ ամք ԼԲ: Իսկ Արշակունեացն որ Պահլաւիկքն կոչին եւ կամ թէ Պարսից թագաւորք... Արշակ Քաջ ամս ԼԱ...: Արշաւիր ամս ԽԶ: Ի սորա Ի ամին ծնունդն Քրիստոսի (այլ օր ԻԱ ամին.) որ է Դ ամ ՃՂԴ (այլ օր. ՃԼԳ) ողոմպիադին„ եւն: Ցանկերուն վերջին կէտերը կ'աւարտին՝ (էջ 61.) “ՄԿԳ. Հայոց անիշխանութիւն. Խոսրով սպանաւ յԱնակայ, եւ անիշխան մնաց աշխարհս Հայոց զամս ԻԷ (այլք ԻԵ, ԻԸ.) բաւեալք ի Վաղարշակայ ամս ՑՀԸ. (այլք՝ ՑՂԸ, ՑԼԸ:) Պարթեւացը՝ (էջ 60.) “ՄԺԳ. Պարսից Արտաւան, ամս ԼԱ... (ՄԽԲ.) Սպանեալ զԱրտաւան՝ Արտաշիր որդին Սասանայ եւ բառնայ զթագաւորութիւն նոցա, որք բաւեցին ամս ՆԾԴ (այլք՝ ՆԾԲ:)„ Ինչպէս ուրիշ տեղեր ալ՝ շատ մեծ պակասութիւնք եւ սխալմունքներ կան այլեւայլ թուականաց մէջ, մեծ մասն անշուշտ գրիչներէն. այսպէս երբ Նիկանովրի նախ 38, յետոյ պարզապէս շարունակութիւն է Հայկազանց ցանկին, ընդհանրապէս ըստ Խորենացւոյ, եւ մինչեւ Արշակունեաց բարձումը, ուրկէ ետքը “անիշխան ԺԳ ամ„ եւ յետոյ կը սկսի “Իշխանք Հայոց, Վարդան քաջ„ եւն։ Հռոմէական կայսերաց ցանկէն ետքն է՝ “Թագաւորք արշակունիք Պարսից„, որուն կից կը շարունակուի Սասանեանց ցանկը. իսկ պատմական Նախաբանը չէ առնուած։[1] Խորենացւոյ ազդեցութիւնը բնականապէս զգալի է այս ամէնուն վրայ, նոյնպէս Ստ. Ասողկան՝ որ նախաբանին մէջ խառնած է Եւսեբեայ Քրոնիկոնի ալ կտորներ։ Նաեւ հոս՝ որչափ ալ մէկ երկու շեղում երեւայ, Պարթեւաց մասը՝ նախաբանն ու ցանկը էապէս միւսներուն համեմատ է, որուն աւարտելէն ետքը կրկին կը սկսի անդրադարձութիւն մը՝ այսինքն Վաղարշակայ մասը, եւ շարունակութիւնն ըստ Խորենացւոյ։[2] Նոյն նախաբանն ու ցանկերը կար-

---

31 տարի կը տրուի, Թէոսի նախ 15, յետոյ 17, եւ նմաններ։ Բայց ասով չի կրնար մեկնուիլ Պտղոմէոս Եւերգետեայ 27 տարին = ՃԿԵ (ո՛չ ՃԿԸ՝ որ գրչի վրիպակ է, ըստ Եւս. Քր. Բ, 246) ողոմպիադ, որ տարին կ՚ըսուի Վաղարշակայ գահակալութիւնը։ Եւերգետեայ 27 տարին (= 216 Ն. Ք.) շատ կանուխ է։ Հոս շփոթութիւնը կամ հաշւոյ սխալը հեղինակինն ըլլալու է, ո՛չ լոկ գրչաց։

[1] Մխ. Այրիվանեցի, Հրպ. Ք. Պատկանեան (Պետերբ. 1867.) էջ 18–9. “(Բ.) Արշակունիք Հայոց. Վաղարշակ՝ ԻԲ. Արշակ եղբայրն իւր՝ ԻԳ...։ Խոսրով՝ ԽԸ. զսա սպան Անակ։ Անիշխան՝ ԻԵ ամ։ Տրդատ՝ ԾԶ...։ Արտաշիր՝ Զ։ Սոքա ԻԸ են՝ թագաւորեալք ամս ՇԿԸ։ Բարձան Արշակունիք։ Անիշխան՝ ԺԳ ամ։ (Գ) Իշխանք Հայոց. Վարդան քաջ՝ ԺԷ„ եւն։ — Անդ՝ 25—6՝ “(Է.) Թագաւորք Արշակունիք Պարսից։ Արշակ քաջ՝ ԼԱ. Արտաշէս՝ ԽԶ...։ Արտաւան՝ ԼԱ. զսա սպան Արտաշիր Պարսիկ։ (Ը. Սասանեանք.) Արտաշիր՝ ԽԵ„ եւն։

[2] Ստ. Ասողիկ, Հրպ. Ստ. Մալխասեան (Պետերբ. 1885.) էջ 29—32 (Ա, դ.) “Իսկ Պարսք եւ Պարթեւք եւ ամենայն Արեւելեայք ոչ կամէին մտանել ընդ ծառայու-

դացած են ի հարկէ ուրիշներ ալ, որոնք ըստ պէտոյից կ'ակնարկեն նոյնը։ Բնականապէս շատ

թեամբ Մակեդոնացւոց։ Բայց Սելեւկոս զօրօք բազմօք չոգաւ ի մէջ նոցա, եւ պատերազմունս եւ յաղթեաց, եւ անուն կոչէր Նիկանովր, որ է Յաղթող, եւ թագաւորէր ամս ԼԱ եւ կեայր ընդ ամենայն՝ ամս ՀԵ. (Ձեռ. ՀԷ։) Զսա պայազատէր սորին որդի Անտիոքոս, որ կոչեցաւն Սովտեր՝ յԱպամայ, որ եկեալ ի Պարսկաստանէ. կեցեալ ամս ԿԴ եւ թագաւորեալ ամս ԺԹ (Ձեռ. Ժ։) Յետ սորա յաջորդէ զիշխանութիւնն Անտիոքոս որ կոչեցաւ Թէոս՝ տիրեալ ամս ԺԵ (= Եւս. Քր. Բ, 232. բուն Ձեռ. չունի հատուածս։) Եւ եղեւ ի ԺԱ ամին սորա Ե— ի Կ ամի չինի փոխմանին Աղեքսանդրի ապստամբեցին Պարթեւք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոց. եւ թագաւորէ ի վերայ նոցա Արշակ Քաջ ի Բահլ շահաստանի յերկրին Քուշանաց, եւ թափէ զամենայն կողմանս Արեւելից եւ տայ պատերազմ սաստիկ յոյժ։ Հալածէ եւ ի Բաբելոնէ զՄակեդոնացւոց իշխանութիւնն եւ թագաւորէ ընդ ամենայն՝ ամս ԾԷ։ Եւ յետ նորա որդի նորա Արտաշէս (Զ. Արտաշիր) ամս ԼԱ։ Եւ յետ սորա թագաւորէ սորին որդի Արշակ որ կոչեցաւ Մեծ. (Խոր. Բ, բ։) Ի վերայ սորա եկեալ Դեմետրիոս արքայ Մակեդոնացւոց ի Բաբելոն, եւ պարտեալ ի գերութիւն ըմբռնեցաւ ի նմին Արշակայ, զոր առեալ տարաւ ի Պարթեւս. ուստի եւ Սեպերիթեան (Ձեռ. Սիրիպիդեան.) կոչեցաւ. քանզի գերի չոգաւ եւ յերկաթս կապեալ կայր ի պահեստի։ Իր Դեմետրի եղբայր կրտսեր, որ կոչէր Անտիոքոս, ի Սիդէ քաղաքի անեալ, որ յայն սակս Սիդեացի կոչեցաւ։ Իմացաւ թէ եղբայրն ի կալանս է՝ գնայր ի Սիդէ քաղաքէ եւ գայր ունէր զԱսորիս...։ Իսկ արքայն Պարթեւաց Արշակ Մեծ երկուստասան բիւրովք գայր հասանէր, եւ սա խաբ կամէր գործել, արձակէր զեղբայր իւր զԴեմետրիոս, որ ի գերութեան էր. բայց Անտիոքոս, քանզի ձմեռն եկեալ հասեալ էր՝ յանձուկ տեղիսն եկեալ ի վերայ Արշակայ զօրացն՝ սաստկացուցանէր զպատերազմն. եւ խոցեալ անկանէր եւ մեռանէր, որոյ ԼԷ (Եւս. ԼԵ) ամ էր ի ծննդենէ։ Իսկ զնորին որդի զՍելեւկոս, որ եկեալ էր զհետ հօրն, կալեալ Արշակայ տանէր գերի եւ թագաւորաբար պահէր։ Յայնմ ժամանակի Արշակ Մեծ թոռն Արշակայ Քաջի թագաւորեցոյց զեղաւելի խառնակ են յետնագոյն ցանկերը, որոնցմէ մեծ բազմութիւն մը կրնայ՝ եթէ ուզուի՝ հաւաքուիլ։[1] Այլակերպ ցանկ մը “Անանուն ժամանա-

---

բայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց։ Թողու ի նա եւ զամենայն աշխարհս արեւմտից, որ ընդ ձեռամբ նորա իշխանութեանն էին հնազանդեալք, եւ ինքն չուեալ գնաց ի Բահլ։ Արդ այսպէս զատուցեալ երեւին երկու ցեղքն թագաւորութեանց, Պարսիցն եւ Հայոց, Արշակ քաջ…։ (Ցու—ցաք)… Արտաւան՝ ամս ԼԶ։ Զսա սպանեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ՝ եբարձ զտէրութիւնն Պահլաւկաց, յերկրորդ ամին Փիլիպպեայ թագաւորին Հռոմայ։ Աստանօր դադարէ թագաւորութիւնն Պարթեւաց յազգէն Պահլաւկաց, սկսեալ ՃԼ ամի թագաւորութեանն Փիլադելփոս Պտղոմէոսի. կալեալ սոցա ընդ ամենայն ամս ՆԾԷ։” — Ընդ (Ա, ե) էջ 32 եւն՝ “Որպէս ասացաք, յետ Կ. ամի մահուանն Աղեքսանդրի թագաւորէ ի վերայ Պարթեւաց Արշակ քաջ ի քաղաքին որ կոչի Բահլ Առաւա(ւ)տին յերկրին Քուշանաց։ Եւ յետ սորա որդի Արտաշէս՝ ամս ԼԱ։ Զսա պայազատէ սորին որդի Արշակ, որ կոչի Մեծ, եւ տիրէ երրորդ մասին աշխարհի…։ Եւ ի ժամանակին յայնմիկ թագաւորեցուցանէ զՎաղարշակ զեղբայր իւր” եւն. (Խոր. Բ, բ—գ։)— Թուականներու մէջ շատ մ'աղաւաղութիւնք կան։ Յատկապէս Պարթեւաց հիմնարկութիւնը Պտղոմեայ Փիղադեղփեայ Լ տարին (= 254 Ն. Ք.) անճիշդ է, մինչդեռ ըլլալու է ԼԴ (= 250 Ն. Ք.) ինչպէս ունի արդէն Եւսեբիոս (Բ, 232։) Բոլոր արքայից տրուած տարիներու գումարը կ'ընէ 456, (գրուած “ՆԾԷ.”) որ իրականէ 20 տարւոյ նուազութիւն մ'ունի։ Այսպիսի դիպաց մէջ վրիպակ գումարներ իսկ յաճախ են, նոյն իսկ Անանունի ՇՀԳ գումարը նոյնպիսի է. Նոյնպէս են յաջորդքը։ Այս “Լ ամ” Փիղադեղփեայ եւ “ՆԾԷ” բաւական հին է. Նոյնը գրած էր արդէն Սեբէոսի Բ Դպրութեան յօրինողը. (տես յաջորդքը։) Այս եւ նման կէտերու մասին տես նաեւ Ստ. Մալխասեան՝ անդ, էջ 311–24 (Ծան. 38—42) եւ յետոյ։

[1] Հմմտ. այսպէս Յովհ. Կթղ. գլ. Դ (տպ. Երուս. 1867, էջ 31—2.) “Աղեքսանդր Փիլիպպեայ տիեզերակալեալ բազմաց տայր տէրութիւն կտակաւ… եւ սորա մեռեալ՝ Սելեւկոս զկնի թագաւորէ Բաբելոնի, զՊար-

թեւս եւս ընդ իւրեաւ հնազանդեալ պատերազմաւ սաստկիւ։ Եւ սորա եւս մեռեալ՝ առնու զթագաւորութիւնն Անտիոքոս՝ որ եւ Սովտերն։ Եւ այսպէս սոքա թագաւորեալ ընդ փոքր եւ ընդ չատ իբրեւ ամս ճՐոո—Ն, ապա ապստամբին Պարթեւք ի Մակեդոնացւոց։ Իսկ Արշակ քաջ ի զաւակէ Աբրահամու ի քետուրական ծննդոց... թագաւորէ ի վերայ Պարսից եւ Մարաց եւ Բաբելացւոց, եւ անուանի Պարթեւ, այսինքն բռնութիւն։ Սա... թագաւորեցուցանէ հայաստանեայցս զՎաղարշակ եղբայր իւր„ եւն։ (Պ—րԹե— անուան Բ—Ն—ո—Ն—Ն մեկնելով հեղինակը կ'ակնարկէ նորա "պէհլ—ա—ն„ բառին իմաստը՝ քաջ, ըմբիշ, եւն։) — Թովմ. Արծր. Ա, գ (տպ. Պետերբ. 1887, էջ 42—3) "Եւ կացեալ ժԲ ամ Աղեքսանդրի մեռանի ի Բաբելոն, կեցեալ ամս ԼԳ, թագաւորեալ ամս ժԲ, համօրէն տիեզերակալեալ ամս Է. ...Ապա առնու զթագաւորութիւնն Ասորւոց եւ Բաբելոնի եւ վերնոց կողմանցն Սելեւկոս Նիկանոր, որ կոչի յաղթող...։ Իսկ յետ Կ ամի անցանելոյ Աղեքսանդրի եւ անիշխանութեան Հայոց եւ Պարսից՝ թագաւորէ Արշակ Քաջ Մարաց եւ Պարսից եւ Եգիպտացւոց (հմմտ. վարը՝ "Ք——շ—ն—ց, Մարաց եւ Ելիմացւոց) եւ Ելիմացւոց ի Բախլ քաղաքի. եւ Վաղարշակ եղբայր նորա եկեալ ի Հայս„ եւն։ — Ցանկերուն արքայից թուոյն ու անոնց տարիներու գումարը կ'ընէ Մ. Կաղանկատուացի (Ա, բ. տպ. Մոսկ. 1860, էջ 6.) "ի Ցաբեթէ մինչեւ ցՏիգրան՝ թագաւորք քսան եւ չորք. եւ կողմանց Պարսից թագաւորք յԱրշ—կ—յ մ—նչ—ւ ցԱրտ—ւ—ն՝ տ—ն ե— երեք եւ ամք չ—ր— հ—րի—ր ե— յի——ն (— ուստի "ՆԾ„ կարդացած, եթէ ուղիղ է պատճենս։ —) ԶԱրտաւան ապան Արտաշիր Սասանեան Ստահրացի եւ եբարձ զթագաւորութիւնն Պարթեւաց, որք Պարսից եւ Ասորւոց տիրեցին երկ—— հ—րի—ր յի——ն ե— երկ—— ամօք յառաջ քան զգալ կենարարին մերոյ, եւ յետ դարձի գերութեանն հրէից ի Բաբելոնէ երկու հարիւր եօթանասուն (?) ամօք։ Եւ ի նոյն Պարթեւաց որք ի Վ—ղ—րշ—կ—յ մինչեւ յԱրտաշիր՝ Վռամշապհոյ որդի, թագաւորք Հայոց ք—ն ե— վեց։ Իսկ ամք վեց հ—րի—ր ե— ք—ն։ Ասա բարձաւ թագաւորութիւնն յԱրշակունեաց„ եւն։ — Վերջին 620 տարին մերձաւորապէս ուղիղ ըլլալու համար՝ հաշուելու է Պարթեւաց անկախութենէն (250 Ն. Ք.) մինչեւ Հայ Արշակունեաց անկումն Ե դարուն։

կագրութեան„ երկրորդական մէկ պատճէնէն՝ յիշեցինք վերը։ Նոյնպիսիներ բազմաթիւ են։[1] Նոյն

---

[1] Շատ ըլլայ՝ օրինակի համար՝ յիշել մեր Մատենադարանի գրչագիրներէն՝ Թ. 29, Թղ. 257բ "Երկրորդ եղջիւր գաւազան թագաւորութեան Հայոց, որ է այս. Նախ եւ առաջ Արշակ„ եւն։ Կից՝ "Եւ են թագաւորք պահլաւունեաց այսորիկ. Արշակ„ եւն. խառն ցուցակ պարթեւ եւ Հայ Արշակունեաց, որ կ՚աւարտի՝ "Եւտեւեաց թագաւորութիւնն Արշակունեաց ի Հայս ՇԿԸ ամ։„ թերեւս պէտք է ընթեռնուլ ՇՀԸ ամ. թէեւ լաւագոյնն էր ՇԾԸ՝ նաեւ ըստ Խոր.։ — Թ. 34, Թղ. 324 "Վասն թագաւորաց Հայոց զոր կարգեաց Մովսէս Խորենացին„ եւն, պարթեւաց համառօտ ցուցակագրութեամբ մ՚ալ։ — Թ. 169, Թղ. 47–8 "Այս են թագաւորաց անուանքն պարթեւաց Հայոց„, սկսելով այսպէս՝ "Հրաչէ, ա. Տիգրան, բ. Արշակ, գ. Վաղարշակ, դ„ եւն։ — Թ. 224. Թղ. 320ա (Լուսաւորչի պատմութեան մէջ)՝ "Յետ մահուանն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ՝ Արշակ Քաջ յազգէն պարթեւաց յինքն գրաւեաց զարեւելս, եւ թագաւորեաց նոցա մեծաւ զօրութեամբ. եւ առաքեաց զեղբայր իւր զՎաղարշակ թագաւորել Հայոց։ Եւ յայնմ հետէ եղեւ միոյ ցեղի ընտանութիւն Բ. թագաւորութեանն՝ Պարսից եւ Հայոց։ Վասն որոյ եւ միշտ թագաւորն Հայոց երկրորդ լինէր թագաւորութեանն Պարսից՝ մինչեւ ի թագաւորութեանն Հռոմայեցւոց Դեկոսի եւ Վաղերիանոսի, յորոց ժամանակին եսպան զԱրտաւան՝ Արտաշիր արքայն Պարսից, որդին Սասանայ„ եւն։ Ուստի հոս Արտաւանայ մահն եւ պարթեւաց տոհմին բարձումն ալ գրուած է՝ ինչպէս այլոց ալ քով։ — Թ. 515, Թղ. 165բ՝ "...մեռանի Աղեքսանդրոս որ թագաւորեաց ամս ԺԳ։ Եւ զկնի մահուան նորա՝ իշխանութիւն նորա ի չորս բաժանի։ Արդ մի ի սոցանէ՝ Սելեւկոս անուն, որ զկնի Աղեքսանդրի կալաւ զԲաբելոն, որ ընդ այլոց ազգաց եւ զՊարթեւս հնազանդեցոյց մեծաւ պատերազմաւ, եւ վասն այնորիկ կոչեցաւ Նիկանովր, սա թագաւորեաց ամս ԼԱ. Անտիոքոս Թէոսն՝ (Սօթէր) ամս ԺԹ. Անտիոքոս Թէոսն՝ ամս ԺԵ։ Ի սորա ԺԱ ամին ապստամբին Պարթեւք ի Մակեդոնացւոցն, որ թագաւորեաց նախ Արշակ Քաջ ի զաւակէ Աբրահամու ի Քետուրական ծննդոցն, ի քաղաքին

իսկ այն գրիչը, որ յօրինած է Սեբէոսի կցուած Բ յաւելուածր կամ “Գրութիւն Բ„ եւ որ կ'ըսէ երկրորդել “ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացւոյ եւ Ստեփաննոսի Տարաւնացւոյ„, կրկնած է Պարթեւաց ցանկը եւ ասոր համեմատ են Ասողկան ընթերցուածները:[1] *Մտադրութեան արժանի կարեւոր կէտ մըն է որ գրիչը ճիշդ “յետ մահուանն Արտեւանայ„ եւ Արտաշրի Սասանեանց առաջին տարիէն կը սկսի իր երեքկին զուգակշռութիւնն արքայից Հայոց, Պարսից եւ Հռոմէացւոց, հիմ դնելով սա տարին՝ “Խոսրով՝ ԼԱ ամ. Եղիանոս՝*

որ կոչի Բահլ, ամս ԼԱ: Եւ ապա որդի նորա Արտաշէս ամս ԽԶ. եւ ապա Արշակ Մեծ՝ ԾԳ: Այս Արշակ թագաւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ աշխարհիս Հայոց Ըերորդի Իերորդի ամ (Պտղոմէոս Եւերգետէս) ՃԿԵ ողոմպիադին (= ըստ Սամ. Ան., տես վերը.) տալով նմա սահմանս„ եւն: Թղ. 169ա ցանկերը՝ Վաղարշակէն ցԱբգար (ցԾնունդ Քրիստոսի) եւ Արշակէն ցԱրշաւիր (նոյնպէս.) յետոյ՝ շարունակութիւնն: Ամբողջը՝ Սամ. Անեցւոյ հետեւելով:

[1] *Սեբ. էջ 11 եւն. Արքայացանկի մասն է սկիզբը՝ “Յետ մահուանն Աղեքսանդրու՝ թագաւորէ Արշակ Քաջ ի Բահլ շահաստանի յերկիրն Քուշանաց, կեցեալ ամս ՃԼ. թագաւորեաց ամս ԾԼ: Յետ նորա որդի նորա Արտաշիր ամս ԼԱ: Յետ նորա թագաւորէ նորին որդի Արշակ որ կոչեցաւ Մեծ՝ ամս ԾԲ: Սա թագաւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Արդ այսպէս զատուցեալ երեւին երկու ցեղքն թագաւորութեանց՝ Պարսից եւ Հայոց: Արշակ Քաջ՝ Նախնի (պատճ. Նախնեաց) երկուց ցեղից՝ թագաւորեցելոյ Պահլաւականին եւ Արշակունւոյն, ամենայն քաջութեամբ թագաւորեաց ամս ԾԼ: Յետ որոյ որդիքն զատուցեալք թագաւորք Պարսից. Արշակ Մեծ՝ ամս ԾԲ: . . . Արտաւան՝ ամս ԼԶ: Զսա սպանեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի՝ որդւոյ Սասանայ, եբարձ զտէրութիւն Պահլաւաց: Սկսեալ յերեսուն ամի թագաւորութեանն Փիլադելփոսի Պտղոմէոսի, կալեալ նոցա ընդ ամենայն ամս ՆԾԼ:„ (Տես վերն՝ Ասողկան թուականները, էջ 228:)*

երրորդն. Արտաշիր՝ զառաջինն„։[1] *Միով բանիւ յայտնի է որ այս ամէնէն, եթէ այլուստ չգտնուի* նոր վկայ մը, յոյս չկայ Արքայացանկերուս Նախնականը վերակազմելու ամենայն ապահովութեամբ, այսինքն պատճէն մ'որուն վրայ վստահ ըլլանք թէ որեւէ կերպով ազդուած չըլլայ ո՛չ Խորենացիէն եւ ո՛չ Անանունի ներկայ այլայլած եւ յաւելուած առած օրինակէն։ Յիշեալ մանաւանդ հնագոյն պատմագրաց ընթերցուածքն՝ որոնք մանրամասնութեանց մէջ բաւական շեղումներ կը ցուցնեն, ունին միայն օգուտ մը, որով կրնանք մանաւանդ Խորենացւոյ ներկայ ընթերցուածները մեծ մասամբ կշռադատել. եւ ասով կերպով մը հնագոյն պատճէններու տեղը կը բռնեն ըստ չափուն։ Բուն Խորենացւոյ քով ցանկերը բաժնուած են։ Նախ Հայ արքայացանկն՝ իբրեւ ամբողջութիւն՝ եւ ո՛չ հաղորդուած է, այլ ցրուած բովանդակ գործոյն մէջ՝ իւրաքանչիւր արքայի պատշաճած տեղը։ Պարթեւ արքայացանկն ալ անջատուած է մասերու։ Նախաբանականը գրուած է

---

[1] *Ընդ՝ էջ* 13. *“Եւ եղեւ յետ մահուանն Արտեւանայ՝ որդւոյ Վաղարշու արքային Պարթեւաց, թագաւորեաց Արտաշիր որդի Սասանայ միահեծան տէրութեամբ ի վերայ Բաբելացւոց, Ասորւոց եւ Մարաց եւ Պարսից եւ Պարթեւաց, ամս Ժ։ Յամ Երրորդի Եզեանոսի կայսեր, եւ յամս Լերորդի Ա մեծի Խոսրովայ արքային Հայոց՝ փոփոխումն թագաւորութեանն այսպիսի լեալ։ Եւ էր Խոսրով՝ ԼԱ ամ. Եզեանոսի՝ Երրորդն. Արտաշիր՝ զառաջինն։ Յամ Լերորդի չորրորդի մեծին Խոսրովայ եւ չորրորդ ամի արքային Պարսից Արտաշրի՝ թագաւորէ Տերենտեանոս ամօս վեց. քանզի փութանակի վախճանի։ Յամ Լերորդի Խոսրովայ արքայի եւ ի հինգերորդ ամի Արտաշրի Պարսից արքայի՝ թագաւորէ Պրոպոս ամս Զ։ Խոսրով՝ ԼԵ. Արտաշիր՝ Ե. Պրոպոս՝ զառաջինն։„ Եւ այսպէս՝ շարունակուած։ Զուգակշռութեանս յօրինողն, եթէ նկատի առնունք կայսերաց համար նշանակուած տարիները, Արտաւանայ անկումն եւ Սասանեայ գահակալութիւնը չափազանց ուշ դրած է, անագանագոյն իսկ քան Ասողիկ (եւ Խոր.) որ Փիլիպպոս կայսեր* (244 *եւն՝ Յ. Ք.) օրով եղած կ'ըսէր, քան նաեւ ուրիշները՝ որ Դեկոսի* (249 *եւն) եւ Վալերիանու* (253—60) *օրով կը դրէին (տես վերը՝ թ.* 224 *ծանօթագրինը։) Վասն զի նոյն իսկ թէեւ “Եզեանոս„ գրուած է կայսեր անունը՝ անշուշտ Եմզեանոս կայսրը չէ յիշուածը, որ* 253*ին Յ. Ք. երեք ամիս միայն իշխեց։ Չէ նոյն իսկ Աւրել. Կղաւդիոս* (268 *եւն Յ. Ք.) այլ՝ ինչպէս Պրոբոսի թուականը բացորոշ կը ցուցնէ՝ կը հասկցուի Աւրեղեանոս* (270–6 *Յ. Ք.) որուն Գ տարին ըստ այսմ է Խոսրովու* 31, *Արտաշրի՝* 1. *եւ այսպէս Խոսրովու* 34 *եւ Արտաշրի* 4 *տարին կ'ըլլայ “Տերենտիանոս ամիսս Զ, այսինքն = “Տակփոսս ամիսս Զ„ (Եւս. Բ,* 300, *որ կը կցէ “Յորոյ ի սպանութեանն ի Պոնտոս՝ թագաւորեաց Փղորեանոս աւուրս ՁԲ. յետ որոյ սպանութեանն ի Տարսոն՝ ԼԱ (կայսր) թագաւորեաց Պրոբոս ամս Զ եւ ամիսս Դ.„) եւ յետոյ Խոսրովու* 35, *Արտաշրի* 5 *տարին՝ Պրոբոս. այսինքն ուրեմն՝ Տակիտոս՝* 275 *(Փղորիանոս՝* 276,) *Պրոբոս՝* 276 *Յ. Ք., եւ ըստ այսմ նաեւ յաջորդները. (Խոսրովու ԽԱ եւ Արտաշրի ԺԱ կ'ըսուի “Թագաւորէ Կարոս Հան-*

գերձ որդւովքն իւրով Կարինաւ եւ Նումերիանոսիւ՝ ամս Է.„ Կարոս՝ 282, եւն։) Անճշդութենէ ազատ չեն նաեւ այսպիսիք. այսպէս երբ յաջորդին՝ Դիոկղետիանոսի (բուն սկսած 284 Յ. Ք.) կը զուգակշռուին՝ “Թագաւորէ Յունաց Դիոկղետիանոս ամս ԻԲ. Խոսրով՝ ԽԸ. Արտաշիր՝ ԺԸ. Դիոկղետիանոս զառաջինն„ եւն։ Աւելի մեծ կ'ըլլայ այլակերպութիւնն, եթէ Պարսից եւ Հայոց տարիները վերէն վար հաշուենք։ Քանի որ Արշակայ թագաւորելը կը դրուի Պտղոմեայ Փիղադեղփեայ ԼԴ (ո՛չ Լ. որ վրիպակ է) տարին = 250 Ն. Ք. եւ Պարթեւ արքայից մինչեւ Արտաւան տարիներու նշանակուած գումարը կ'ընէ 456 (գրուած է ՆԾԷ՝ տարի մ'աւելի.) հետեւաբար կը հասնի մինչեւ 206 Յ. Ք., Արտաւանայ իրական անկմանէ 20 տարի պակաս։ Այս հաշուով Արտաշիր Ա = Խոսրովու ԼԱ տարին՝ կայսերաց կամ “Եմիղիանոս„ի Գ տարիէն քիչ շատ գրեթէ դարու մը տարբերութիւն կ'ունենայ։ Անիկայ՝ իբրեւ օրինակ այլեւայլ անկախ Արքայացանկերն իրարու հետ զուգակշռելու անյաջող փորձի մը։ Խորենացւոյ ժամանակագրութեան շատ կէտեր ալ այս գրից մէջ են։

Բ Գրոց սկիզբը (Բ, բ.) մնացեալը՝ պէսպէս խորհրդածութեամբք ընդմիջուած՝ զետեղուած է այն տեղ, ուր կ՚աւարտէր Պարթեւ Արշակունեաց հարստութեան ժամանակամիջոցը (Բ, կը, կթ.) որով առաջին Արշակները կրկին անգամ յիշուած են ի հարկէ (Բ, բ եւ կը։)

Խորենացւոյ գրոց այսպիսի կարեւոր տեղեր բնական էր որ ուշադրութեան արժանանային բանասիրաց կողմանէ, եւ առաջարկուէին այլեւայլ սրբագրութիւններ՝ գտնուած կամ կարծուած անպատեհութիւնքը ջնջելու։ Յատկապէս Պարթեւական ցուցակը քննուած է բազմաթիւ անձանց կողմանէ. եւ իրական պատմութեան հետ տեսնուած տարբերութիւն բառնալու պէսպէս առաջարկներ բրած են՝ Սէն-Մարտէն, Ք. Պատկանեան, Էմին եւ ուրիշները։ Ասողկան հրատարակութեան առթիւ՝ նաեւ Ստ. Մալխասեան քննութեան առած է այս պէսպէս հաշիւները, եւ համառօտիւ ամէն կարեւոր գիտելիք ամփոփած։[1] Անանունի կարեւորագոյն դերն այս խնդրոյն մէջ բնականապէս չէր կրնար պատշաճ չափով նկատողութեան առնուիլ գիտնոցս կողմանէ, որոնց օրով տակաւին աննշան էր Խորենացւոյ աղբերաց քննութիւնը: Այս ամէն տեսակէտով իրապէս գնահատելի քննադատութիւն մը, զոր չենք կրնար անտես ընել, Մարքուարտ գիտնոյն է, զոր արդէն յիշեցինք:[1] Կէտի մը միայն առանձինն ուշադրութիւն ընելու պէտք չէր տեսած նոյն գիտունն, եւ այն՝ անշուշտ որովհետեւ որեւէ պատճառ մը չէր ունեցած կասկած մ'ունենալու թէ այն տեղ ստուգիւ խնդրական բան մ'ըլլայ: Այս կէտն է այն ժամանակագրական ոճը՝ որով նշանակուած են Անանունի եւ Խորենացւոյ քով՝ հնագոյն Սելեւկեանց տարիները, մինչեւ Պարթեւաց անկախութիւնը: Նախաբանականն եւ իր այս թուերը ճշմարտակա՞ն են մեր խնդրոյ նիւթ եղած Արքայացանկերուն համար: Արդ Գարագաշեան ճիշդ այս թուերը բոլորովին սխալ կը գտնէ կամ կը կարծէ գոնէ գտնել իւրաքանչիւր թուական պատմականէն իբր 13 տարի կանխագոյն:[2] Ճիշդ խօսելով խնդիրն ըստ ինքեան կերպով մ'արուեստական է եւ բանագօսիկ. վասն զի խնդրոյն բուն պատճառն է այն կասկածը թէ ինչ կ'ուզէ ըսել

---

[1] Տես յատկապէս Ասողիկ, էջ 312--21 (Ծան. 39։) Գիտնոցս պէսպէս կարծիքներն ու առաջարկութիւնքն աւելորդ կը համարինք յիշել։ Գաթրճեան (Տիեզ. Բ, 92—3) հետեւեալ հաշիւը կ՚ընէր. "Մովսէս ի համօրէն իսկ պայազատութեան Պարթեւացն Արշակունեաց չէ միաբան ընդ Յունացն եւ Հռոմոց պատմագրաց (Յովսեպայ, Յուստինեայ, Տակիտեայ եւ այլոց բազմաց ժամանակակցաց.) զի փոխանակ 30 պայազատաց 14 եւեթ դնէ կամ որպէս Ուիհտէր Գերմանացի ասէ՝ ամփոփէ, այլակերպ իմն ժամանակագրութեամբ եւ անուամբք, միայն զերկուս կամ զերիս զվերջին թագաւորսն նովին միաբան անուամբ ընդ Յունաց եւ Հռոմայեցւոց պատմագրացն անուանէ, այսինքն՝ զԱրտաւան, զՎաղարշ, զՎաղեգեսոս (Խոր. Բ, կգ. որպէս նախ քան զնա Ագաթ. յիշէ զԱրտաւան։) Եթէ սկսանիցիմք համարել ի վեր նոյն յամէ մահուան վերջնոյ թագաւորին Պարթեւաց, որ է 226 Յ. Ք. զամն զոր տայ Խորենացի միում միում ի թագաւորաց անտի չորեքտասանեցունց,

---

ելանէ այսպիսի ինչ կարգ եւ ժամանակ պայազատութեան. Արշակ Քաջ՝ 229–198 Ն. Ք. Արտաշէս Ա՝ 198—172. Արշակ Բ Մեծ՝ 172–119, Արշական՝ 119—89. Արշանակ՝ 89—58. Արշէզ՝ 58—38. Արշաւիր՝ 38–8 Յ. Ք: ...Յետ Արշաւրի (որ համեմատի Հրահատայ Դ) դնէ Խորենացի մի ըստ միոջէ այսպէս՝ Արտաշէզ Բ՝ 8—42 Յ. Ք. Դարեհ՝ 42—72. Արշակ Գ՝ 72–91. Արտաշէս Գ՝ 91–111. Պերոզ որ եւ Վաղեգեսոս՝ 111–145. Վաղարշ՝ 145—195. Արտաւան՝ 195—226:„ Նաեւ ըստ Նորագոյն հաշուին քիչ մը միայն տարբեր ըլլալու են այս թուերէն ոմանք: Յատկապէս նաեւ Խոր. Արշակայ Քաջի սկիզբը կամ Արշակունեաց հիմնարկութիւնը ոչ թէ 229 Ն. Ք. կը դնէ, այլ ուղղութեամբ 250ին Ն. Ք.:

[1] ZDMG, 1895, p. 646ff. տես վերը:

[2] Գարագաշեան, Ա, 223–4, 233–4, եւն: Տես յետոյ:

Խորենացի “յետ մահուանն Աղէքսանդրի” բացատրութեամբ տարիները նշանակելով. (— զԱնանունն Գարագաշեան ի նկատի չ'առնուր։) Գարագաշեան նիւթական առած է բառերը, եւ առով ի հարկէ այնչափ տարեաց տարբերութիւն մը գտած ճշմարիտ պատմութեան հետ, մինչդեռ Մարքարտ (— եւ ճիշդ ըսելով շատերն անկէ յառաջ ու ետքը ցայսօր —) որեւէ վէճ մ'ընելու առիթ չէր կրնար գտնել այն բացատրութեան հարազատ իմաստին նկատմամբ։ Բացատրութեան (— որ ի բնէ ասորական է, եւ առով իսկ երաշխաւորութիւն մըն է թէ Անանունի եւ Խորենացւոյ այն կտորն ինքնահնար չէ, այլ ասորի աղբիւրէ մը. —) այս տարբեր մեկնութիւնը բոլորովին այլակերպ եզրակացութեանց հասցուցած է։ Մինչդեռ Մարքարտ գոնէ Անանունի ցուցակը ժամանակագրօրէն լիովին ուղիղ կը գտնէր, ի բաց առեալ արքայից խմբերով նշակակուիլը, եւ միայն Խորենացւոյ ընթերցուածոց մէջ անճշդութիւններ մը կը տեսնէր, Գարագաշեան ամբողջն ի հիմանց սխալ կը գտնէ։ Մենք պէտք պիտի չտեսնէինք զբաղիլ այս խնդրով, քանի որ վրիպակն ոչ այնչափ Անանունի եւ Խորենացւոյ քով է՝ որչափ Գարագաշեանի ըմբռնման մէջ, եթէ ուրիշ բանասէր մ'ալ հաւանական գտած չըլլար նոյն կարծիքը։ Վասն զի նաեւ Ուսուցչապետ Գ. Խալաթեանց յանգած է այն համոզման թէ այն թուակարգութիւնը վրիպական է գոնէ տասն տարւով, եւ ընդհանրապէս նշանակուածն է Գարագաշեանի ցոյց տուած իմաստով “յետ մահուան” Աղեքսանդրի՝ բառական մտօք։[1] Ասոր համար ստիպուած ենք նախ այս խնդրին քննութիւն մ'ընել։

* * *

---

[1] Арм. Арш. р. 1—16 (Ա. Գլ.) յատկապէս՝ էջ 10—11։ Տես նաեւ ԲԶՄ, 1904, էջ 270։

Իրերը պայծառ տեսնելու համար դնենք հոս բնագիրները դիմացէ դիմաց՝ Անանունն եւ Խորենացի, նաեւ Եւսեբիոս՝ որ վերջնոյն այլեւայլ մասանց համեմատութեան համար կարեւոր է. այն մասն՝ որ ցանկերուն իբր նախաբան է եւ անոր ժամանակագրութեան խարիսխը։ Բնագիրները՝ քանի որ լաւագոյն պատճեններ չկան, գրուած են սովորական հրատարակութեանց համեմատ։ Բնագրական քննութիւն մեր նպատակը չըլլալով՝ չենք դներ բնագիրները Անանունի մէկ կողմանէ եւ Խորենացւոյ միւս կողմանէ ըստ ամենայն ընդարձակութեան եւ այն դրից մէջ՝ որով աւելի մերձաւոր երեւան, այլ ժամանակագրական խնդրոյս եւ յաջորդ Արքայացանկին համար կարեւոր կտորները իրենց բնական կարգաւ։ Բաց աստի բնագիրները լիովին համեմատուած կրնան տեսնուիլ Ուսուցչապետ Խալաթեանցի քով, որ բաց ի յիշեալ երեք երկէն՝ համեմատութեան առած է նաեւ Ս. Գիրք, Շիրակացի, Յաճախապատում եւ Պրոկոպիոս, նոյն իսկ ամենափոքր նմանութիւնք յիշատակելով։[1] Խորենացւոյ բնագրին տուած տեղեկութեանց եւ թուականաց համար աչքի առջեւ ունենալու է ըստ ինքեան յետնագոյններն ալ, զորոնք մի առ մի յիշեցինք ցայս վայր, եւ որոնք կրնան ծառայել ընթերցուածոց հնութեան չափով մ՚երաշխաւոր ըլլալու։ Ասոնք հոս նորէն չեն կրկնուած ամբողջութեամբ։ Ահա մեզի պէտք եղած մասերը։

1. Անանուն։	2. Խորենացի։
(Սեբ. Հրտ. Պատմ., էջ 7–9։)	(Բ, ա, բ. էջ 69—71։)
Եւ եղեւ յետ մահուանն Աղեքսանդրի կայսեր Մակեդոնացւոց, ծառայեցին Պար-	Յետ տիրելոյն ամենայն տիեզերաց Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, որդւոյ Փիլիպ-

---

[1] Ընդ., մասն Բ, էջ 1—4 (Գլ. Ա.) 5–7 (Գլ. Բ.) 42–3 (Գլ. Ը։)

թեւք ամս ԿԱ[1]։ Քանզի թագաւորեաց Սելեւկոս Նիկանովր ի Բաբելոն ամս ԼԲ. (օր. վրիպակաւ ԼԸ։)[2] Անտիոքոս Սոտեր՝ ամս ԺԹ։ Անտիոքոս Թէոս ամս Ժ[3]։ Եւ յամի Ճ-

պեայ եւ Ոլոմպիադայ, որ էր քսան եւ չորրորդ յԱքիլլեայ, բազմաց տալով զաւերութիւնն կտակաւ, զի ամենեցուն իշխանութիւնն՝ Մակեդոնացւոցն անուանեսցի, ինքն

---

3. Եւս. Քր. Ա, 344, *եւն*։ *Սելեւկոս իբրեւ չոգաւ ի մէջ բարբարոսաց եւ յաղթեաց, թագաւորէր, եւ անտի կոչէր Նիկանովր՝ որ է յաղթող. եւ ունէր զթագաւորութիւնն ամս ԼԲ, սկսեալ ի ՃԺԷրդէ ողոմպիադին առաջնոյ ամին, եւ ձգեալ մինչեւ ցՃԻԴրորդն՝ ամին չորրորդի. եւ կեայր ընդ ամենայն ամս ՀԵ. եւ*

---

[1] *Այս ԿԱ տարին միայն Անանունի այժմու պատճենն ունի. սակայն անշուշտ հին է։ Խորենացի կարդացած է Կ (Հմմտ. “յետ վաթսուն ամի” եւն՝ Բ, բ.) եւ նոյնը կը կրկնեն բոլոր յետինք՝ Յովհ. Կթղ., Թ. Արծրունի, Ասողիկ, Մխ. Անեցի, եւն։*

[2] *Անշուշտ գրչի չփոթութեամբ ծագած վրիպակ մըն է ԼԸ փխ. ԼԲ, ինչպէս նշանակած է արդէն Խալաթեանց (անդ՝ բաժին Բ, էջ* 2։) *ԼԲ ունի նաեւ Եւսեբիոս։ Բաց աստի Նիկանովրի* 38 *տարի ընծայելը կը խանգարէր թուականաց զուգակշռութիւնն՝* 61 *տարիներուն, որոնց կը համապատասխանեն՝ Նիկանովրի* 32, *Սոտերի* 19 *եւ Թէոսի* 10 *տարիները։ Նոյն “ԼԸ” վրիպակն ունի նաեւ Սամ. Անեցի, որ նախ կը գրէ “Սելեւկոս Նիկանովր ամս ԼԸ”, բայց քիչ մ'ետքը կը նշանակէ “Սա թագաւորեաց ամս ԼԱ։” Վերջինս Խորենացւոյ տուած թիւն է (“սորա տիրեալ ամս երեսուն եւ մի”։) Խորենացի երեք արքայից համար մինչեւ Պարթեւաց ապստամբութիւնը* 60 *տարի միայն դնելով՝ տարի մը պակաս կը հաշուէ քան Անանուն, եւ այս տարւոյ մը պակասը Նիկանովրի տարիներու հաշուին մէջ կը դնէ։ Նոյնպէս իրեն հետեւողները։*

[3] *Թէոսի այս “Ժ” տարին ի հարկէ չի նշանակեր նոյն արքային իշխանութեան ամբողջ տարիները, այլ միայն այն* 10 *տարիները՝ երբ Պարթեւք տակաւին իրեն հպատակ էին, եւ ապստամբեցան յաջորդ (Թէոսի՝ ԺԱ) տարին։ Իշխանիս տարիներու թիւն Եւսեբեոսի քով “Ձգեալ ամս ԺԹ” վրիպակ մըն է, փխ. “ԺԵ”, ինչպէս կը գրուի արդէն ուրիշ տե-*

տասաներորդէ Անտիոքայ արքայի ապստամբեալ ի բաց կացեն Պարթեւք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոց: Եւ թագաւորեաց Արշակ Քջ որդի արքային Թետաղացւոց ի Բահլ շահաստանի յերկիրն Քուշանաց, որում ամենայն ազգք արեւելից եւ հիւսիսոյ հնազանդեցան ի ծառայութիւն: Չուեաց խաղաց գնաց Արշակ արքայն ամենայն զաւրաւքն հանդերձ յարեւլից երթալ ի Բաբիլոն, յառաջին թագաւորացն կալուածս. զի անդ հաստատեսցէ զթագաւորութիւն իւր. եկն եհաս ի Բաբիլոն: Իսկ Անտիոքոս իբրեւ մեռանի: Զկնի որոյ թագաւորեալ Բաբելոնի Սելեւկոս, զյոլովից կորզելով զիշխանութիւն. ուստի եւ զՊարթեւս հնազանդեցոյց մեծաւ պատերազմաւ, եւ կոչեցաւ Նիկանովր այնորիկ ազգաւ: Սորա տիրեալ ամս երեսուն եւ մի, թողու զթագաւորութիւնն որդւոյ իւրում Անտիոքայ անուանեցելոյն Սոտեր, ամս իննեւտասն: Զսա յաջորդէ Անտիոքոս, անուանեալն Թէոս, ամս տասն, եւ ի մետասաներորդէն ապստամբեն Պարթեւք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոց: Ուստի եւ թագաւո-

---

խաբ գործեալ նմա ի բարեկամէ Պտղոմէի՝ որ կոչէր Կերաւնոս, մեռանէր: Զսա պայազատէ սորին որդի Անտիոքոս, յԱպամայ՝ որ լեալ ի Պարսկաստանէ, եւ կոչեցաւ Սովտէր՝ որ է Փրկիչ. ՃԻԹերորդի ողոմպիադին՝ յամին առաջնում վախճանեալ, կեցեալ ընդ ամենայն ԿԴ. եւ տիրեալ ամս ԺԹ. ի ՃԻԵերորդէ ողոմպիադին առաջնոյ ամին՝ մինչեւ ցՃԻԹ ողոմպիադն երկրորդ ամին: . . . Ի վախճանել ճառելոյն Անտիոքայ Սովտէրի, յաջորդէ զիշխանութիւնն Անտիոքոս, որոյ կոչեցաւ անունն յորջորջանաց Թէոս, սկսեալ ի ՃԻԹերորդէ ողոմպիադէն չորրորդի ամին եւ ձգեալ ամս ԺԹ. խաւթացաւ, եւ վախճանեալ յԵփեսոս՝ ՃԼԵորդի ողոմպիադին

զեր. հմմտ. "Անտիոքոս Թէոս, ամս ԺԵ„ (Եւս. Ա, 357.) "Անտիոքոս . . . Թէովս, ամս ԺԵ„՝ անդ Բ, 232: Հետեւողք ալ ամեն վրիպակէ զերծ չեն՝ գոնէ ներկայ պատճեններու համեմատ. այսպէս Սամ. Անեցի նախ կը գրէ ուղղութեամբ "Անտիոքոս Թէոս՝ ամս ԺԵ.„, բայց քիչ մ'ետքը կը գրուի "...ամս ԺԷ:„ Նոյնպէս "ԺԷ„ ունի նաեւ Թ. 515: Թողունք յիշել ուրիշները:

եանս՝ զի անչափ բազմութեամբ եկեալ հասեալ էր ի վերայ նորա Արշակ արքայն Պարթեւաց, այնուհետեւ ոչ կարացեալ վստահանալ յիւր զաւրացն բազմութիւն ի դիմի հարկանել վիրագին այնմիկ. եւ խոյս ետ յերեսաց նորա, եւ փախեաւ եւ գնաց յԱսիաստան. եւ թագաւորէ ի վերայ Ասիաստանու ամս Ե. եւ ապա մի ըստ միոջէ թագաւորեն Մակեդոնացիքն յԱսիաստանի ժամանակս ինչ։ Եւ Արշակ արքայ հնազանդեցոյց ի ծառայութիւն զԱսորեստանեայս, որ ըստ Անտիոքայ, եւ զԲաբելացիս եւ զՊարսիկս եւ զՄարս եւ զերկիրն Հայոց մինչեւ ցլեառն մեծ Կապկոհ եւ ի յեզր ծորեաց Արշակ Քաջ, որ է ի զաւակէ Աբրահամու, ի Քետուրական ծննդոց, առ ի հաստատել բանին Տեառն առ Աբրահամ թէ թագաւորք ազգաց ի քէն ելցեն։

(Բ, Ք։) Որպէս ասացաք յետ վախճանին այն մակեդոնացւոյն Աղեքսանդրի՝ թագաւորէ ի վերայ Պարթեւաց Արշակ Քաջ ի քաղաքն, որ կոչի Բահղ Առաւա[ւ]ոտին, յերկրին Քուշանաց։ Եւ տայ պատերազմ սաստիկ յոյժ, թափելով յինքն զամենայն արեւելեայս։ Հալածէ եւ ի Բաբելոնէ զՄակեդոնացւոց իշխանութիւնն։... Այսպէս տիրեալ ամս երեսուն եւ մի. եւ յետ նորա Արտաշէս որդի նորա՝ ամս քսան եւ վեց. զա յերրորդ ամին, կեցեալ ընդ ամենայն ամս Խ„ եւն։ [Հմմտ. Եւս. Քր. Բ, 226. “Ասորւոց եւ Բաբելոնի եւ վերնոց կողմանցն թագաւորեաց Սելեւկոս Նիկանովր ամս ԼԲ„։ — Անդ՝ 230. “Անտիոքոս Սոտեր, ամս ԺԹ„ — Անդ՝ 232. “Ասորւոց Անտիոքոս որ կոչեցաւ Թէոս։ ամս ԺԵ... (յամին սորա՝ ԺԱ) Պարթեւք ի Մակեդոնացւոց ապստամբեցին եւ ի նոցանէ թագաւորեաց Արշակ, ուստի Արշակունիք։„]

Եւս. Ա, 348 եւն. “Դեմետրիոս... զնոյն իսկ զԱնտիոքոս սպանանէր եւ թագաւորէր ի չորրորդում ամին ՃԾԴ ողոմպիադին եւ ունէր մինչեւ ցՃԾԷ ողոմպիադն՝ ցչորրորդ իսկ ամն. որոյ Սովտէրն կոչէր անուն յորջորջանաց, եւ տիրեաց զԲԺ ամ. ի կռիւ գրգռեալ ընդ Աղեքսանդրի վասն թագաւորութեանն վախճանէր...։ Տիրէ եւ Աղեքսանդրոս Ասորւոց յերրորդում ամի ՃԾԷ ողոմպիադին եւ կալաւ զհինգ ամ. եւ ի վուն մեծի արեւմտից. Թագաւորէ Արշակ ի Բաբելոն ամս բազումս։ Եղեւ յամի ՃԺԴ։ Արշակոյ արքայի, ի չորրորդում ամի թագաւորութեան. Դեմետրեայ ի վերայ Ասիաստանի եւ Ասորւոց, մինչ Արշակ արքայ գնաց յարեւելս, զաւրաժողով լեալ եւ Դեմետրիոս չոգաւ կալաւ զԲաբելոն։ Իբրեւ ետես Դե-

պայազատէ նորին որդի Արշակ (պատճենք՝ Արշակուն) որ կոչեցաւ Մեծ. պատերազմի ընդ Դեմետր եւ որդւոյն Դեմետրեայ Անտիգոնեայ, քանզի ի վերայ նորա եկն ի Բաբելոնէ մակեդոնական զօրու, եւ պատերազմեալ՝ ի գերութիւն ըմբռնեցաւ. զոր կալեալ Արշակայ՝ տարաւ ի Պարթեւս երկաթեղէն կա-

---

չորրորդում ամի ՃԾԸ ողոմպիադին սպանանի։ Պատերազմեալ ընդ Պտղոմեայ օգնականի Դեմետրի որդւոյ Դեմետրեայ որ Անդիոք [illegible], ուր եղեն խառնուրդք ճակատուցն, անկեալ մեռանէր ի խռամն եւ Պտղոմէոս. եւ յաջորդէր զպատերազմն՝ զօրմէ ասացաւն իսկ՝ Դէմետրիոս, որ էր որդի Դէմէտրի։ Եկեալ հա-

---

[1] Դժբախտաբար ո՛չ Խորենացի եւ (հետեւաբար) ո՛չ իրեն հետեւողք յիշած են այս եւ յաջորդ Արշակունի թուականութեան (— վասն զի ուրիշ բան չէ "ՃԺԴ եւն Արշակոյ„ —) տարիները։ Ասով չենք կրնար Անանունի ներկայ պատճենին վրիպակներն ուղղել համեմատութեամբ։ Վասն զի թէ վրիպակ կայ ատոնց մէջ, յայտնի է՝ թողլով պատմական կէտերը՝ նաեւ անկէ որ հոս Դեմետրի գերութիւնը կը դրուի ՃԺԴ թուին Արշակունեաց (= ըստ ինքեան 136/4 Ն. Ք.) իսկ Անտիոքոսի անկումը ՃԻԸ թուին Արշակայ (= ըստ ինքեան 122/20 Ն. Ք.) ուստի իրարմէ 14 տարի հեռու, մինչդեռ երկու անգամ կը կրկնուի թէ վերջին դէպքն առաջնէն "զկնի տասն ամի„ միայն է։ Վերջինս ճիշդ է նաեւ ըստ պատմութեան, Դեմետրեայ գերութիւնն ըլլալով 139ին Ն. Ք., Անտիոքոսի ճակատի մէջ մեռնիլը՝ 129ին Ն. Ք.։ Ցամենայն դէպս ուրեմն աղաւաղ են այժմու պատճենին թուականք "յամին հարիւր Ե– տասներորդի չորրորդի Արշակայ„ եւ "յամի հարիւրերորդի տասներորդի ութերորդի թագաւորութեան„ Արշակայ եւն։ Եթէ կարելի ըլլար վերջին "չորրորդ„ եւ "ութերորդ„ թուերը ջնջել՝ մերձաւորապէս ուղիղ կ'ըլլար հաշիւն ալ. (Արշակայ ՃԺ = 140/138 Ն. Ք. եւ ՃԻ = 130/128 Ն. Ք.։)

մետրիոս, զի այնչափ բազմու-
թեամբ եկն եհաս ի վերայ
նորա Արշակ, տեղի ետ նմա
եւ գնաց մինչեւ ցԱնտիոք.

պանօք. ուստի եւ Սիրիպին-
դեան (Սէտէրէտէս)[1] կոչեցաւ՝
Այլ իմացեալ եղբօր նորին
Սիդիացւոյ Անտիոքայ զգնալն

սեալք ի միմեանս Դեմետրի Սելեւկեայ, եւ Անտիոքայ որդւոյ Աղեքսանդրի յԱսորւոց եւ յԱնտիոք քաղաքէ, յաղթէր Դեմետրիոս եւ թագաւորէր յառաջնում ամի եւ անդ ճակատեցաւ ընդդէմ Արշակայ ի պատերազմ։ Եւ եղեւ պատերազմ մեծ առ Անտիոք քաղաքաւ. հարկանեն եւ սրբաջունջ առնեն զզաւրն Դեմետրեայ. եւ ձերբակալ առնեն զԴե-

---

[1] Խորենացւոյ այժմու պատճէնին որոշ "Սէրէպէնդէս„ գրելը՝ զոր ճշդիւ օրինակած են իրեն հետեւողք (— հմմտ. վերը՝ Աստղիկ "Սիրիպիդես.„ Մխ. Անեցի "Սիրիպինդես„ —) ըստ ինքեան պիտի ցուցընէր թէ նոյնպէս ընթերցած էր Եւսեբեայ Հայ թարգմանութեան իր ձեռքն եղած պատճէնին մէջ։ Այժմու պատճէն անորոշ է։ Աւգերեան լրացուցած է չղագրեալները՝ "Սիտիրիդես„ (Եւս. Ա. 349.) ուստի կրնար ըստ ինքեան ըլլալ նաեւ "Սիրիպիդես„։ Ուսուցչապետ Խալաթեանց մտադիր կ'ընէ դարձեալ (Արշ., բաժին Բ, էջ 3, ծան.) թէ ասոր ճիշդ համապատասխանող Σιριππίδης իբրեւ տարբեր ընթերցուած կայ արդէն Սինկեղեայ մէկ պատճէնին մէջ. (Սինկ. Հրտ. Բոնն քաղաքի, էջ 552։) Արդարեւ նոյն տեղը ձեռագիրք պէսպէս են, Δημήτριος Δημητρίου... ὁ καὶ Σιριππίδης (ըստ B,) կամ Σιρισπίδης (ըստ A) կամ Σιθισπίδης (ըստ G.) հրատարակիչն ուղղած է Σιδηρίτης (Սէտէրէտէս,) եւ այն իրաւամբ, ուրիշ տեղւոյ մը համեմատ, որ կը ցուցընէ թէ Եւսեբեայ քովն ալ ի բնէ այլազգ չէր։ Վասն զի Դեմետրիոս "կոչեցաւ... Սիտիրիդես, քանզի գերի չոգաւ, յերկաթի կապեալ կայր ի պահեստի„ (Եւս. Ա. 348 = εἰς τὴν Παρθικὴν ἀναχθεὶς ἐφρουρεῖτο σιδηρωθείς. ὅθεν καὶ Σιδηρίτης ἐλέγετο ὕστερον Սինկեղ. անդ՝ էջ 554։) Ըստ երեւութին ուրեմն նաեւ Եւսեբեայ Հայ թարգմանութիւնը նախնաբար ունենալու էր Սէտէրէտէս. վասն զի = σιδηρωθείς "յերկաթի կապեալ։„ Նաեւ Խորենացի նոյնպէս տեսած ըլլալու էր, որով կը գրէր՝ "տարաւ ի Պարթեւս երկաթեղէն կապանօք, ուստի եւ Սիրիպինդեան (?) կոչեցաւ.„ ուր ի հարկէ ըլլալու էր Սէտէրէտէս։ Անհնար է մտածել որ թէ Եւսեբեայ թարգմանիչն եւ թէ Խորենացի այնպէս անմտադիր էին որ մին թարգմանելով եւ միւսը գրելով յորջորջանաց

Արշակայ, զայս ունի զԱսորիս։ Իսկ Արշակ երկոտասան բիւրեաւ անդրէն դարձեալ, եւ Անտիոքոս ի սաստիկ ձմերայնոյ հերքեալ, պատահի նմա պատերազմաւ յանծուկ տեղիս, եւ կորնչի հանդերձ զօ-

ՃԿ ողոմպիադին։ Եւ ի միւս եւս ամի գումարէր զօրս եւ խաղայր ի վերայ Արշակայ ի Բաբելոն եւ ի վերին աշխարհսն։ Եւ ի միւսում եւս ամին՝ որ էր երրորդ ամ ՃԿ ողոմպիադին՝ ի Դեմետրիոսն ըմբռնէր յԱրշակայ. զոր եւ տանել ի Պարթեւս պահել։ Ուստի եւ Նիկանովր

պատճառը՝ “յերկաթի կապել„ = “երկաթեղէն կապանօք.„ յարակից յորջորջանքը գրած ըլլան “Սիդիրիտէս„ աղաւաղութեամբ։ Կը մնայ ըսել ուրեմն թէ ասի վերջէն ծագած է։ Միայն թէ առեղծուած մը կը մնայ ասոր ճշգրտագոյն նոյնութիւնը յոյն պատճէնին յիշեալ աղաւաղութեան հետ։ — Ըստ Աւգերեանի (Եւս. Բ, 245) Սինկեղլեայ քով նման վրիպակ մ'ալ կայ՝ Անտիոքոսի Սիդեացւոյ համար գրուած Ἀντίοχον τὸν Σιδιρίτην Ἀρσάκης Πάρθος ἀνεῖλεν = “Արշակ Պարթեւ զԱնտիոքոս սպանանէ„ (ուստի առանց յորջորջանաց։) Սակայն Բոնն քաղաքի հրատարակութեան մէջ երկու անգամ ալ չի նշանակուիր այսպիսի ընթերցուած մը, այլ թէ պատճէնք ունի τὸν Σιδίτην, զոր հրատարակիչը կ'ուղղէ ի հարկէ Σιδήτην (անդ՝ էջ 552, 555.) միայն թէ լատին թարգմանութեան մէջ առաջին անգամ գրուած է ուղղութեամբ Andiochus Sidetes, բայց երկրորդ անգամ Antiochum Sideritem Arsaces Parthorum princeps occidit. Եւսեբեայ հայ թարգմանը գրած է ուղղութեամբ Սիդետացի (Եւս. Ա. 349, 358. Բ, 244 նոյնպէս՝ խոր.։) Միւս կողմանէ անմեկնելի կը մնայ հայոյն գրելը՝ “ժդ. Դեմետրիոս Դեմետրի, ամս Գ (զառաջինն.) ժե. Անտիոքոս Սիդեացի, ամս Թ. ժզ. Դեմետրիոս նոյն (յն. αὖθις “դարձեալ.„) ամս Դ.„ (Եւս. Ա, 358) = “Դեմետրիոս միւս անգամ, ամս Դ.„ (Եւս. Բ, 244 = Սինկեղ. Δημήτριος τῷ β' ἔτη δ', անդ 553։) Աւգերեան (անդ) կը կարծէ թէ Հայը թերեւս կարդացած էր ὅλως (ամբողջ, լիովին։)

մետրիոս. կապէ զնա Արշակ արքայ ոտիւք եւ ձեռաւք, եւ առնու գնայ յարեւելս ի Բահլ շահաստան։ Իբրեւ եւս Անտիոքոս եղբայր Դեմետրեայ եթէ ըմբռնեցաւ Դեմետրիոս ի ձեռս Արշակայ արքայի, ինքն թագաւորէ ի վերայ Ասորւոց եւ Ասիաստանի. զաւրաժողով լինի եւ գնայ ի Բաբելոն, չինի փաան ամ։ Այդ լինի սորին՝ եթէ թագաւորեաց Անտիոքոս եղբայր Դեմետրեայ եւ եկն ի Բաբելոն։ Լուծանէ Արշակ զԴեմետրիոս չինի փաան ամ, եւ արձակէ առ եղբայրն, որպէս զի խաւսեսցի ինչ առնել նմա. եւ Դեմետրիոս ո՛չ գնաց առ եղբայրն իւր ի Բաբելոն. այլ յԱսիաստան անցանէ։ Ապա խաղայ գնայ Արշակ ի Բաբելոն երեքտասան բիւրովք։ Ցոֆ ՃԻԸ Բոֆաոորոաբեան իւրոյ իբրեւ մաւտ եղեւ ի Բաբելոն, անկանի ի վերայ նորա Անտիոքոս յանկարծակի ձմեռն

բոքն. եւ Արշակ տիրէ երրորդ մասին աշխարհիս ...։

կոչեցաւ, որ է յաղթող. քանզի յաղթեաց Անտիոքայ որդւոյ Աղեքսանդրի, եւ Սի(դ)ե(ր)իտէս. քանզի գերի չոգաւ, յԵրկաթս կապեալ կայր ի պահեստի։ Եւ Դեմետրի եղբայր կրտսեր՝ որ կոչէր Անտիոքոս ի Սիդէ քաղաքի սնեալ, որ յայն սակս իսկ եւ Սիդեացի կոչէր, իմացաւ՝ թէ եղբայրն Դեմետրիոս յանցեաւ եւ ի կալանս է, գնայր ի Սիդէ քաղաքէ, եւ գայր ունէր զԱսորիս՝ ՃԿ ողոմպիադին ի չորրորդում ամին. թագաւորէր եւ սա ամս ինն։ ... Իսկ ի չորրորդում ամի ՃԿԲ ողոմպիադին՝ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Արշակ. եւ սա ժամանակի ի նեղ վայրի. եւ ոչ կարեն զաւրել. սպառեն զզաւրն. զարկանեն եւ ընկենուն զԱնտիոքոս ի խոնարհ եւ սպանանեն. եւ ձերբակալ առնեն զՍելեւկոս զորդին Անտիոքայ, զոր ունէր, առէ[1], արքայ ի դրանն իւրում Թագաւորին:

Յայնմ ժամանակի Թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց ի Մծբին քաղաքի: Եւ զատուցանէ նմա սահմանս զԱրուաստան առ երկրաւն Տաճկաց եւ առ երկրաւն Ասորւոց, եւն եւն:

(Էջ 9) Եւ այս են իշխանք Պարթեւաց, որք Թագաւորեցին զկնի Արշակայ Հաւր

(Բ. Գ.) Ի ժամանակին յայնմիկ Թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ մերոյ աշխարհիս, զՀիւսիս եւ զարեւմուտս տալով նմա սահմանս, եւն եւն:

(Բ. ԽԸ. էջ 148.) ...Յորոց սերեալ ազգ Պարթեւաց, եւ ի նոցանէ Արշակ Քաջ, որ

խաբ կամէր գործել. արձակէր զեղբայրն նորա զԴեմետրիոս՝ որ ի գերութեանն էր, յԱսորիս: Բայց Անտիոքոս՝ քանզի ձմեռն եկն եհաս ի վերայ, յանձուկ տեղի անկեալ ի վերայ բարբարոսացն, եւ սաստկացուցանէր զպատերազմն, խոցեալ անկեալ մեռանէր, որոյ Լե ամ էր ի ծննդենէն: Իսկ զնորին որդի զՍելեւկոս ըմբռնեալ իւրեանց ի Բահլ շահաստան յերկիրն Քուշանաց։ Որդիք չորք ասեն լեալ Արշակայ արքայի Պարթեւաց. զառաջինն, ասեն, թագաւորեցոյց Թետալացւոց աշխարհին. զերկրորդն ի վերայ Կիլիկեցւոց. զերրորդն ի վերայ Պարթեւաց, զչորրորդն ի Հայաստան աշխարհին։ Եւ լինին ամենայն ամք Արշակայ կենաց իւրոց ՃԼ. ամ. եւ թագաւորեաց ամս յիսուն եւ վեց։ Զկնի նորա թագաւորէ որդի նորա Արշակ ի Բահլ շահաստան յերկիրն Քուշանաց՝ ամս Հ, եւն. (Արքայացանկը·)

---

[1] Հետաքրքիր է այս "առէ." Հմմտ. քիչ մ'ետքն ալ "առեն". աւելի բացորոշ վերը՝ էջ 6՝ Հայք "ծառայեցին Մակեդոնացւոց մինչեւ ցապստամբութիւնն Պարթեւաց եւ Մակեդոնացւոց (?), եւ ցհամբարձումն Արշակունեաց Թագաւորութեանն: Քանզի այն ճառք ժամանակագրին այսպէս՝ որպէս առաջին էր այս". եւ քիչ մ'ետքը կը սկսի "Ապստամբութիւն Պարթեւաց որ եղեւ ի յայս ժամանակի" գլուխը, զոր յառաջ բերինք: Անանունի գրոցը կ'իմանայ ատով անշուշտ այն մատեանը կամ Հեղինակն, որմէ քաղուած մ'ըրած է: Մատեանն՝ ինչպէս բազմաթիւ նշաններ կը ցուցնեն, ասորական մըն էր: Թէ արդեօք "Մարաբաս" (Ն. Մառ, եւ այլք) թէ ուրիշ մը՝ այժմ մէկդի կրնանք թողուլ:

ապստամբեալ ի Մակեդոնացւոց՝ թագաւորեաց յերկիրն Քուշանաց ամս երեսուն եւ մի, եւ յետ նորա որդի նորին Արտաշէս՝ ամս քսան (?) եւ վեց. ապա Արշակ նորին որդի, որ կոչեցաւն Մեծ, որ զԱնտիոքոսն եսպան, եւ զՎաղարշակ զեղբայր իւր թագաւոր կացոյց Հայոց, երկրորդ իւր առնելով։ Եւ ինքն չուեալ ի Բահլ, հաստատեաց զթագաւորութիւնն իւր ամս յիսուն եւ երեք, վասն որոյ զարմք նորա Պահլաւք անուանեցան, որպէս եւ եղբօրն Վաղարշակայ՝ ի նախնւոյն անուն Արշակունիք։ Եւ են թագաւորք պահլաւիկք այսոքիկ, եւն։(Արքայացանկը։)

զհետ հօրն համօրէն մատաղ հասակաւ՝ Արշակ արքայ տանէր գերի եւ թագաւորաբար պահէր„ եւն եւն։ [Հմմտ. նաեւ Եւս. Բ, 244. Ողոմ. ՃԿԱ "Դեմետրիոս, ամս Գ„։ — Ողոմպ. ՃԿԱ, ա "Անտիոքոս Սիդեցի, ամս Թ.„ — Ողոմպ. ՃԿԳ, ա "Արշակ Պարթեւ զԱնտիոքոս սպանանէ„, եւն։]

Բնագիրներու այս համեմատութիւնը շատ կողմանէ օգտակար է։ Թերեւս պէտք էինք Եւսեբեայ բնագիրը քիչ մ'աւելի ընդարձակ դնել, յատկապէս Թէոսէ ետքը մինչեւ Դեմետրիոս Բ, ցուցընելու համար թէ գոնէ Խորենացի, որ Սելեւկեանց այնպիսի համառօտ բայց լիակատար պատմութիւն մ'առջեւն ունէր (Եւս. Ա. 343 –58 "Ասիացւոց եւ Ասորւոց թագաւորք„[1]) ըստ ինքեան որեւէ ժամանակագրական եւ պատմական սխալ մ՚ընելու հարկի մէջ չէր։ Բայց թէ ինչու քանի մ՚երկրորդական կէտերէ զատ՝ էապէս օգտուած է (— ուղղակի կամ ոչ՝ ա՛յն մնայ մէկդի —) Անանունէ, բացայայտ է։ Հոն կը գտնէր իրեն պէտք եղածը, որ չէր բուն Սելեւկեանց պատմութիւնն, այլ Պարթեւացն՝ որչափ կապ ունէր Հայոց հետ, եւ յատկապէս Վաղարշակի մասը, Պարթեւ եւ Հայ Արշակունեաց ցուցակները, եւն։ Միւս կողմանէ Խորենացի բոլորովին կուրօրէն հետեւող մը չէ Անանունի, ի հարկէ գլխաւորաբար երբ կը հակասէ իր սիրած այլակերպ գաղափարաց։ Այսպէս՝ Բագրատունեաց մասին Անանունի աւանդածները խստօրէն կը մերժէ, եւ այս առթիւ "անհաւաստի մարդ" եւ "ի բայ բանից եւ անոճ" կը կոչէ, ինչպէս արդէն ծանօթ է։¹ Երբ մնացեալը գրեթէ բառացի առած է, որեւէ անճահ անճշդութիւն չէր գտած, կամ չէր անդրադարձած։ Ճիշդ խօսելով

---

[1] "Ասիացւոց եւ Ասորւոց„ = 'Ασίας καὶ Συρίας. այս իմաստով է Անանունի Ասիաստան, հմմտ. "Անտիոքոս ...փախեաւ եւ գնաց յԱսիաստան. եւ թագաւորէ ի վերայ

Ասիաստանու ամս Ն... թագաւորեն Մակեդոնացիքն յԱսիաստան ժամանակս ինչ" (էջ 7). "Թագաւորութեան Դեմետրեայ ի վերայ Անտիոքայ եւ Ասորւոց... թագաւորէ ի վերայ Ասորւոց եւ Ասիաստանի... յԱսիաստան անցանէ" (էջ 8.) տես վերը բնագիրները։

[1] Տես Խոր. Ա. իը, էջ 48. Անանունի պատմածները՝ Սեբ. 6 (եւ անդ՝ Ծան. 2 Պատկանեանի դիտողութիւնը։) Պարթեւաց մասին մէջ ալ նոյնը կը կրկնուի։ Այսպէս երբ Արշակ զԱրշակ Փոքր Հայոց արքայ կը դնէ ի Մծբին "եւ յուղարկէ զնա ի Մծբնայ ընդ արեւմուտս զօրու մեծաւ," այն ատեն "սմա ընդ առաջ ելանէր Բագարատն Փառ(—)ալեան յորդ—ոյն Արամանեկայ նախարար մեծ հանդերձ զօրու. մատուցանէ նմա պատարագ" եւն, զոր "արար Արշակ արքայ ասպետ Հայաստան երկրին" եւն. (Սեբ. 9։) Հմմտ. ասոր հետ Խոր. Բ, գ—է, յատկապէս "Եւ զկոչեցեալն Բագարատ, որ է Հրեայն, ...իշխել նմա թագ ի գլուխ դնել թագաւորին, եւ կոչել թագադիր եւ ասպետ" եւն (էջ 75–6։) Խնդիրը մանրամասն բացատրել մեր ծրագրէն դուրս է այստեղ։

այս կողմանէ ալ օգտակար է Եւսեբեայ համեմատութիւնը։ Անանուն եւ Եւս. վերէն վար աչքէ անցընելով՝ ինքնին կը տեսնուի որ — մանր մունր այլակերպութիւնք չհաշուելով, — էական պատմական կէտերը բոլորովին համաձայն են։ Այս պարագան իսկ ինքնին կը բաւէր կասկածելի ընելու Գարագաշեանի փորձն, ամբողջը հիմնովին ժամանակագրօրէն սխալ հռչակելու։ Քննիչս ի հարկէ զԽորենացի միայն նկատողութեան առած է. բայց քանի որ այս ամենուն աղբիւրն — ուղղակի կամ անուղղակի -- Անանուն է, ասո՛ր վրայ կը ծանրանան ամբաստանութիւնքն։

Գարագաշեան խնդիրը դիւրին ըրած է։ Քանի որ ամբողջին հիմնական կէտն է թէ “Եւ եղեւ յետ մահուանն Աղեքսանդրի ... ծառայեցին Պարթեւք Մակեդոնացւոց ամս ԿԱ„ (Խոր. “Կ.„) կը հետեւցընէ ուրեմն թէ բառացի առնլով Պարթեւաց թագաւորութիւնն ըստ Խորենացւոյ կը սկսէր 263ին Ն. Ք. որ 60րդ տարին է Աղեքսանդրի բուն մահուանէն (323 Ն. Ք.։) Եւ ասկէ դարձեալ մի առ մի հաշուելով Պարթեւ արքայից տրուած տարիները՝ կը գտնէ որ ըստ Խորենացւոյ Արշակունեաց հարստութիւնը կը լմննայ ուրեմն 172ին Յ. Ք։ Ասիկայ ի հարկէ կ'ըլլայ “հաշիւ մը, որ կը խախտէ ի հիմանց մեր բոլոր պատմութիւնը։„[1] —

---

[1] Գարագաշեան նաեւ Պարթեւական իրերը բաւական խառնակ կը ներկայացընէ։ Կը գրէ նախ “Դարեհ կոչեցեալն Արշակ, այն է արքայ (— որ ինքնագիւտ մեկնութիւն մըն է, —) ի զարմէ Աքեմենեանց, երբ 255ին Ն. Ք. անսեալ զտկարութիւն Սելեւկեանց եւ զհաստատութիւն Նոր Յունական թագաւորութեանն Բակտրիոյ (256) ապստամբութեամբ, յարմարագոյն դատեցաւ զՊարթեւս առնուլ ի ձեռն, եւ կազմեց ինքն եւս նոր պարսկական կամ Արիական տէրութիւն մը, որ կոչեցաւ Պարթեւական„ (Ա. 221։) Հոս ուրեմն Պարթեւաց անկախութիւնը հնագոյն ալ դրուած է. բայց ճիշդ կից քննութեան առնլով Խորենացւոյ ըսածը թէ Անտիոքոսի Թէոսի 11դ տա-

Սակայն ճիշդ այսպիսի չափազանց մեկնութիւն մը կը ցուցընէ թէ ինքնակամ եւ բռնազբօսիկ միայն կրնայ ըլլալ։ Օրինակի համար՝ եթէ ընդունինք ալ

րին եւ Աղեքսանդրի 60դ տարին Պարթեւք ապստամբեցան, կը գրէ այսպէս՝ “Նախ գիտելի է զի ի մէջ վաթսներորդ ամի մահուան Աղեքսանդրի, այն է 263 Ն. Ք., եւ ի մէջ մետասաներորդ ամի թագաւորութեան Անտիոքայ Թէոսի, այն է 250, իւր երեքտասան ամաց միջոց կայ։ Գիտողութեան արժանի է նաեւ զի Խորենացի որ հոս (Բ, ա) Արշակայ Քաջի (Արշակայ առաջնոյ) կու տայ ապստամբել ի Մակեդոնացւոց, այլուր (Ա, Թ) զՄեծն Արշակայ, որ ըստ նորին իսկ Խորենացւոյ իբր 56 ամօք յետոյ է քան Արշակ Քաջ, ասէ թէ ապստամբեցաւ Մակեդոնացիներէն։ Գիտենք սակայն, զի Պարթեւք թելադրութեամբ Արշակայ առաջնոյ փորձեցին առ Անտիոքաւ Թէոսիւ (255) ապստամբել ի Սելեւկեանց. սակայն վաղ մարեցաւ այս ապստամբութիւնը։ Առ Սելեւկիոսիւ Բ (246–25.) յաջորդաւ Անտիոքայ Թէոսի, Կալլինիկոս կոչեցելով, եղեն Պարթեւք ինքնագլուխ եւ թագաւորեց Արշակ Ա նախ քան զՔր. յամի 238, զոր իբրեւ բուն թուական ազատութեան իւրեանց կը տօնէին Պարթեւք։” (Բ, 221–2) Գարագաշեան մկայութեան կը կոչէ “Կիյլմին, Հնախ. Արեւել. գլ. ԺԷ”։ Հոս ուրեմն Պարթեւաց իրեր աւելի անագանագոյն ալ գրուած են։ Պէտք չունինք կրկնելու Պարթեւաց առաջին տարիներու մասին մեր գրածները. (տես վերն էջ 12–20։) թէ Տրդատայ Ա իբր 238ին տարած յաղթութիւնը, որ վճռական նշանակութիւն ունեցաւ Պարթեւաց համար, նշանաւոր կէտ մըն է, խնդրէ դուրս է. բայց թէ այս թուէն միայն կը սկսի Պարթեւաց թագաւորութիւնը եւ “Արշակ Ա”, շատ ճիշդ չէ։ Նոյն յաղթականն Տրդատ (Արշակ Բ) գահ ելած էր արդէն 248ին։ Եւ եթէ չուզենք ալ հաշուել բուն հիմնադիրը՝ Արշակ Ա (250ին Ն. Ք.) չենք կրնար անտեսել անոր եղբօր գահակալութիւնը յիշեալ 248 թուին, տարի մը՝ որմէ կը սկսի Արշակունի Թագաւորութիւնը։ Յիշեցինք արդէն թէ յամի 105 Ն. Ք. Պարթեւք 248/7 տարւոյ աշնան կը հաշուէին իրենց թուականութեան սկիզբը, ինչպէս կը տեսնուի բեւեռագիր տախտակներէն (G. Smith, Assyrian discoveries, p. 389. տես Գուտշմ. 30, որ կը յաւելու թէ պահ մը թէ Անանուն եւ Խոր. ստուգիւ Աղեքսանդրի բուն մահուանէն (323 Ն. Ք.) հաշուած են

տոր համաձայն է Եւս. քր. Ա, 299 հրտ. Աւգերեանի։) Արշակունի թուականին՝ զոր կը գործածէ նաեւ Անանուն, յետոյ պիտի դառնանք։ Իսկ Գարագաշեանի պնդելը թէ Խոր. Ա, Թ “Արշակայ Մեծէ„ կ'ընծայէ Պարթեւաց պատմութիւնը՝ իւր Բ, ա գրածին հակառակ, յեցած է սա խօսքին վրայ՝ “Արշակ մեծ արքայ Պարսից եւ Պարթեւաց, որ եւ ազգաւ իսկ Պարթեւ, ապստամբեալ, ասեն, ի Մակեդոնացւոց, եւ թագաւորեալ ի վերայ ամենայն արեւելից եւ Ասորեստանեայց, եւ սպանեալ զԱնտիոքոս թագաւոր ի Նինուէ... սա թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ„ եւն. (Խոր. Բ, ը, էջ 19։) Նաեւ յաջորդ գլխուն խորագիրն է “Թուղթ Վաղարշակայ արքայի Հայոց առ մեծն Արշակ արքայ Պարսից„ (Ա, Թ,) եւն։ Կը տեսնուի որ ընդհանրապէս “Արշակ„ արքայի մը վրայ է խօսքը, ո՛չ յատուկ այս կամ այն Արշակայ, բոլորովին համեմատ Անանունի, որուն համեմատ Թէոսի ԺԱ տարւոյն ապստամբութեամբ “թագաւորեաց Արշակ մեծ,„ որ կը չուէ ի Բաբելոն Անտիոքոսի դէմ, իւր ՃԺԴ տարին՝ Դեմետրի դէմ, եւ ՃԻԹ տարին՝ Անտիոքոսի, եւ յետոյ թագաւոր կը կարգէ զՎաղարշակ, եւ “լինին ամենայն ամք Արշակայ կենաց ՃԼ ամենայն„ եւն։ Ուստի մէկ Արշակով անձնաւորուած է այնչափ երկար ժամանակամիջոց մը. եւ ըստ այսմ պէտք չկայ “մեծ արքայ„ յորջորջմանքէն հետեւցընել Գարագաշեանի բաղձը։ Հոս ալ Խոր. կախում ունի — ուղղակի կամ ոչ — Անանունէ։ — Պարթեւաց ժամանակագրութեան առթիւ կը գրէ այլուր Գարագաշեան (Ա. 224.) “Թէեւ իւրաքանչիւր թագաւորի թուականը ճշդիւ գտնել դժուարին է ըստ դահեկանաց՝ ստոյգ է սակայն թէ սկիզբն հաստատութեան Պարթեւ թագաւորաց չանցնիր անդր քան զամ 255 Ն. Ք. եւ վերջն չէ յառաջ քան զամ 226 Յ. Ք., որ է միանգամայն թուական սկզբան հարստութեան Սասանեանց։ Ըստ ժամանակագրութեան Խորենացւոյն՝ Պարթեւաց թագաւորութիւնը կը սկսի Ն. Ք. 263ին, որ է վաթսուներորդ ամ յետ մահուան Աղեքսանդրի, եւ կը վերջանայ Յ. Ք. 172ին, հաշիւ մը՝ որ կը խախտէ ի հիմանց մեր բոլոր պատմութիւնը։„ Եւ նոյնը կը կրկնուի ամէն տեղ ամենայն վստահութեամբ. այսպէս՝ անդ Ա, 228—231, եւն։

այն 60—61 տարիները (— որուն հետեւութեամբ ուրեմն Սելեւկոսի Նիկանովրի թագաւորութիւնը դրած պիտի ըլլային ճիշդ նոյն 323 տարին, կէտ մը՝ որ ինքնին անհաւանական է[1], —) գոնէ Արշակունեաց վերջն երբէք 172ին Ց. Ք. չեն դրած: Սա Գարագաշեանի սխալ մէկ հաշիւն է, որ ի հարկէ աւելորդ տեղ "ի հիմանց" խախտած է պատմութիւնը: Եւ եթէ նոյն իսկ Պարթեւաց անկախութիւնը Գարագաշեանի ուզածին պէս սկսինք 263էն Ն. Ք., երբէք 172ին չի գար Արտաւանայ վերջին տարին: Վասն զի Խորենացւոյ քով նաեւ ներկայ պատճէններուն համեմատ Պարթեւ արքայից տարիներու գումարն է 455—6, (նոյնպէս Ասողիկ, ինչպէս տեսանք.) մինչդեռ դժուարին չէ Մխ. Անեցւոյ եւ Սամ. Երիցու տուած ընթերցուածներով ուղղագրել իսկ 20 տարւոյ մը պա-

---

[1] Արդեամբք Գարագաշեան իր տուած մեկնութեամբն՝ առանց որեւէ տարակուսի մը՝ հանած է ամէն կարելի եզրակացութիւնքն, որով բնականաբար Խորենացւոյ (— բուն՝ Անանունի) տուած որեւէ տեղեկութիւն հնագոյն Սելեւկեանց եւ Պարթեւաց վրայ՝ ժամանակագրօրէն բոլորովին կաղ կ'ըլլայ, եւ ի հարկէ անով նաեւ պատմականօրէն անհաստատ: Այսպէս չի տարակուսիր Գարագաշեան թէ Արշակ Քաջ "ըստ հաշւոյ Խորենացւոյն թագաւորեց 263—232 Ն. Ք." "Արշակ Մեծ թագաւորեց 306—154." "Վաղարշակայ թագաւորութեան ընծայուած թուականն է 166 Ն. Ք." ուստի "Անտիոքայ Եպիփանու օրով." եւ նման բաներ. (տես անդ Ա, 228—31, եւ այլուր:) Ինքնագլուխ ժամանակագրութեամբս դժուար չէ նաեւ ընտրելագոյն հեղինակի մը, թող թէ Անանունի եւ աւելի եւս Խորենացւոյ՝ աւանդածները տակնուվրայ ընել, մանաւանդ երբ նաեւ Պարթեւաց պատմութիւնն էական կէտերու մէջ ալ իրականէն բաւական տարբեր կը ներկայացուի իբրեւ բոլորովին որոշ ու անվիճելի: Պէտք չունինք մի առ մի քննելու այս ամէնը. բայց արդէն յընթացս ուսումնասիրութեանս ստիպուած ենք շօշափել էական կէտեր:

կար՝ զոր ունին արդի պատճէանքն, որով գումարը կ'ըլլայ ճիշդ 476, որ նաեւ իրականն է ու պատմականը։ Անանունի ներկայ պատճէնին մէջ Պարթեւ արքայից գումարը մինչեւ անգամ 502 տարի է (զոր սակայն դժուար չէ ուղղագրել.) եւ այն ատեն՝ նաեւ 263էն Ն. Ք. հաշուելով՝ Արշակունեաց վերջը կ'ըլլար Խորենացւոյ քով 213ին, Անանունի՝ 239ին։ Մանաւանդ թէ դժուարութիւն կ'ունենանք ընդհակառակն մեկնելու թէ ինչու համար Խորենացի Արտաւանայ անկումը (— թողունք 172ը իր տեղը, —) իրականէն շատ աւելի ալ ուշ դրած է, գոնէ ըստ երեւոյթին, Փիլիպպեայ կայսեր (244—9 Յ. Ք.) օրերը դնելով. որով առիթ ալ տուած է Ասողկան գրելու կատարածը “յերկրորդ ամին Փիլիպպեայ թագաւորին Հռոմայ։„[1] Ընդհանրապէս քանի որ օրինակի համար Խորենացւոյ քով Պարթեւ արքայից տարիները ճիշդ 476 են (ուղղեալ. սովորականը՝ 456.) որ իրական պատմութեան պահանջած է, բնական մեկնութիւնն էր այս տարիներն զետեղել իրենց բուն տեղն, ըստ այսմ 250 Ն. Ք. — 226 Յ. Ք։ Արդ գոնէ սկզբան համար, որ խնդրոյս նիւթն է, զայս ալ կը պահանջեն առաջին Սելեւկեանց տարիները՝ Նիկանովրայ 32 (Խոր. 31.) Սովտերի 19 եւ Թէոսի առաջին 10 տարին, գումարը 61 (Խոր. 60։) Արդ այս թուերը բոլորովին ճիշդ են եւ պատմութեան համեմատ, Նիկանովր 312—280 Ն. Ք, Սովտեր 280—261, Թէոս 261—46։ Թէոսի ԺԱ տարին, կ՚ըսեն միաբան Անանուն եւ Խոր., կ՚ապստամբին Պարթեւք։ Այս ԺԱ տարին է ճիշդ **250** Ն. Ք, պատմութեան տուած ժամանակը։ Պարթեւաց ծառայութեան ԿԱ—Կ տարիները՝ զուգակշիռ ըլլալով յիշեալ երեք Սելեւկեանց տարիներուն, յայտնի է որ կը համեմատին 312/1—250 Ն. Ք. տարիներու։ Ըսել է “յետ մահուանն Աղեքսանդրի„ թուականը կը սկսի **312/1** Ն. Ք. տարիէն, այսինքն՝ — ինչպէս արդէն բնական էր որեւէ նախնաբար ասորի գրութեան մը մէջ, — կը ցուցնէ պարզապէս Սելեւկեան թուականութիւնը։ Այս նկատմամբ, ինչպէս քիչ մ՚ետքը պիտի բացատրենք, ըստ ինքեան որեւէ տարակուսի տեղիք չկայ։ Գարագաշեան անմտադրութեամբ միայն պատճառ տուած էր այս տեղւոյ այլակերպ բանագրօսիկ մեկնութեան մը, որով իրօք ամենայն ինչ կը խանգարի։ Եւ ասոր համար Ուսուցչապետ Խալաթեանց, որ այստեղ Գարագաշեանի կարծեաց հետեւած է, զարմանօք մտադիր կ՚ըլլէր թէ Խորենացի օրինակած ըլլայ անուշադրութեամբ Անանունի այն կարծեցեալ սխալը, մինչդեռ իւր առջեւ եղած Եւսեբեայ կանոնաց մէջ կը տեսնէր որ Աղեքսանդր մեռած էր Աբրահամու 1692 տարին, իսկ Թէոսի ԺԱ տարին էր Աբրահամու 1766 տարին, ուր նշանակուած է նաեւ Պարթեւաց ապստամբութիւնը, ուստի իրաւամբ ոչ թէ միայն 61, նոյն իսկ ոչ թէ լոկ 70, այլ 74 տարի տարբերութեամբ:[1] Ստուգիւ չափազանց մեծ անմտադրութիւն մը պիտի ստիպուինք ընծայել Խորենացւոյ, որ Սելեւկեանց պատմութիւնը նոյն

---

[1] Ասողիկ, Ա, դ, էջ 31։ Հմմտ. Խոր. “Իբրեւ լուաւ զաղմուկ շփոթին թագաւորն Հայոց Խոսրով, դիմեաց յօգնականութիւն Արտաւանայ... լսէ զբօթ մահուանն Արտաւանայ... դառնայ յաշխարհս մեծաւ տրտմութեամբ եւ զկծանօք. եւ նոյն հետայն փոյթ ընդ փոյթ ազդ առնէ Փիլիպպոսի կայսեր Հռովմայեցւոց, օգնականութիւն ի նմանէ խնդրելով„ (Խոր. Բ, հա, էջ 151.) — “Աղմուկ խռովութեան լեալ ի թագաւորութեանն Փիլիպպոսի, ոչ կարաց ի Հռովմայեցւոց գնդաց պարապեցուցանել, առ ի զօրավիգն լինել Խոսրովու. այլ օգնէ նմա ի ձեռն գրոյ„ եւն (Բ, հբ, էջ 152.) — Խոսրով առանձին կը ջանայ Արտաւանայ վրէժը լուծել, “թէպէտ վախճանեալ Փիլիպպոսի, եւ շփոթեալ թագաւորութեանն Հռովմայեցւոց, մարդ ի մարդոյ առնլով զտէրութիւնն սակաւ ժամանակեայ՝ Դեկիոս (249—51 Յ. Ք.) եւ Գաղլոս (251-3) եւ Վաղերիանոս (253-60) կայսերք, ոչ օգնեցին նմա„. (Բ, հգ. էջ 153)

---

[1] Համտ. Арм. Арш. 10—11. տես նաեւ ԲԶՄ, 1904, էջ 270, ուր Մ. Շովրեան այսպէս կը համառօտէ Ուսուցչապետին կարծիքը. “Ապացոյցներին մինն, թէ Խորենացին ծանօթ էր Անանունին (այսինքն՝ զԱնանուն կը ճանչնար,) այն է որ նա յիշում է Պարթեւաց ապստամբութեան մասին յետ վախճանին եւ մահուանն Աղեքսանդրի: Բանն այն է, որ Անտիոքոս Թէոսի 11դ տարին, երբ ըստ Մովսէսի, ապստամբուեցաւ Արշակը, համապատասխանում է երրորդ տարուն 132դ ողիմպիադի կամ 1766դ տարուն Աբրահամից, ըստ Եւսեբիոսի, ուր այդ տեղում արդարեւ գրուած է՝ Պարթեւք ի Մակեդոնացւոց ապստամբեցին եւ առաջին թագաւորեաց Արշակ, ուստի եւ Արշակունիք: Իսկ Աղեքսանդրոս մեռաւ, ըստ Եւսեբիոսի, առաջին տարին 144դ (ուղղել՝ 114) ողիմպիադի կամ 1662թ. Աբրահամից: Ուրեմն Արշակ ապստամբուեցաւ ոչ թէ վաթսուն, այլ եօթանասուն տարի Աղեքսանդրի մահից յետոյ: Այսպէս մեր պատմիչը կրկնում է նոյն անճշդութիւնը, ինչ որ նրա աղբիւր Անանունի մօտն է„ եւն: — Թէ հոս Խոր. Անանունէն կախում ունի՝ խնդիր չենք ըներ, — թողլով այն կէտը թէ ուղղակի՞ արդեօք եթէ անուղղակի: Կը պնդենք սակայն թէ Անանունի “ԿԱ„ տարի յետ Աղեքսանդրի “անճշդութիւն„ մը չէ, զոր կրկնելով Խոր. չէր կրնար հակասութեան մէջ ըլլալ Եւսեբեայ հետ: Վասն զի՝ երկուքն ալ՝ այլեւայլ ձեւով ու տարբեր թուականութեամբ՝ նոյն տարին կը նշանակեն: Եւսեբեայ կանոնը տես Բ, 224. ուր (ՃԺԴ. ա ողոմպ. եւ ՌՈՂԲ Աբրահ., Աղեքսանդրի թագաւորութեան ԺԲ տարին) կը նշանակուի՝ “Աղեքսանդրոս ԼԲ ամաց եղեալ վախճանեցաւ ի Բաբելոն.„ — յետոյ՝ թողլով միջանկեալքն յիշել՝ Բ, 226 (Ողոմպ. ՃԺԷ, բ. Աբրհ. ՌՉԵ, Պտղոմեայ ԺԳ եւն) Սելեւկոսի թագաւորելը. — Բ, 230 (Ողոմպ. ՃԻԵ բ, Աբրհ. ՌՉԼԷ. Պտղոմեայ Փիղադեղփեայ Ե, եւն)՝ Անտիոքոս Սովտեր. — Բ, 232 (Ողոմպ. ՃԼ, ա Աբրհմ. ՌՉԾԶ, Պտղոմ. Փիղադ. ԻԴ, եւն)՝ Անտիոքոս Թէոս, եւ հետեւաբար Թէոսի ԺԱ տարին = Ողոմպ. ՃԼԲ, գ. Աբրհ. ՌՉԿԶ. Պտղոմ. Փիղադ. ԼԴ,

Եւսեբեայ քով կը կարդար, եւ այն՝ այնպիսի տեղ մ՚ալ, ուստի կտորներ քաղած դրած է ճիշդ այստեղ խնդրոյ նիւթ եղած հատուածոց մէջ: Այնտեղ՝ տակաւին Սելեւկոսի չեկած՝ կը կարդար Աղեքսանդրի Մեծի իրական մահուանէն ետքը Փիլիպպոսի Արիդեայ, Դեմետրի Պաշարչի, Անտիգոնեայ եւ Լիւսիմաքեայ պատմութիւնը (Եւս. Ա, 343—4.) եւ յետոյ Սելեւկոսի եւ յաջորդաց, զոր գործածած է: Չէր կրնար կարծել թէ Սելեւկոս թագաւորած ըլլայ ճիշդ 323ին՝ Աղեքսանդրի մահուան երկրորդ օրը, ինչպէս Գարագաշեանի տուած մեկնութիւնը կը պահանջէ: Խորենացւոյ հետեւող պատմագիրքն անգամ շատ ճիշդ ըմբռնած են այս ամէնն, որչափ ալ եւանգեամբ կ՚օրինակեն Խորենացւոյ յիշեալ հատուածը: Այսպէս Սամուէլ Անեցի բացորոշ կը գրէ՝ “Ասորւոց եւ Բաբելոնի եւ վերնոց կողմանցն յետ ԲԺ.ան ամի մահուանն Աղեքսանդրի թագաւորէ Սելեւկոս Նիկանովր ամս ԼԸ (ԼԲ.) Անտիոքոս Սովտէր՝ ամս ԺԹ„ եւն. (տես վերը:) Ասողիկ կրկնելով ալ ասութիւնս “Եւ եղեւ ի ԺԱ ամին որդւոյ (Թէոսի) եւ ի Կ ամի լինի վախճանին Աղեքսանդրի ապստամբեցին Պարթեւք„ եւն, շատ ուղղութեամբ կը նշանակէր թէ Պարթեւաց թագաւորութիւնը “սկսեալ ՅԼԴ (ոչ Լ) ամի Նաբոնասարեանն Փիլադելփոս Պտղոմէոսի (= 250 Ն. Ք.) կալեալ սոցա ընդ ամենայն ամս ՆԾԷ.„ (տես վերը:) Ըստ այսմ պէտք չկայ որ Անանուն սխալ հասկցուած ըլլայ Խորենացւոյ կողմանէ, թէեւ կրկնած է անոր “յետ

Անտիգոնեայ Գոնատ. ԽԹ. ուր ճշդիւ գրուած է “Պարթեւք„ եւն, յոյն բնագիրը պահուած նոյնպէս Սինկեղեայ քով: Ըստ այսմ շատ անմտադիր ըլլալու էր Խոր. որ չտեսնէր թէ հօս Աղեքսանդրի իրական մահուան եւ Թէոսի 11դ տարւոյն մէջ 74 տարւոյ անջրպետ կայ (մահուան տարին իբր ամբողջ հաշուելով:) Աղեքսանդրի եւ յաջորդաց մասին դարձեալ Եւս. Ա, 323—59:

Կ(Ա) ամի„ բացատրութիւնը. ինչպէս որ Խորենացի սխալ չէ հասկցուած իր հետեւողներէն:

Անանունի "Յետ մահուան Աղէքսանդրոս— ...ամս ԿԱ„ = "Յետ Կ. ամի մահուանն Աղէքսանդրէ„ (Խոր.) բացատրութիւնն է որ շփոթցուցած է զԳարագաշեան: Թէ այս բացատրութեամբ Սելեւկեան թուականը կը հասկնար Խորենացի, ցուցուցած էին — Անանունի յերեւան գալէն ալ յառաջ — արդէն Սէն-Մարտէն եւ յետոյ ուրիշները¹: Ամենեւին դժուարին չէ ասոր համոզուիլ, նաեւ դոյզն ծանօթութեամբ ասորի դրականութեան: Ասորիք իրենց նախնաբար ազգային թուականը կապելով ալ Սելեւկեանց հարստութեան հետ, (այն՝ զոր սովոր ենք Սելեւկեան թուական կոչել,) նկատած են զայն միշտ իբրեւ Աղէքսանդրի Մեծի թուական մը. եւ անոր համար կը կոչուի միշտ՝ մանաւանդ հնոց քով՝ "ամ Աղէքսանդրի, Փիլիպպոսեան Աղէքսանդրի, Մակեդոնացւոյ,„ եւ կամ աւելի համառօտիւ ու աւելի սովորական՝ մանաւանդ յետոյ քով՝ "ամ Յունաց:„ Պատմական հանգամանաց ալ նայելով՝ բոլոր ասորաբնակ նահանգաց համար այնչափ ծանրակշիռ չէր նոյն իսկ Աղեքսանդրի տիեզերակալութիւնը, թող թէ Յաջորդաց առաջին անորոշ եւ խռովեալ տարիները, որչափ Սելեւկեանց հարստութեան հիմնարկու-

---

[1] St. Martin, Fragments etc. I. 276ff. — Սա. Մալխասեան, Ասողիկ, էջ 313–4, որ կը նշանակէ թէ Էմին (Ը. Յու. թրգմ. Ասողկան, Մոսկ. 1864, էջ 234—7.) այստեղ "Աղեքսանդր„ կը կարծէր ոչ թէ Աղեքսանդր Մեծ, այլ անոր համանուն որդին որ սպաննուեցաւ 311ին Ն. Ք., որմէ հաշուած ըլլայ Խոր.: Անշուշտ ուղիղ չէ կարծիքս: Բայց եւ այնպէս նոյն իսկ այս մեկնութիւնը — որուն պէտք չկայ, — ի հարկին գոնէ լաւագոյն էր քան Գարագաշեանի՝ Անանունին 61 տարին հաշուել 323էն, եւ հետեւաբար զՍելեւկոս թագաւորած ըսել նոյն 323 տարին: Բուն մեկնութիւնը պարզ է՝ կարծենք՝ ինքնին իսկ:

թիւնն, ուր Ասորիք եւ շրջակայք կեդրոն եղան տիեզերական պետութեան մը: Աղեքսանդրի մահուանէ (323 Ն. Ք. 11 Յունիս) ետքն ալ բուն ինքեան Մակեդոնական միահեծան պետութիւնը միայն 12 տարի, գոնէ անուանաբար, ճոխութեամբ Աղեքսանդրի յետնածին որդւոյն՝ Աղեքսանդրի, եւ խորթ հօրեղբօրն՝ Փիլիպպոսի Արիդէս, որ ապուշ մըն էր, խնամակալ ըլլալով՝ Պերդիկկաս: Որչափ ալ Զօրավարք գոնէ առ երես կ'ընդունէին թագաւորաց այս ստուերքն, եւ որչափ ալ արքունի փողերանոցք կը շարունակէին դրամ հատանել Աղեքսանդրի անուամբ եւ տպերով, իրականին տէր էին "սատրապ" Զօրավարքն՝ որոնք արդէն անվերջ կռուոյ մէջ էին իրարու հետ: Փիլիպպոս Արիդէս սպաննուեցաւ 317ին. Աղեքսանդրի Մեծի ի Հռոքսանեայ ունեցած մանուկ որդին Աղեքսանդրոս ալ 311ին՝ Կասանդրի ձեռօք, երբ արդէն սկիզբն եղած էր նոր Պետութեանց հիմնարկութեան հաստատուն ձեւ մ'առնլուն[1]: Աշխարհաց բաժանումն՝ ի սկզբան "սատրապութեանց" անուամբ՝ սկսած էր արդէն 323ին, Աղեքսանդրի մահուանէն անմիջապէս ետքը: Բաբելոնի սատրապութիւնն առած էր նախ Արքեղայոս որդի Թէոգորոսի, անկէ ետքը՝ Արքոն որդի Կլինիասայ։ Սակայն արդէն 321ին աշնան Տրիպարատիսոսի դաշամբ՝ ինչպէս Պտղոմէոս "սատրապ„ տէր կ'ըլլար Եգիպտոսի, Լիւսիմաքոս՝ Թրակիայ, նոյնպէս Սելեւկոս՝ Բաբելոնի, որ կարեւորագոյն սատրապութիւնն էր։ Ի սկզբան չմնաց ալ անհակառակորդ. եւ 316ին ստիպուեցաւ իսկ Անտիգոնեայ առջեւէն — որ հզօրացած ի Փոքր Ասիա կ'ուզէր Աղեքսանդրի տիեզերակալութիւնը նորոգել իրեն համար, — թողուլ ելլել իր մայրաքաղաքէն։ Սելեւկոս կրցաւ ապաստանիլ Պտղոմեայ քով, եւ անոր աջակցութեամբ ի վերջոյ ձեռք ձգել կրկին իր պետութիւնը։ Նշանաւորագոյն կէտ մըն է Գազայի առջեւ տարուած յաղթութիւնն, որով Սելեւկոս իրականին հիմ դրած է իր հարստութեան (312։) Պտղոմեայ, Լիւսիմաքեայ, Կասանդրի եւ Սելեւկոսի դաշնաւորութիւնն ընդդէմ Անտիգոնեայ եւ անոր որդւոյն Դեմետրեայ Պոլիորկէտի (Պաշարիչ), տակաւին երկար ատեն պայքար մ'ունէր մղելիք։ Այս միջոցին Սելեւկոս ի վիճակի եղաւ արշաւանքներ ընել մինչեւ Օքսոս եւ Ինդոս, եւ հնդիկ Սանդրակոտրոս արքային դուստրն կնութեան առաւ. եւ այսպէս իրական տէր էր սատրապութեանց Բաբելոնի, Պարսկաստանի եւ Բակտրիոյ։ Ըստ Պլուտարքոսի (Դեմետր. 18) արդէն այս ժամանակ սիրով կը լսէր հպատակ ազգերէն "Թագաւոր„ անունը. եւ 306ին առաւ նոյնը պաշտօնապէս։ Իսոսի ճակատամարտ 301ին՝ ուր շքեղ յաղթութիւն մ'ըրաւ Սելեւկոս ընդդէմ Անտիգոնոսի, եւ անոր որդւոյն Դեմետրի Պաշարչի, զինքը տէր ըրաւ Փոքուն Ասիոյ մէկ մեծ մասին. եւ յաջորդ 300ին կին առաւ զՍտրատոնիկէ՝ յիշեալ Դեմետրի Պաշարչի դուստրը։ Այս ճակատին հետեւութեամբ Սելեւկոսի արքայութիւնը կը տարածուէր Բակտրիա եւ Սոգտիանէ աշխարհներէն մինչեւ Փիւնիկէի մէկ մասը, մէջն ըլլալով ամբողջ

---

[1] Հմմտ. այս եւ յաջորդաց մասին, յատկապէս Սելեւկոսի եւ իւր դրամոց համար՝ Bab. (Rois de Syr. etc. p. I–XXXV, եւն:) Ինչպէս հոն կը նշանակուի՝ երբ մէկ կողմանէ 311էն ետքն ալ կը շարունակուէին դրամք "արքայի Աղեքսանդրի" (βασιλεως 'Αλεξανδρου) արձանագրութեամբ, եւ հին տպերով, արդէն Զօրավարք միւս կողմանէ կ'աւելցընէին յիշեալ դրամոց վրայ իրենց յատուկ դրոշմներն ու նշանակները. այսպէս՝ Արծիւ Պտղոմեայ Ղագեայ, Առիւծ՝ Լիւսիմաքեայ, Խարիսխ եւ Եղջիւրաւոր-ձի՝ Սելեւկոսի, որոնք այնուհետեւ Սելեւկեանց զինանշանքն եղած են: Կան դրամներ նաեւ կրտսեր Աղեքսանդրի՝ որդւոյ Մեծի Աղեքսանդրի, բայց մանաւանդ Փիլիպպեայ Արիդեայ անուամբ, նաեւ ասոնց սպաննուելէն ետքը, յատկապէս Լիւսիմաքեայ բաժնին մէջ:

Ասորիքն ու Կիլիկիա, եւ Պարոպամիսոսի շղթայէն մինչեւ Փռիւգացւոց կենդրոնական դաշտավայրքը: Եւ երբ առնուեցաւ Սարդեաց քաղաքը, եւ Կորուպեդիոնի քով մղուած ճակատով (282ին), ուր յաղթուեցաւ Լիւսիմաքոս, Ասորւոց թագաւորը տէր եղաւ այն ատեն բոլոր Փոքուն Ասիոյ մինչեւ Հալիսի բերանը, որով կրնար Թրակիա եւ Մակեդոնիա ալ արշաւել, ուր մեռաւ: Սելեւկեայ պետութիւնն ընդարձակածաւալ էր այնչափ որ 72 նահանգի բաժնուած կ'ըսուի: Որչափ ալ ըստ այսմ Սելեւկոս պաշտօնապէս թագաւորեց 306ին, սակայն Սելեւկեան հարստութեան իրական հիմնարկութիւնն եղած է Գազայի քով ձեռք բերուած յաղթութեամբն՝ 312էն: Այս յաղթութենէն կը հաշուի՝ գոնէ ընկալեալ սովորութեան համեմատ՝ նաեւ Սելեւկեան թուականութեան սկիզբը, **312** Ն. Ք. Հոկտ. 1, եւ որ կը կշռի Յունաց ՃԺԷ ողոմպիադի Ա տարւոյն[1]: Սելեւկեանց ազդեցութեան հետեւութեամբ այս թուականը սովորական եղաւ բոլոր Արեւելից մէջ. եւ անգամ Պարթեւք, որ առաջին վտանգաւոր հակառակորդն եղան նոյն պետութեան, կը գործածէին զայն նաեւ պաշտօնապէս: Պարթեւ Արքայից դրամներուն թուականքն, զորոնք յիշեցինք, այնպէս բացորոշ են, որ աւելորդ է խօսք մ'ալ աւելցընել. թէ նաեւ Հայք նոյնը կը գործածէին՝ իրաւունք ունինք հաստատելու[1]: Նաեւ շատ յետոյ, երբ օրինակի համար

---

[1] Այսպէս սովորականը՝ հնոց եւ նորոց քով, թէեւ կան նաեւ պարագաներ՝ որոնց համեմատ աւելի յաջորդ 311 Ն. Ք. տարին կը յարմարէր. տարի մը՝ զոր աւելի մէտ է ընդունելու օրինակի համար նաեւ Սէն-Մարտէն (Fragm. I. 278 ff.) որ կը յիշէ դարձեալ թէ իրարմէ տարւոյ մ'այլակերպութեամբ կը հաշուէին Արեւելեան եւ Արեւմտեան Ասորիք: Սակայն այսպիսի դուզնաքեայ այլակերպութիւնը նշանակութիւն չունի նաեւ այնու որ Սելեւկեան Ա տարին կը համապատասխանէր 312 Հոկտ. 1էն մինչեւ ցվերջ Սեպտ. 311 Ն. Ք., ըստ այսմ տարւոյն մեծագոյն մասը կը կշռի յաջորդ տարւոյն հետ, եւ այնպէս՝ շարունակաբար: ՃԺԷ ողիմպիադի Ա տարին, որ տարին կ'ըսէ Դիոդոր Սիկիլիացի՝ Սելեւկոսի տէր ըլլալը Բաբելոնի, կը համապատասխանէր միջոցիս 312 Յուլիս մինչեւ Յուլիս 311 Ն. Ք: Ասով ալ կը մեկնուի որ օրինակի համար Եւսեբ. ճիշդ ՃԺԷ ողոմպիադի Ա տարւոյն (Արք. ՌՁԴ, Պտղոմեայ ԺԲ եւն.) կը նշանակէ Սելեւկեան թուականութեան սկիզբն այս ոճով՝ "Մակաբայեցւոց գիրքն ՃՅ—նաց Բատաւորու—Բի—նն ատի համարին„, եւն. բայց ասկէ ետքը նշանակելով

թէ "Ասորւոց եւ Բաբելոնի եւ վերնոյ կողմանց թագաւորեաց Սելեւկոս Նիկանովր ամս ԼԲ„՝ այնպէս մը կարգադրած է կանոնը, գոնէ հայերէնին համեմատ, որ Նիկանովրի Ա տարին կը կշռի ՃԺԷ ողոմպիադի Բ տարւոյ, Պտղոմեայ ՃԳ, եւն. (Եւս. Բ, 226:) Սակայն այս եւ նման մանր ժամանակագրական խնդիրները մեր նպատակին համար կարեւորութիւն չունին:

[1] Պարթեւաց դրամոց առաջին իսկ թուականը, զոր ընդհանրապէս կը ցուցընեն նոյնները, Սելեւկեան է, այնուհետեւ անհամար անգամ կրկնուած: Ասպետ Պետրովիչի հաւաքման առաջին թուարկեալ դրամն էր՝ ինչպէս տեսանք, Արշակայ Գ կամ Փրիապատայ Թ. 10 դրամն թուականաւս 125 Սելեւկ. = 187/6 Ն. Ք. (տես վերն՝ էջ 23 եւն:) Գոնէ ծանօթ դրամներուն վրայ շատ աւելի յաճախադէպ կ'ըլլան ոչ միայն թուականն, այլ եւ Մակեդոնական ամիսները՝ նոյն իսկ Սելեւկեանց անկմանէն ետքը, այսպէս Որոդեայ Ա (տես էջ 51 եւն.) բայց մանաւանդ Հրահատայ Դ (տես էջ 65 եւն.) դրամներուն, եւ այնուհետեւ առանց կարեւոր ընդհատութեան մինչեւ վերջին իսկ Արշակունին՝ Արտաւազդ, որուն 539 Սել. (= 227/8) թուականաւ դրամը կը փակէ շարքը. (տես էջ 155:) Նշանաւոր պարագայ մըն է որ հնագոյն դրամներէն են, որոնց վրայ ընդհանրապէս տարեթիւը նշանակուած ըլլայ, նոյն իսկ դրամքն Վաղարշակայ՝ ինչպէս տեսանք, Սել. 173 եւ 174 տարեթուերով = 139/8 եւ 138/7 Ն. Ք. (տես էջ 77 եւն.) Արշակայ դրամը՝ 188 Սել. = 124/3 Ն. Ք. (տես էջ 24, 170, 183.) — Արտաշիսի՝ Սել. 189 = 123/2, խնդրական. (տես էջ 184—5.) — Տիգրանայ Մեծի, որուն դրամոց յաճախութեան համեմատութեամբ՝ քիչ են թուա-

Բաբելոն տեւապէս Պարթեւաց ձեռքն էր, կը գտնուին բազմաթիւ բաբելական բեւեռագիր տախտակներ աստղաբաշխական պարունակութեամբ, տարեթուերը՝ Սելեւկեան թուականաւ, բայց շատերուն մէջ նաեւ Արշակունի թուականը զուգակշռուած։ Բրիտ. թանգարանի տախտակները՝ զոր հրատարակեց նախ Շտրասմայեր, բաւական խնդրոյ նիւթ եղան, ճիշդ այն Արշակունի թուականաց ըստ երեւութին պէսպէս այլակերպութեան կամ անհամաձայնութեան պատճառաւ[1]։ Նաեւ Ս. Գրոց մէջ չէր կրնար առանց ազդեցութեան մնալ։ Մակաբայեցւոց Ա գիրքը կը սկսի ճիշդ «Եւ յետ հա-

---

կան կրող կտորները, բայց գոնէ կան չորեքդրամեաններ 241 եւ 243 Սել. = 71/70 եւ 69/8 Ն. Ք. տարիներէ. (տես էջ 188 եւն։) Տիգրան՝ իբրեւ նաեւ թագաւոր Ասորւոց՝ աւելի իրաւամբ գործածելու էր նոյն թուականն իր դրամոց վրայ։ Վերջապէս տեսանք որ նաեւ Եգիւմայիսի արքային դրամը նոյն թուականութեամբ է, 231 Սել. = 82/81 Ն. Ք. (տես էջ 191, եւն։) Թէ ընդհանրապէս Հայք այս թուականութիւնը գործածած են, յայտնի է դարձեալ՝ բացի ընդհանուր գործածութենէ բոլոր Արեւելից մէջ՝ յատկապէս այն խոր ազդեցութենէն, զոր կրած են Պարսից եւ առանձինն Պարթեւաց կողմանէ ի մասնաւորի կրօնից, տօներու, տարւոյ եւ ամսոց կարգադրութեան, անուանց եւն, եւ այլ քաղաքակրթական պարագայից մէջ, եւ դարձեալ այն սերտ աղերսէն՝ զոր ունէին մանաւանդ Հայք Ծոփաց եւ Փոքուն Հայոց՝ Սելեւկեան իշխանութեան, եւ առանձինն Հարաւակողմանքն՝ ասորի տարրին հետ։ Նոյն իսկ մեր քրիստոնէական հնագոյն շրջանը, մեր գրականութեան սկզբնաւորութիւնը կը ցուցընէ այս տարրին հզօր ազդեցութիւնը։ Հայ Արշակունեաց Դուռն այս եւ նման իրաց մէջ անշուշտ չէր տարբերէր բնիկ Պարթեւականին սովորութիւններէն։

[1] Այս խնդրոց եւ գիտնոց տուած այլեւայլ մեկնութեանց մասին տես այժմ նաեւ Ed. Mahler, Die Datirung der babylonischen Arsacideninschriften: WZKM, XV (1901.) p. 57—71. Քանի մը կէտեր առիթ կ՚ունենանք յիշելու։

րուածոյն Աղեքսանդրի կայսեր Մակեդոնացւոց որդւոյ Փիլիպպեայ,„ (Ա, 1.) եւ համառօտիւ յիշելով չորս “ծառայսն դայեկորդիսն„ որ “թագկապեցին իւրաքանչիւր յետ մահուան նորա„ (Ա, 10.) կ'անցնի անմիջապէս յիշելու զԱնտիոքոս Եպիփանէս. եւ իւր առաջին տուած թուականն է՝ “ի նոցանէ բղխեր արմատ չարի, շառաւիղ դառնութեան անօրէնն Անտիոքոս, որդի Անտիոքայ արքայի, որ էր մնացեալ ի պատանդս ի Հռոմ քաղաքի. եւ թագաւորեաց նա յամի հարիւրորդի երեսներորդի եւթներորդի թագաւորութեանն Յունաց„ (Ա. 11.) այսինքն = 137 Սելեւկեանց, որ է 175 Ն. Ք.: Այնուհետեւ, ինչպէս արդէն բնական էր, յաճախ չեն գրուած “թագաւորութեան Յունաց„ եւ նման բացորոշիչք, այլ պարզ տարեթուերը, օրինակի համար՝ “յամի հարիւրորդի քառասներորդի երրորդի (= 142 Սելեւկ., 170 Ն. Ք.) եկն եհաս ի վերայ քաղաքին Երուսաղեմացւոց„ (Ա, 21—2.) եւ այսպէս՝ այլուր[1]: Արեւմտեանց քով, ուր քաղաքական պարագայք տարբեր էին, նշանակութիւն չունեցաւ թուականս. եւ այսպէս օրինակի համար Եւսեբիոս՝ որ բաց ի Յունաց ողոմպիադներէ եւ Հռոմայ շինութեան թուականներէն, կանոնաւորապէս նշանակած է Աբրահամու տարիները, ամենեւին ի նկատի չէ առած Սելեւկեանը, թէեւ իւր տեղը նշանակած էր թէ այն

---

[1] Նոյնպէս բնագիրք, օրինակ առաջնոյն համար Յն. ἐν ἔτει ἑκατοστῷ καὶ τριακοστῷ καὶ ἑβδόμῳ βασιλείας Ἑλλήνων („...թագաւորութեան Հելլենաց.„) Ասոր. բնականապէս ܡܠܟܘܬܐ ܕܝܘ̈ܢܝܐ “թագաւորութեան Յունաց„, բացատրութիւն մը՝ զոր անթիւ անգամ կարելի է գտնել բովանդակ ասորի գրականութեան մէջ: Կ'ենթադրուի՝ այն թէ այս տեղեր Սելեւկեան թուականութիւնը կը գործածուի, լիովին ծանօթ էր հնոց, թէ բնականապէս Ասորւոց (— որոնցմէ օրինակ ըլլայ Միքայէլի Ասորւոյ խօսքը, զոր քիչ մ'ետքը կը յիշենք.) եւ թէ Յունաց, որոնցմէ օրինակի համար Եւսեբիոս կը գրէր ճիշդ նոյն թուին՝ (Ողոմպ. ճծԸ. եւն) ինչպէս տեսանք, “Մակաբայեցւոց գիրքն զՅունաց թագաւորութիւնն աստի համարին„ (Եւս. Քր. Բ, 226:) Գոնէ վերջին տեղեկութիւնս չէր կրնար անծանօթ ըլլալ նաեւ այն՝ հաւանօրէն ուշ ժամանակի հայ հեղինակին, որ Մակաբայեցւոց նոյն գրոց Նախագրութիւնն ու Գլխացանկն յօրինած է. (այս նախագրութեանց եւն մասին տես այժմ՝ Մեսրոպ Վրդ. Տէր-

---

Մովսիսեան, "Պատմ. Ս. Գրոց հայկական թարգմանութեան,, Պետրբ. 1902, էջ 266 եւն.) եւ որ Նախադրութեան մէջ խնդիր կ'ընէ թէ ինչու Եւսեբիոս Անտիոքոսի Մեծի օրով նշանակած է "Առաջին պատմութիւն Մակաբայեցւոցն՝ Հրէից իբր առ սովաւ կատարին,, (Եւս. Քր. Բ, 234. Ողոմպ. ՃԽ, Աբրհ. ՌՉՂԶ, Անտիոքայ Գ, եւն.) մինչդեռ Անտիոքոս Մեծ "քառասուն եւ աւելի ամօք յառաջ է քան զԱնտիոքոս Եպիփանէս,, ուստի, կ'ըսէ, "այս Երրորդ Մակաբայեցւոյն ճահաւորի,, (ըստ այսմ Եւսեբեայ պատճենին ալ լուսանցագրութիւնն՝ "Երրորդ Մակաբայեցին երեւի աստ կատարել.,, նոյն տարւոյն դիմաց գրուած՝ Աբրհ. 1796. տես Աւգերեան, անդ։) Արդ այս Հեղինակը տեսնելով մէկ կողմանէ Եւսեբեայ տուած այն տեղեկութիւնը Մակաբայեցւոյ գրոց գործածած թուականին մասին, միւս կողմանէ Մակաբայեցւոյ գրոց սկիզբը՝ Աղեքսանդրի մահը պատմելէն անմիջապէս ետքը գրուած ՃԼԷ թուականը, պատշաճ չէ տեսած իրեն այն անսովոր թիւը պահել. այլ փոխած հաշուած է Աղեքսանդրի իրական մահուանէն։ Մակ. Ա գլխուն գլխացանկը գրուած է ըստ այսմ այսպէս՝ "Ա. Թէ յետ հարիւր եյիսուն ամ մահուանն Աղեքսանդրի թագաւորեաց Ասորւոց եւ Բաբելոնի Անտիոքոս Եպիփանէս,, եւն։ Ասի պիտի համապատասխանէր Մակ. Ա, 11 գրուած թուականին. եւ կը համապատասխանէ ալ, եթէ Աղեքսանդրի իրական մահուանէն (323 Ն. Ք.) հաշուենք, որմէ 150դ տարին է 173 Ն. Ք։ Երկու տարւոյ տարբերութիւնն աննշանակ է. (անշուշտ Եւսեբեայ նշանակած տարիներու միոյն անճիշդ մէկ հաշուէն յառաջ եկած, եթէ ընդհանրապէս գրչի որեւէ խանգարում չկայ այստեղ.) եւ կրնանք ուրեմն այստեղ "յետ մահուանն Աղեքսանդրի,, բառական առնուլ։ Յակոբայ Եդեսացւոյ նման մէկ հաշիւն ալ քիչ մ'ետքը։

տարւով կը սկսի Մակաբայեցւոց գրոց ժամանակագրութիւնը:[1] *Նաեւ Արեւելից մէջ պարագայից բերմամբ շատ տեղ ի հարկէ մոռացութեան տրուեցաւ: Նոյն իսկ օրինակի համար ասորի մատենագիր մը, որուն բնականաբար ասուանին թուականութիւնն էր, Շապհոյ օրերու հալածանքը պատմած ատեն կու տայ նաեւ թուական մը, որ Սասանեան է, այն տան հիմնարկութենէն հաշուած:*[2] *Սա-*

---

[1] *Եւս. Քր. Բ, 226, ինչպէս արդէն յիշեցինք:*

[2] *Մարութաս “ի Վկայս Արեւելից„ Հոս Նախ (Սոփ. Հայկ. Ի, 8) ակնարկելով Մակաբայեցւոց վերոյիշեալ տեղերը կը գրուի “այսինքն է Անտիոքոս անօրէն, որ յամի հարիւրորդի քառասներորդի եւ երրորդի թագաւորութեան Յունաց, այսինքն է ամ վեցերորդ Նորին Անտիոքու, ել յԵրուսաղէմ„ եւն: Բայց քիչ մ'ետքը Շմաւոնի Բարծաբայէ համար կը գրուի թուականս (անդ՝ էջ* 16.) *“Յեւթնեւտասներորդի թագաւորութեանն Պարսից, որ երեսներորդ առաջներորդ Շապհոյ արքայից արքայի, արկին ի հարկ զքրիստոնեայս„ եւն: Արդէն Հրատարակիչը դիտած էր թէ “յեւթնեւտասներորդի„ հոս թերի է, եւ ըլլալու է ըստ ինքեան “Յամի հարիւրորդի եւթնեւտասներորդի„, Բաց ասոր կը յաւելու թէ այն* 117 *տարիները հաշուելով Սասանեանց սկզբէն կամ* 226*էն կ'ունենանք* 343 *Յ. Ք. որ տարին Շապուհ սկսաւ քրիստոնեից հալածանքը. (անդ՝ էջ* 157, *ծան.* 2:) *Սակայն հոս կան դիտելի կէտեր: Նախ ի հարկէ այն թէ հայերէն արդի պատճենին մէջ “հարիւրորդ„ թիւը պարզ պատահմամբ կը պակսի, խնդրոյ տակ չէ: Նոյնը կը պահանջէ ասորի բնագիրը.* (St. Ev. Assemanus, Acta Sanctorum etc. I, Romae 1748, p. 15. *Հմմտ.* P. Bedjan, Acta Martyrum etc. II. Parisiis 1891, p. 135.) *Բայց երկրորդ՝ քանի որ որոշ կը նշանակուի ըստ բնագրին Ասեմանեայ “Յամի հարիւրորդի եւթնեւտասներորդի թագաւորութեանն Պարսից„ եւն = Շապհոյ* 31*դ տարին, որ է* 339/340 *Յ. Ք., այն ատեն “թագաւորութեան Պարսից„* 117 *տարիները չեն կրնար սկսած ըլլալ* 226*էն, այլ ընդհակառակն* 223/4 *Յ. Ք. որ հալածանաց սկզբնաւորութեան աւելի յարմար ալ է: Եւ ամենեւին զարմանք չէ որ ճիշդ* 224 *Յ. Ք. տարին առնուած*

կայն ընդհանրապէս Ասորւոց քով, նաեւ երբ բոլորովին այլափոխուած ալ էին քաղաքական պարագաները, թէ մէկ կողմանէ Հռոմայեցւոց եւ

ըլլայ իբրեւ սկիզբն Արտաշրի մեծազօրութեան եւ Սասանեանց հիմնարկութեան, տարի մ'որ Արշակունեաց անկման համար գոնէ վճռական տարիներէ մին է, եթէ նաեւ չընդունուի Նէօլդէքեայ կարծիքը թէ բուն վճռական ճակատամարտն եւ Արտաւանայ մահն նոյն տարին ըլլայ· (տես վերը՝ էջ 157:) Ինչպէս Նէօլդէքէ կը հաշուէ, յիշեալ պարսկական տարին կը սկսէր՝ 27 Սեպտ. 223, եւ դոյզն օրերու այլակերպութեամբ կը համապատասխանէ Սելեւկ. 535 տարւոյն: Տես Th. Nöldeke, Tabari (Leyden 1879,) p. 410—11, որ կը հարցնէ թէ արդեօք այս "Թագաւորութեան Պարսից" թուականութիւնն արքայից-արքային բուն հրովարտակին մէջ գործածուած էր, ուստի քաղած ըլլայ վկայագիրը: Բայց, կը յաւելու, որչափ ապահով է որ Սասանեան թուականութիւն մը կար, որ ի հարկէ Պարթեւական-Արշակունի թուականութեան տեղն անցաւ, նոյնչափ ալ որոշ կ'երեւայ թէ քիչ կը գործածուէր. "ուրիշ օրինակ մը չեմ գիտեր, կ'ըսէ, ուր նոյնը դարձեալ գործածուած ըլլայ:" Ի վերջոյ այսպիսի կարեւոր վկայութեան մը համար աւելորդ չէ մտադիր ըլլալ թէ հայ բնագիրը հոս համեմատ է Ասսեմանեայ հրատարակած բնագրին, որ կը կարդայ միայն՝ "Յամի հարիւրերորդի եւթնեւտասաներորդի Թագաւորութեան Պարսից (ܦܪܣܝܐ, ܠܡܠܟܘܬܐ) որ է ամ երեսներորդ առաջնորդ Շապհոյ արքայի արքայից" էին (= Հայ. Վկ. Արեւ. էջ 16:) Սա հնագոյն եւ հարազատ բնագիրն է: Սակայն Շմաւոնի վկայաբանութիւնը կայ յետնագոյն եւ ճոխացեալ խմբագրութեամբ մ'ալ (հմմտ. Assem. I, p. LXXIX ff. Bedjan, II, p. 131 ff.) որուն մէջ յիշեալ կարեւոր թուականը ճոխացուած է այսպէս՝ (Ass. p. LXXXI, Bedjan, p. 135) "Յամի վեցհարիւրերորդի յիսներորդի հինգերորդի (Աս. վեցհարիւրերորդի յիսներորդի առաջնորդի) Թագաւորութեան Աղեքսանդրի. որ ամ էր երկերիւրերորդ իննսներորդ եւ վեցերորդ (Աս. երեքհարիւրերորդ վեցերորդ) յետ ի խաչ ելանելոյ Տեառն մերոյ, որ ամ հարիւրերորդ եւթնեւտասաներորդ էր Թագաւորութեան Պարսից, որ երեսներորդ առաջնորդ ամ էր Շապհոյ արքայի որդւոյ Որմզդի, յետ մահուանն երանելւոյն Կոստանդիանոսի արքայի

Բիւզանդեանց, եւ թէ միւս կողմանէ Պարթեւաց, Սասանեան Պարսից, յետոյ Արաբացւոց օրերուն եւ նաեւ անկէ ետքը, շարունակուած է նոյն թուականութիւնը՝ լիովին իբրեւ ազգային ամէն կարգի գրոց մէջ, բնականապէս առաւել եւս ժամանակագրութեանց եւ պատմագրութեանց մէջ։ Այս կարգի հիներէն մին է ծանօթ Եդեսական ժամանակագրութիւնը, որ կը սկսի այսպէս՝ "Յամի հարիւրորդի եւ ութսներորդի սկիզբն եղեւ արքայից իշխելոյ յՈւռհա." այսինքն՝ 180 Սելեւկ., 132/1 Ն. Ք. (տես Assemani, B. O., I, 388 ff., եւ պլրոր. այս թուականիս մասին, որ կապ մ'ունի Մարաբասի՝ աւելի ճիշդ Յակ. Ուռհայեցւոյ տուած մեր պատմութեան ալ մէկ կարեւոր տեղեկութեան

Հռովմայեցւոց„ եւն։ Պարսկաստանի եկեղեցւոյն համար այնպիսի ծանրակշիռ հալածանաց թուականը հոս ուզուած է ըստ կարելւոյն որոշել ճշգրտութեամբ։ Սակայն այս անագանագոյն հաշիւները խառնակութենէ զերծ չեն։ Շապհոյ Բ 31դ տարւոյն (339/40 Յ. Ք.) որ էր Սասանեան 117 տարին (տես վերը.) ուղղութեամբ կը զուգի միայն Սելեւկեան տարին՝ Ասեմանեայ տուած ընթերցման համեմատ ("յամի վեցհարիւրորդի յիսներորդի առաջնորդի Թագաւորութեան Աղէքսանդրէ„) այսինքն Սելեւկ. 651 = 339/40 Յ. Ք., (մինչդեռ Բէջանի բնագրին Սելեւկ. 655 է = 343 Յ. Ք.։) Խառնակ է միւս զուգակշռութիւնը՝ Խաչելութեան 296 ըստ Բէջանի (+ 33 = 329 Յ. Ք., իբր տաս տարի պլակերպ.) աւելի լաւագոյն՝ Ասեմանեայ ընթերցուածը, Խաչելութեան 306 (+ 33 = 339 Յ. Ք.։) Այս անագանագոյն բնագրին հաշուոց համար կը գրէր Նէօլդէքէ (Tab. 411, ծան. 1.) "Ընդարձակեալ բնագիրը, Mart. I, p. LXXIX) ունի դարձեալ երկու ուրիշ, միայն հաշուով գտնուած եւ հիմնովին սխալ զուգակշռութիւններ։ Բնական է որ Ասորւոց համար մեծապէս շահաւէտ էր ճշգրտել այն տարին, երբ այս վկայութիւնք կը սկսին. բայց մեզի համար կարեւոր է միայն նախնական բնագրին կրկին թուականներուն մօտագրութիւն ընել„ եւն։ Աւելորդ է ասորի այս եւ ուրիշ բազմաթիւ վկայաբանութեանց միւս թուականներն ի նկատի առնուլ հոս։

հետ, յետոյ առիթ պիտի ունենանք խօսելու.) եւ կ'աւարտի 851 Սելեւկ. տարւով (= 540-1 Յ. Ք.:) Շատ երկար կ'ըլլար, եթէ ուզէինք այս նկատմամբ վկայութիւններ բերել ասորի հին ու նոր գրականութենէն: Շատանանք յիշելով քանի մը հատ մեր գրականութենէն, որոնք չէին կրնար անծանօթ ըլլալ նաեւ Գարագաշեանի, եթէ միայն մտադրութիւն ըրած ըլլար: Քանի որ բազմաթիւ երկեր ունինք ասորերէնէ թարգմանուած, զարմանք չէ որ յաճախադէպ է նոյն թուականութիւնը մեր նախնեաց թարգմանութեանց մէջ: Այսպէս, յիշելու համար գործ մը զոր գործածած է Խորենացի, Լաբուբնա կամ Աբգարու թուղթը կը սկսի այսպէս՝ “Յամին երեքհարիւրորդի քառասներորդի [Աս. յաւ. երրորդի] Սելեւկեանն Յունաց, ի թագաւորութեանն Տիբերեայ կայսեր Հոռոմոց, յորժամ թագաւորեաց Աբգար, որդի Մանովայ արքայ ի Միջագետս Ասորւոց Եդեսեայ քաղաքի, զկնի ԼԲ ամաց, որ օր երկոտասան էր Տրէ ամսոյ„ եւն: Հայերէնին 340 Սելեւկ. թուականին (= 28/9 Յ. Ք.) տեղ Ասորականն է 343 = 31/2 Յ. Ք.:[1]

---

[1] Ասորին է (G. Phillips, The Doctrine of Addai etc. Lond. 1876, p. 1)՝ “Յամի երեքհարիւրերորդի եւ քառասներորդի եւ երրորդի թագաւորութեանն Յունաց, եւ ի թագաւորութեան տեառն մերոյ Տիբերեայ Հռովմայեցի կայսեր. եւ ի թագաւորութեան Աբգարու արքայի որդւոյ Մանովայ (Մանու) արքայի, յամսեան Թշրի-առաջին (Հոկտ.), յաւուր երեքտասաներորդի, առաքեաց Աբգար Ուքամա„ եւն: Ասորի պատճէնը, որ հրատարակած է Փիլիպս, շատ հին է՝ իբր Զ դարէն: Եւ սակայն կ'երեւայ թէ այստեղ Սելեւկ. 343 գրելը՝ յետնագոյն սրբագրութիւն մըն է, եւ աւելի նախնականը պահած է հայերէնը՝ 340 Սելեւկ.: Վկայ մըն է նաեւ “Վարդ. Առաք.„ որ տարի մ'աւելի կանուխ կ'ընէ Համբարձման տարին, որ տարին ալ Աբգար կը խաւրէ իւր պատուիրակներն առ Քրիստոս ըստ Ղաբուբնայի, եւն, (Համմ. այսպէս նաեւ Tixeront, Les origines de l'église d'Edesse etc. Paris 1888, p. 116, n. 7. թողլով

նախընթաց տարին կը նշանակէ ուրիշ կեղծագիր մ'որ ամենահին ժամանակներէն մեր կանոնագրոց առաջին կտորը կազմած է, այսինքն՝ "Վարդապետութիւն Առաքելոց". որ կը սկսի նոյնպէս՝ "Յամին երեքհարիւրորդի երեսներորդի իններորդի իշխանութեան Յունաց, ի թագաւորութեան Տիբերեայ կայսեր Հոռոմոց, որ աւր չորք էր Մարգաց ամսոյ, յաւուր միաշաբաթւոջ՝ որ է կատարումն Պենտակոստէին" եւն: Նոյն 339 տարին կը նշանակէ նաեւ Ասորի բնագիրը, եւ արաբացի թարգմանութիւնն փոխադրած է " յամին 339 հռչակաւորն Աղեքսանդրի" եւն։ Այս 339 Սելեւկ. է = 27 8 Ց. Ք.։ Հնա-

---

միջել ուրիշ կարծիքները։) Հայերէնին ասութեան կերպ՝ "յորժամ թագաւորեաց Աբգար" եւն՝ ըստ ինքեան կրնար չփոթութեան մը տեղի տալ, կարծեցընելով թէ նոյն 340 Սելեւկ. թագաւորած ըլլայ։ Սակայն բնականապէս այս չէ միտքը. մանաւանդ թէ Հայերէնն ուրիշ թիւ մը կու տայ "գՆէ ԼԲ ամաց" (թագաւորելոյ Աբգարու,) որ օր երկոտասաներորդ էր" եւն։ Այս կարեւոր թիւը չունի Ասորի բնագիրը։ Եթէ հոս ալ Հայը պահած է նախնականն կամ գոնէ թարգմանչէն է այն, ըսել է թէ Աբգարու Ուքամայ գահակալութիւնը կը դրուէր 308 Սելեւկ. թուին (= 3/4 Ն. Ք.։) Եւ ասի քիչ շատ մերձաւոր է Խորենացւոյ թուին, որ Աբգարու Բ տարին, կ'ըսէ, "հարկին Հռոմայեցւոց բոլորովին ամենայն կողմանք Հայոց" եւ "զայսու ժամանակաւ լինի ծնեալ Փրկչին մեր" եւն (Խոր. Բ, իզ, էջ 100։) Եւ ասի կրնար կէտ մ'ըլլալ Արքայացանկերու քննութեան առթիւ։ Ի հարկէ ճշգրտագոյն ժամանակագրութիւնը քիչ մ'այլազգ է. նոյն Աբգար իշխած կ'ըսուի 13–50 Ց. Ք. (ըստ Գուտշմ., տես նաեւ մեր "Մատ. Մանր. Ուսումն." Բ, 285, եւ այլուր։) Քրիստոսի ծննդեան տարին, ծանօթ է, հնոց քով պէսպէս կը հաշուէր։

[1] Տես մեր "Վարդապետութիւն Առաքելոց, անվաւերական կանոնաց մատեանը" (Վիեննա 1896,) էջ 290—1, 360—1, եւն։ Ասորի աղբիւրները պէսպիսութիւն ալ կը ցուցընեն։ Բուն A պատճէնը, զոր հրատարակած էր W. Cureton, (Ancient syriac documents, Lond. 1864, p. 24 Ասոր.) թերի է այսպէս՝ "Յամի երեսներորդի եւ իններորդի

գոյն վկայաբանականներէն յիշելու է նորագիւտ վկայաբանութիւնը Գուրիա եւ Շմոն վկայից, զոր եթէ հաւատանք Հաբիբայ վկայաբանութեան յիշատակարանին՝ գրած է Թէոփիլոս Ուռհայեցի՝ ժամանակակից, Գ. դարու վերջերը :[1] Դժբախտաբար

թագաւորութեան Յունաց, յամսեան Խզիրան (Յունիս) որ աւր չորրորդ էր ամսոյն, որ էր միաշաբաթի եւ կատարումն Պենտակոստէի,, եւն: Պակաս "Հարիւրորդ,, թուականը կու տայ B պատճէնը, (նոյնը պահած է Բար-Հեբրէի կանոնագիրքը, տես վարը.) մինչդեռ C պատճէնը յետնագոյն սրբագրութեամբ է. (Հմմտ. Աբգարու թղթի Ասորւոյն սրբագրեալ թուականը.) այսինքն՝ "342,, Սելեւկ. (= 30/31 Յ. Ք.) Այս "342,, թուականը կը ցուցնէ Լագարդի հրատարակութեան բնագիրը (P. Lagarde, Reliquiae iuris ecclesiastici antiquissimae etc. Lips. 1856, I, 32.) Եբեդյեսուի կանոնագրոց մէջ "Վրդ. Առաք.,, կանոնաց նախաբանականն առնուած չըլլալով՝ թուական չկայ. (տես A. Mai, Scriptorum Veterum nova collectio etc. Tomus X, Romae 1838, Pars I, p. 169.) բայց Բար-Հեբրէի կանոնագրոց մէջ ուղղութեամբ մնացած է թուականն՝ "ի Վարդապետութենէ Ադդէի առաքելոյ միոյ յեւթանասնից. Յամի 339 Յունաց, որ աւր չորք էր Խզիրան (Յունիս) ամսոյ,, եւն. (տես լատին թրգմ. գործոյն՝ Յովսեփայ Ալոյիզեայ Ասեմանեայ ձեռօք, նոյն հաւաքման մէջ՝ A. Mai, Script. Vet. X, pars II, p. 31.) Ասեմանի կը նշանակէ որ հոս ալ նոր սրբագրութիւն մ'եղած է՝ բարեբախտաբար լուսանցքի վրայ միայն, նշանակուած այսպէս՝ "Վարդապետութիւն Ադէի առ Ուռհայեցիս եւ առ այլս. Յամի Յունաց 342, որ աւր չորեքտասան էր Խզիրան (Յունիս) ամսոյ, յաւուր միաշաբաթւոջ, որ է կատարումն Պենտակոստէին, յամսեան լուսնականն Յունեայ, 13 Մայիսի արեւային ամսոյ:,, Տես նաեւ Cureton, Anc. syr. doc. p. 167. Ամիսներու թարգմանութիւնը հայկականներով հոս եւ այլուր նկատի չենք առնուր, թէեւ ասոնց քննութիւնը հետաքրքրական է՝ նոյն իսկ հայ թարգմանութեանց ժամանակը ճշդրտելու համար, փորձ մը՝ զոր յուսանք այլուր կրնանք գործադրել:

[1] "Յիշատակ Դատակնքացն Գուրիա եւ Շմոնի վկայից որ վկայեցին յՈւռհա.,, հրտ. Գ. Տէր-Մկրտչեան (Միաբան) "Ագաթանգեղոսի աղբիւրներից.,, Էջմ. 1896. էջք 91.

թէ հայ եւ թէ ասորի բնագրաց թուականքն ըստ երեւոյթին բոլորովին անաղարտ մնացած ըլլալու չեն: Հայր կը սկսի՝ "Յամի վեցհարիւրերորդի հնգետասներորդի Թագաւորութեան Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, որ է ամ ութերորդ թագաւորութեանն Դիոկղետիանոսի, որ թագաւորեաց զիննեւտասն ամ, ի հիւպատութեան յամին ութեւտասներորդի, Մաքսիմիանոսի (Աս. Մաքսիմոսի) վեցերորդի եւ ի քաղաքապետութեան Նաբայ (Աս. Աբայ) եւ Աբգարու որդւոյ Զօրայ, յամս Կոնա եպիսկոպոսի Ուռհայի, արար Դիոկղետիանոս հալածումն„ եւն: Հայոյն տուած թուականը Սել. 615 = 303/4 Յ. Ք. Դիոկղետիանու վերջին տարիները (հրաժարեալ 305ին) կը ցուցնէ, որուն հետ այն ատեն չի յարմարիր Դիոկղետիանու "ութերորդ„ տարին: Աւելի խառնակ է հիւպատոսութեան "ութեւտասն„ թիւը, եւն: Վրիպակէ զերծ չէ ասորի այժմու բնագիրն ալ, որ կ'ըսէ "յամի ՈԺԸ Աղեքսանդրի„ եւ ԺԴ՝ Դիոկղետիանու, ուստի Սել. 618 = 306/7. Յ. Ք., որ անկարելի ալ է: Հրատարակիչը կ'ուզէ ուղղել թուականը Սել. 608 = 297 Յ. Ք., որ ըստ ինքեան անկարելի չէ[1]: Այսպիսի խնդիրներէ ազատ

բնագիր՝ էջ 63 եւն: **Ասորի բնագիրը**՝ Acta sanctorum confessorum Guriae et Shamonae, exarata syriaca lingua a Theophilo Edesseno anno Christi 297, nunc adiecta latina versione primus edit illustravitque Ign. Ephraem II Rahmani, etc. Romae 1899. pp. XXVII+19+28. Հաբիբայ Սրկ. վկայաբանութեան այն յիշատակարանը տես Հոս p. VI եւ Cureton, Anc. syr. doc. p. 85 (Ասոր.) որ է "Արդ ես Թէոփիլոս . . . փոյթ եղեւ ինձ եւ գրեցի զՅիշատակս վկային փառաւորելոյ տեառն Աբիբայ, որպէս գրեցի յառաջագոյն զՅիշատակս փառաւորեալ վկայիցն Գուրիայ եւ Շմոնի„: Տեղւոյս չէ այս եւ յարակից խնդիրները քննել:

[1] Ասորին այժմու պատճէնին համեմատ՝ այսպէս է՝ "Յամի վեցհարիւրերորդի եւ ութտասներորդի (Հրա. կ'ուղղէ ութերորդի) Թագաւորութեան Աղեքսանդրի (ܡܠܟܘ

են Հրահատայ Ցակոբայ Զգօնի Պարսկի տուած թուերը, որ՝ ապրելով Պարսկաստանի քրիստոնէից համար վշտալից օրերուն՝ կը նշանակէ միշտ նաեւ

ܐܠܟܣܢܕܪܘܣ,) արքայի Մակեդոնացւոյ, որ է ամ չորեքտասաներորդ թագաւորութեան Դիոկղետիանոսի, որ թագաւորեաց զհինգետասան ամ, ի հիպատութեան իւրոյ յութերորդի, եւ Մուսինոսի (յամին) ի վեցերորդի, ի զօրավարութեան Արայ եւ Արգարու որդւոյ Զօրայ (Բարզհուր, Կրաւեր,) յաւուրս Կոնայ եպիսկոպոսի Ուռհայ» են: Ըստ Ասորւոյն ուրեմն Մուսինոս էր Ուռհայի կառավարիչը, որուն վեցերորդ տարին էր: Հայերէնին «Մաքսիմիանոսի վեցերորդի» ազաւաղ ըլլալը է անշուշտ, մինչդեռ Ասորին կը գրէ "Մուսոնիանոս դատաւոր" (էջ 66:) Ասորին նոյն 618 Սելեւկ. ունի ուրիշ տեղ մ'ալ, այսինքն վերջաբանութեան մէջ: Բայց այս վերջաբանն ամէն կասկածէ զերծ չէ: Հայը կ'աւարտի պարզ նախադասութեամբ՝ "Եւ եղեւ պսակումն երանելեացն յաւուրս Կոնայ եպիսկոպոսի նորուն քաղաքի, ի փառս Քրիստոսի" են (էջ 91:) Ասորին անվերջ կատարած մ'ունի, ուր նախ կ'ըսուի "...յաւուրս Կոնայ եպիսկոպոսի Արաք (լուս. Ուռհայ) քաղաքի, որպէս գրեցաւ յառաջագոյն, եւ յաւուրս Հիմենեայ (Աս. "Ալմենոս") եպիսկոպոսի Երուսաղէմի, եւ յաւուրս Գայոսի եպիսկոպոսի Հռովմայ, եւ յաւուրս Թէոնայ եպիսկոպոսի Աղեքսանդրիայ, եւ յաւուրս Տիրաննեայ եպիսկոպոսի Անտիոքիայ, հանդերձ այլովք՝ զի մի յաճախեսցին բանքս": Վերջաբանին շարունակութենէն ետքը՝ կը գրուի "Ե— ֆրեցէ զպյսոսիկ յամսեան Թշրին-երկրորդ, յաւուր տասներորդի ամսոյն, յաւուր միաշաբաթւոջ, զկնի տասն աւուր կատարման վկայից սրբոց, յամի վեցհարիւրերորդ ութեւտասաներորդի (Հրտ. կ'ուղղէ՝ ութերորդի) Յունաց." Այնուհետեւ վերջին բաժին մ'ալ վերջաբանութեան. (տես p. 25—7 Ասորւոյն:) Հրատարակիչն առանց վկայութեան ալ նայելով կ'ուղղէ թուականը 608 Սել. (որմէ Ասորերէնի մէջ տասնըմէկ տարին է "618" գրել սխալմամբ.) որուն, կ'ըսէ, կը համաձայնի Դիոկղետիանոս 14դ տարին (Ասոր.) եւ բաց աստի միւս եպիսկոպոսաց տարիները՝ Գայոսի Հռոմայ (283—296, յաջորդ տարին, առոր մահը տակաւին իմացած չէր գրիչը՝ կ'ըսէ Հրտ.) Հիմենեայ Երուսաղէմի (266—98.) Թէոնայ Աղեքսանդրիայ (282—301) եւ Տիրաննեայ Անտիո-

Շապհոյ տարիները։ Հայերէն թարգմանութեան — որ շփոթմամբ Յակոբայ Մծբնացւոյ ընծայուած է, — ներկայ պատճենները շատ աղաւաղ են եւ թերի. կը պակսին վերջին ճառերն, որով նաեւ թուականներէն մաս մը չկայ հայերէնին մէջ։ Ներկայ հայերէնին մէջ վերջին տեղը կը գրաւէ այն սիւնհոդոսական թուղթը (Ասոր. ճառ ԺԴ.) որուն վերջը կայ թուականս՝ "Գրեալ է թուղթս այս ի Քաղոց ամսեան որ ամ վեցհարիւր յիսուն եւ հինգ էր Աղեքսանդրէ (Ասոր. "...Նաֆաւորաւբեան Աղեքսանդրէ...") որդւոյ Փիլիպպեայ Մակեդոնացւոյ, եւ էր ամ երեսուն եւ հինգ Շապհոյ արքայի Պարսից" եւն։ Նոյնպէս Ասորին. թուականն է 655 Սել. = 344 Յ. Ք., ամիսը՝ փետրուար, ճիշդ Շապհոյ Բ (սկսեալ իշխել 5 Սեպտ. 309 Յ. Ք.) 35դ տարին։[1] Ճառ-

---

քիայ որ մարտիրոսացաւ 310ին։ Ըստ այսմ, կ'ըսէ, գրութեան բուն տարին է 608 = 297 Յ. Ք. եւ սխալ կը մնայ միայն Դիոկղետիանոս հիւպատութեան "ութերորդ" թիւը, որ ըլլալու է "եւթներորդ" (տես անդ՝ p. IX—X, եւն։) Բայց ճիշդ խօսելով, այս ամենուն՝ գրոնք Հայը տեսած չէր. հարազատութիւնն ամէն կասկածէ զերծ ըլլալու չէ։ Եթէ չըլլային այս կէտերը՝ անկարելի չէր որ Հայոյն տուած թուականը նախնականին մօտ ըլլար, եթէ միայն ուղղենք Դիոկղետիանոս հիւպատոսութեան 18 տարիներն, որ կարելի չեն, եւ թագաւորութեանն տարիներն ըլլալու են ի բնէ։ Այն ատեն քիչ շատ կը յարմարին՝ 615 Աղեքսանդրի (= 303/4 Յ. Ք.) եւ Դիոկղետիանոս թագաւորութեան 18՝ "յամին ութեւտասներորդի," իսկ հիւպատութեան՝ "ութերորդ" որ թէ՛ Հայն ու թէ Ասորին ունին, հին վրիպական ընթերցուած մ'ըլլալու է. Նոյնպէս այն որ երկուքն ալ ընդամենայն միայն 19 տարի կու տան Դիոկղետիանոսի։ Յամենայն դէպս ներկայ խմբագրութիւնք նախնականէն բաւական շեղած ըլլալու են։ Հետաքրքրական վկայաբանութեանս մասին Ն. Մառի քննադատականը տես ՀԱ. 1898, էջ 267—71. մեր քննութիւնը (սկիզբն՝ ՀԱ. 1901, էջ 8—12) ակամայ անաւարտ մնաց ցայժմ։

[1] Տես Զգօն (տպ. Կ. Պ. 1824.) էջ 394. Ասորին հրտ. Wright, (the Homilies of Aphraates etc. Lond,

ե է “օրինակ պատերազմի„, այսինքն Շապհոյ սպառնալից սպառազինութեանց ատեն եւ առթիւ գրուած. եւ խօսելով Դանիէլի գազանաց մասին՝ կ՚ըսէ “Խոյն՝ թագաւոր Մարաց, Պարսից եւ Պարթեւաց է (Պարթեւաց չունի Ասոր.), այսինքն Դարեհ արքայ. եւ քօշն՝ Աղեքսանդր Փիլիպպեան Մակեդոնացի...: Փշրեաց զեղջիւրսն երկոսեան, կի խոնարհեցոյց նա զերկոսս թագաւորութիւնս, որոց առաջնորդէր, փոքրն՝ Մարաց եւ բարձրն՝ Պարսից: Իբրեւ եկն Աղեքսանդր յոյն, եսպան զԴարեհ արքայ Մարաց եւ Պարսից ... եւ ի ժամանակէ անտի՝ մինչ փշրեցան երկոքեան եղջիւրքն, մինչեւ ցայսօր՝ են ամս վեցհարիւր քառասուն եւ ութ:„ Նոյնպէս Ասորին: Հոս ուրեմն ըլլալու էր Աղեքսանդրի միահեծան թագաւորելու տարի մը, եթէ խօսքը բառացի առնուէր: Եւ սակայն է Սելեւկ. 648 = 336/7 Յ. Ք., ճառին գրութեան տարին:[1] Զգօն նոյն

1869.) p. 305. Հրտ. I. Parisot (Patrologia syriaca, ed. R. Graffin. Parisiis 1895.) col. 724—5. Բնագրին մէջ “Քաղոց„ անուան տեղն է Շբաթ, որ կը համապատասխանէ փետրուարի: Հրահատայ ժամանակագրական այս կարեւոր տեղեկութեան համար տես Nöldeke, Tabari, p. 410.

[1] Տես Զգօն, էջ 85–6. Ասորին՝ Wright, 83. Parisot, col. 193. Թէ ճառս 337ին գրուած է՝ կը հաստատէ ինքն Զգօն. (տես յաջորդը.) բաց աստի ճառին ամբողջ նիւթը, որ գրուած է “վասն խռով շարժմանն՝ որ պատրաստեալ է լինել ընդ այս ժամանակս, եւ զօրք որ զօրաժողով լինին ի սասանութիւն„ (էջ 81.) եւն: Խօսքը Շապհոյ կը դարձընէ հեղինակը յաճախ, թէեւ քօղարկեալ, “ով խոյ՝ փշրեալ եղջերը„ (էջ 86). որ կը հպարտանար “ի բազում ամս քո զի յաճախեցին„ (էջ 87.) ակնարկելով երկարամեայ թագաւորութիւնը, եւ նմաններ: Ծանօթ են նաեւ պատմական հանգամանքներ, երբ Շապուհ Կոստանդիանոսի մահուանէն (22 Մայիս 337) անմիջապէս ետքը լուծեց քառասնամեայ խաղաղութեան դաշինքը, նպատակ ունենալով ետ պահանջել Միջագետքն: Յաջորդեցին երկարամեայ պատերազմներ, եւ յատկապէս Մծբնայ բազմա-

ճառին մէջ ուրիշ տեղ մ'ալ կը դառնայ խօսելու Աղեքսանդրի Մեծի, որուն հօն 12 տարի կ'ընծայէ, եւ իր յաջորդաց վրայ, ընդհանուր կերպով մ'առնելով զայն՝ Սելեւկեանք, վերջին Պտղոմեանք եւ Հռոմայեցիք: Հայը հոս շատ աղաւաղ է. «ի Կեսդովնեայ Նիկանովրեանց» է Սելեւկոս Նիկանովր. միւս «Կեսդովնականք» է Կեսարականք կամ կեսարք, իսկ «Սուրիանոս» է Սեւերիանոս[1]: Հայերէնին մէջ պակաս են՝ ճառ ԻԱ,

---

նուագ պաշարումներ, զորոնք գեղեցիկ երգած է Ս. Եփրեմ (տես S. Ephraemi Syri Carmina Nisibena etc. ed. G. Bickel Lips. 1866.) ճառս գրուած է սպառազինմանց ատեն, ըստ G. Bert (Aphraat's des Persischen Weisen Homilien etc. Leipz. 1888, p. 70) նոյն 337 տարւոյ ամառուան ամիսներու՝ Յունիս-Յուլիս:

[1] Այժմու հայերէնն այսպէս է (Չպ. 96—7 Աստր. Wright, 93—4, Parisot, col. 217—220.) «Գազանն երրորդ Աղեքսանդր Մակեդոնացի է. զի բուռն եւ սաստիկ է իբրեւ զինձ: Եւ չորք թեւք եւ չորք գլուխք գազանին, է թագաւորութիւնն զոր ետ նա չորից բարեկամաց իւրոց, զի ունիցին զկնի նորա: Իբրեւ եկն եւ եսպան զԴարեհ արքայ, եւ թագաւորեաց փոխանակ նորա: Եւ զգազանէն չորրորդէ ասէ՝ ահեղ եւ զարմանալի եւ հզօր է առաւել, ուտէր եւ մանրէր եւ զմնացորդսն առ ոտն կոտորէր: Սա թագաւորութիւն որդւոց Եսաւայ է (ܒܢ̈ܝ ܥܣܘ. այսինքն՝ Հռովմայեցիք:) Քանզի յետ թագաւորութեան Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, հաստատեցաւ թագաւորութիւնն Եսաւեանց (անճիշդ, Աստր. Յունաց, ܡܠܟܘܬܐ ܕܝܘ̈ܢܝܐ). զի Աղեքսանդրոս ի նոցանէ էր ի Յունաց: Բայց տեսիլ երրորդ գազանին ի նա կատարեցաւ. իբրեւ տես նա զերրորդն եւ զչորրորդն. (Աստր. «իբրեւ մի է երրորդն եւ չորրորդն.» կ'երեւայ բնագրին ܚܕ «մի» թուականին տեղ կը կարդար թարգմանն ܚܙܐ «տես.» որով շփոթութիւնը դիւրին էր:) Թագաւորեաց Աղեքսանդրոս զամս երկոտասան: Եւ եղեն թագաւորք Յունաց զկնի Աղեքսանդրի ութնե-

ուր Հրահատ Ս. Գրոց այլեւայլ դէպքերու ժամանակագրութիւն մը կ'ընէ եւ կը կշռէ իր գրած տարւոյ հետ՝ 655 *Աղեքսանդրի* (= 344 *Յ. Ք.*:) — *ճառ ԻԲ, ուր կարեւոր յիշատակարանի մը մէջ կը յայտարարէ Հրահատ թէ քսանուերկու ճառերը գրած է ասորական այբուբենքին համեմատ, առաջին տասը յամի* 648 *Աղեքսանդրի* (= 337 *Յ. Ք.*) *վերջինքը՝ յամի* 655 *Աղեքսանդրի.* — *վերջապէս ճառ ԻԳ, որ գրուած է Աղեքսանդրի* 656 *«Աւր» ամսոյն* (= 345 *Օգոստ.*) *Շապհոյ* 36, *եւ անոր յարուցած հալածանաց հինգերորդ տարին*[1]:

տասն թագաւորք *եւ են ամք նոցա* երկերիւր վաթսուն եւ ինն *ի* Կեսղովնայ Նիկանովրեանց (*ուղղելի՝ ի* Սելեւկեայ Նիկանովրեանց = *Աս.* ܣܠܘܩܘܣ ܢܝܩܢܘܪ *«Սելեւկոս Նիկանովր»*) մինչեւ ցՊտղոմէոս: *Եւ եղեն* կեսղովնականք (*ուղղելի՝* կեսարականք = *Աս.* ܩܣܪ̈ܝܐ) յՕգոստեայ մինչեւ ի Փիլիպպոս *քսանեւինն թագաւորք: Եւ են ամք նոցա* երկերիւր իննսուն եւ երեք. *եւ ութուտասն՝* Սուրիանոսի (*այսինքն՝* Սեւերիանոսի = *Աս.* ܣܘܝܪܘܣ.)» — *Այս թուերու, հաշուելու կերպին, Պտղոմէոսն եւ այլն Հռոմայեցիքն իբրեւ շարունակութիւն Սելեւկեանց նկատելու մասին տես* Parisot, p. LIV. *ռաբունական ըմբռման թէ «որդիք Եսաւայ», «Եսաւեանք», «Եդոմայեցիք» են Հռոմայեցիք եւ նմանեաց մասին՝ անդ* p. XLIX ff. *եւ այլուր: Տեղւոյս չէ այս կարգի խնդրոց մէջ մտնել:*

[1] *Ճառ ԻԱ «Օրինակ հալածանաց:» Այստեղ* (Wright, 398—9. Parisot, col. 940 ff.) *հաշիւ կ'ընէ Հրահատ թէ Ադամէն մինչեւ Երուսաղեմի տաճարին շինութիւնն ըլլան* 896 *տարիներ, շինութենէն մինչեւ (առաջին) կործանումն՝* 425, *որով «Թիւ համարոյ ամենայն ամաց ի ժամանակէ կործանելոյ Ադամայ մինչեւ յաւերել Երուսաղեմի՝* հազար երեքհարիւր եւ քսան եւ մի». *եւ դարձեալ: «Արդ՝ բովանդակ թիւ համարոյ ամացն ի կործանելոյ Ադամայ մինչեւ ց(այս)*

Ի վերջոյ՝ Թողլով ուրիշները՝ յիշենք միայն Միքայէլի Ասորւոյ տուած տեղեկութիւնը, որ հետաքրքրական է նաեւ այն զրուցով թէ Նիկանովր իւր Թուականն ընդունելի ընել տալու համար՝ ջնջել տուած ըլլայ բոլոր

ամ վեցհարիւրորդ յիսներորդ հինգերորդ Աղեքսանդրի *որդւոյ Փիլիպպեայ Մակեդոնացւոյ* (= 343/4 *Յ. Ք.*)՝ *են ամք* երկուհազար երկերիւր եւթանասուն եւ վեց: *Բայց յաւերելոյ Երուսաղեմի ի ձեռն Բաբելացւոց մինչեւ* ցայսօր՝ *են ամք* իննհարիւր յիսուն եւ հինգ» *եւն եւն: Այստեղւոյ հաշիւներու, զորոնք ամբողջ ալ չյիշեցինք, եւ գիտնոց առաջարկած այլեւայլ ուղղագրութեանց մասին տես* Parisot, p. LX ff. — *Կարեւորագոյն է ճառ ԻԲ «Օրինակ մահուան եւ վերջին ժամանակաց:» Այստեղ վերջերը Հրահատ մի առ մի կը յիշէ իւր ճառերը՝ զորոնք գրած է երկու հատորով, ասորի այբուբենի տառերու Թուով եւ կարգաւ (ճառերը՝ նոյն տառերով կը սկսին կարգաւ.) եւ կ՚ըսէ* (Wright, 440—1, Parisot, col. 1044) «*Զճառս զայսոսիկ* քսանեւերկուս գրեցի ըստ քսան եւ երկուց նշանագրաց: *Գրեցի* զտասն զառաջինսն *յամի* վեցհարիւրորդի քսաներորդի ութերորդի թագաւորութեանն Աղեքսանդրի *որդւոյ Փիլիպպեայ Մակեդոնացւոյ* (648 *Սել.* = 336/7 *Յ. Ք.*) *որպէս գրեալ է ի կատարածի նոցին* (*Հմմտ. Զգ.* 201.) *Եւ* զերկոտասանեսին զայսոսիկ զվերջինս *գրեցի յամի* վեցհարիւրորդի յիսներորդի հինգերորդի թագաւորութեանն Յունաց *եւ* Հոռոմայեցւոց, *այսինքն է* թագաւորութեանն Աղեքսանդրի (*Սել.* 655 = 343/4 *Ն. Ք.*) *եւ յամի* երեսներորդի հինգերորդի արքային Պարսից» *եւն: Հրահատի յիշածին համեմատ այժմ ալ կայ Ժ ճառին վերջը այնպիսի յիշատակարան մը, բայց առանց Թուականի՝* «Զտասն ճառս *գրեցի ես քեզ, զոր օրինակ հարցեր դու զիս*...: Զայս տասն դպրութիւնս փոքրկունս *զոր գրեցի քեզ՝ ի միմեանց առնուն եւ ի վերայ միմեանց շինին: Եւ ի միմեանց մի՛ որոշեր զնոսա:* Յալփբնէ (*Աս.* «յԱղփէ» = ܡܢ ܐܠܦ, «*Աղփ*» *տառէն սկսեալ*) *մինչեւ* ցարդ (*Աս.* «*ց*Յօդ» = ܠܝܘܕ «*Յօդ,*» «*Յօմտ*» *տառը*) *գրեցի քեզ՝ իբր հետ ընկերին իւրոյ:*» (*Աս.* «ըստ նշանագրաց կարգի», *բառ առ բառ՝* «աթութայ զհետ ընկերի իւրոյ:») *Ընթերցիր եւ* *հնագոյն մատեանքն: Հայ թարգմանութիւնը՝ ինչպէս ամէն տեղ՝ հոս ալ համառօտութիւն մըն է, եւ էապէս կ'ըսէ՝ «Ի սկիզբն թագաւորութեան Սելեւկեայ, որ է երկոտասան ամ զկնի մահուանն Աղեքսանդրի, սկսաւ Թուա–*

ուսի՛ր դու» եւն: Հայոյն խանգարումը բացորոշ է. եւ դժուարաւ թարգմանչէն է «յսկզբնէ ···ցարդ ···իբր հետ ընկերին իւրոյ»: — Այս ճառերու շարքէն դուրս է՝ եւ կրկին «Աղփ» տառով կը սկսի՝ Հրահատայ անուամբ պահուած վերջին ճառը՝ ԻԳ «Օրինակ նոյ եւ օրհնութեան» *եւն. (արդեօք =* «գնիոն օրհնութեան»՝ *Կիրակոս էջ 29, ուստի Զ դարուն վերջերը կրկի՞ն թարգմանուած Նեստորականաց ձեռօք. վերջինս ալ կորսուած է՝ կամ գոնէ ցայժմ յերեւան չէ ելած:) Ճառս՝ որ Ս. Գրոց պատմութեան եւ ժամանակագրութեան հաշիւներով լի է, գրուած է ինչպէս կը յայտարարէ, դարձեալ Շապհոյ յարուցած հալածանաց առթիւ. վերջն՝ ունի յիշատակարանս* (Wright, 507.) *«Գրեցի քեզ զայս թուղթ, սիրելի, յամսեան նաւասարդի (Աս.* Աւբ = *Օգոստ.) ամին* վեցհարիւրորդի յիսներորդի վեցերորդի թագաւորութեան Աղեքսանդրի *որդւոյ Փիլիպպեայ Մակեդոնացւոյ (Սել. 656 = 345 Օգոստոս.) եւ յամի* երեսներորդի վեցերորդի Շապհոյ *արքայի Պարսից, որ* արար հալածումն, յամին հինգերորդի, *(— հալածումն սկսաւ* 339/40 **Յ. Ք.**, *ուստի 345էն Օգ. հինգ տարի յառաջ —) յորժամ սպանեցան եկեղեցիք* (A *որ արար հալածումն, յորժամ սպանեցան եկեղեցիք, յամին հինգերորդի,) յամին՝ յորում եղեւ կոտորած մեծ վկայիցն յերկրիս Արեւելից.* յետ գրելոյ իմոյ զայս զքսան եւ զերկուս գլուխս որ կարգեալ են ըստ նշանագրաց մի ըստ միոջէ: *Ընթերցիր եւ ուսիր եւ յիշեա՛ զբարեկամ քո:» Կը յաջորդէ վերջաւորութեան բանաձեւս՝ «Կատարեցաւ* Օրինակ Օրհնութեան *որ էանց յարդարս եւ յամենայն ազգս առաջինս.» եւ «Կատարեցաւ գրել ի մատենիս յայսմիկ զամենայն ճառս տեառն մերոյ* Յակոբայ Զգօնի Պարսկի (ܡܪܢ ܝܥܩܘܒ. ܚܟܝܡܐ ܦܪܣܝܐ) *որ են թուով քսան եւ երկու ըստ աղփաբետաց մի ըստ միոջէ, եւ միւս այլ՝ ի վերայ ճռոյ: Փառք Հօր» եւն: Վերջինս՝ ի հարկէ գրչէն:*

կանն Ասորւոց:[1]» Նորագիւտ ասորի բնագիրը ընականապէս ընդարձակ է, եւ մեծագիր եւ մանրագիր մասերով (— զորոնք մենք դիւրութեան համար՝ դիմացէ դիմաց կը դնենք —) այսպէս է. (Միք. Աս. Գիրք Ե, գլ. Է.)[2]

(Մեծագիր.)

Յամի երեքտասաներորդի Պտղոմեայ, զկնի ԺԲ ամաց թագաւորութեանն Աղեքսանդրի, սկսաւ Սելեւկոս թագաւորել ի վերայ Ասորւոց, ամենայն վերին կողմանց Ասիոյ, Բաբելոնի եւ մինչեւ ցՀնդիկս, ամս ԼԳ: Շինեաց զԱնտիոքիա, զՍելեւկիա, զԼաւոդիկէ, զԱպամէա, եւ զԲերոյէ, զՊելլա, զԳերմանիկէ որ է Մարաշ: Յառաջին ամէ սորա, յորում շինեաց զԱնտիոք, սկիզբն եղեւ թուոյ ամաց Յունաց. զոր ունիմք եւ մեք: ՅԱբրահամէ մինչեւ ցՍելեւկոս հաշուէ Եւսեբիոս՝ ամս 4889. Անդրոնիկոս՝ ամս 5072. Անիանոս՝ ամս

(Մանրագիր.)

Ի Սելեւկոսէ ասատի Նիկատորէ (ܢܝܩܛܘܪ) սկիզն լինի թուոյ Յունաց. եւ դարձեալ ի գիրս Մակաբայեցւոց ի նմանէ ցուցեալ է սկիզբն թագաւորութեան Յունաց. Նաեւ Ուռհայեցիք ի ժամանակէ ասատի հաշուեն. եւ զայն համար ունիմք եւ մեք, այնու վարեալ յեկեղեցւոջ եւ ի գիրս այն՝ որ կոչի Աղեքսանդրի (ܠܘܚܐ ܕܐܠܟܣܢܕܪܘܣ) Քանզի իբրեւ սկսանէր իշխել Սելեւկոս ի վերայ Ասորւոց, Բաբելոնի եւ ամենայն կողմանց Արեւելից, տայր այրել զամենայն գիրս հնոց համարոց յամենայն լեզուս աշխարհացն, եւ արար թիւ հա-

---

[1] Միք. Ասորի, տպ. Երուս. 1870, էջ 99:

[2] Հմմտ. Chronique de Michel le Syrien, ed. J. B. Chabot. Paris 1899 ff. մեր յիշած տեղը՝ I, 1, p. 73—4 (ասորի բնագիրը.) իսկ ֆր. թարգմանութիւնը տես անդ I, 2, p. 116 ff.

5181· *Ափրիկանոս՝* 5083· *Գէորգ՝ ամս* 5085· *ոմանք ի Յունաց՝ ամս* 5197· *Յակոբ Ուռհայեցի՝ ամս* 5149: *Սովորութիւն է Ասորւոց ընդունել՝ ամս* 5180: (*Հմմտ. անդ՝ «Յամի Զ Պտղոմեայ Փիղադեղփեայ սկսաւ թագաւորել Անտիոքոս Սովտէր ի վերայ Ասորւոց եւ Ասիայ, զկնի Սելեւկոսի, ամս ԺԹ:* Յամի Յունաց *ԼԴ, յամի Պտղոմեայ ԻԴ, սկսաւ թագաւորել ի վերայ Ասորւոց Անտիոքոս որ կոչեցաւ Թէոս, ամս ԺԵ» եւն:*)

մարոյ (ամաց) նոր՝ սկսեալ յառաջին ամէ թագաւորութեան նորա: Աստի է թիւ համարոյ ամաց առ Ասորիս, եւ եկն եհաս մինչեւ առ մեզ: Աղեքսանդրոս կանուխ է քան զայս Սելեւկոս Նիկատոր Գ ամօք, որպէս ասէ Յովսեպոս, եւ գիրք Մակաբայեցւոց· այլք ասեն (ի միջի լեալ) ամս Լ, որպէս թէ սկսեալ իցէ Սելեւկոս իշխել յամի Լ Պտղոմեայ որ պայազատեացն զԱղեքսանդրոս· եւ այլք հաշուեն ի միջի ամս ԽԵ, դարձեալ այլք՝ ամս *ԺԲ:* Զնոցա զհետ երթամք *ի ժամանակագրական տախտակն, եւ սկիզբն առնեմք ամին Ա՝* յառաջնում ամի Սելեւկեայ: — *Պարտ է գիտել թէ յԱ ողոմպիադէ մինչեւ ցԱ ամն Սելեւկեայ են ի միջի ամք* 469, *ընդ ամենայն ողոմպիադք ՃԺԷ» եւն:*

Մեր նպատակին համար կը բաւէ այսչափն ալ, համոզուելու որ նաեւ հայ գրականութեան մէջ, ուր շատ բազմաթիւ են ասորերէնէ թարգմանութիւնք, երբ կը հանդիպինք թուականի մ'որ Աղեքսանդրի հետ կայ մ՚ունենալ կը ցուցնէ, որեւէ պէտք չկայ բառացի առնելով խօսքը՝ կապելու զայն ո՛չ Աղեքսանդրի Թագաւորութեան, ո՛չ տիեզերակալութեան, ո՛չ մահուան եւ ո՛չ ուրիշ թուականի մը հետ։ Այլ ընդհանրապէս եւ սովորաբար Սելեւկեանն է, որ Աղեքսանդրի կը համարուէր Ասորւոց քով։ Անշուշտ նաեւ ասոր գրականութեան մէջ չեն պակսիր տեղեր, ուր, երբ հարկ մը կար կամ գոնէ երբ հեղինակին հաճոյ երեւցած էր, հաշուած է Աղեքսանդրի ուրիշ մէկ իրական տարիէն։ Այսպէս նոյն Միք. Ասորի յառաջ բերած է Յակոբայ Ուռհայեցւոյ մէկ հատածը — զոր յետոյ ընդարձակօրէն պիտի տեսնենք, — ուր Պարթեւաց ապստամբութեան համար կ՚ըսուի այսպէս՝ «Եւ նախ նոքին՝ որ ի Պարթեւս բնակէին եւ ծառայէին Մարաց, զկնի ՀԴ. ամաց հնազանդելոյ նոցա Յունաց, յամի ԿԱ. այսր համարոյ Յունաց կացուցին անձանց թագաւոր, որոյ անուն է Արշակ» եւն։[1] Հոս բնականապէս ինչպէս «ԿԱ. ամ Յունաց» է = 61 Սելեւկ. (251/50 Ն. Ք.) նոյնպէս «ՀԴ. ամ հնազանդելոյ Յունաց»՝ հաշուած է, որչափ ալ բառացի իմաստին անհամաձայն երեւայ, Աղեքսանդրի իրական մահուանէն, եւ այն՝ 74 տարի, ինչպէս կը հաշուուի այլուր ալ, մահուան տարւոյ ամբողջը լրակատար տարի մը հաշուելով։ Յատկապէս ուշադրութեան արժանի է ասոր Հեղինակին՝ Պարթեւաց ապստամբութեան *համար գրելը թէ Պարթեւք ծառայեցին մինչեւ որ* «յամի ԿԱ համարոյ Յունաց» *թագաւորեց Արշակ, զուգակշիռ մը Անանունի խօսքին՝ =* «յետ մահուան Աղեքսանդրու... *ծառայեցին Պարթեւք ամս ԿԱ,» եւ Խորենացւոյ՝* «յետ Կ ամի մահուանն Աղեքսանդրի *թագաւորէ ի վերայ Պարթեւաց Արշակ Քաջ» են (տես վերը·) բացատրութիւն մը՝ որուն անյարմար մեկնութիւնը ստիպեց զմեզ այս խնդրով զբաղելու մինչեւ այս տեղ։*

Արքայացանկերու ժամանակագրութեան հիմը, այն է նոյն ցանկերու (Անան· Խոր· են) սկսելու ժամանակին որոշելէն ետքը՝ կրնանք այժմ անցնիլ բուն ցանկին եւ անոր տուած թուականներուն, եւ տեսնել թէ ինչպէս կը համեմատին իրական պատմութեան հետ։ Կարեւորագոյն է հոս ալ նախ բնագիրները ճշդրտել։ Դժբախտաբար ստիպուած ենք դիմել այժմ ծանօթ պատճէններու, որոնք երաշխաւորութիւն մը չեն տար թէ ամէն կողմէ հաւատարիմ են նախնականին, թէ օրինակի համար Անանունի ներկայ օրինակը աղաւաղութենէ ազատ չէ, բացայայտ կը ցուցնէ ի միջի այլոց այն պարագան որ Պարթեւ արքայից տարիները վերէն վար հաշուելով կ'ունենանք 508 *տարի, իսկ օրինակին գումարը կը նշանակէ մինչեւ անգամ* 573 *տարի, երկուքն ալ իրականէն զգալապէս աւելի։ Քանի որ համեմատութեան ուրիշ պատճէն չկայ, անճշտութիւնը շտկելու կը* *մնար միակ միջոց մը, զուգակշռել՝ պատմական թուականներուն հետ, բայց նաեւ երկրորդ՝ կշռադատել Խորենացւոյ ցանկին հետ: Իբրեւ հնագոյն վկայ Խորենացին մեծ արժէք կ'ունենար հոն՝ Անանունի թուերը ճշդրտելու, եթէ չըլլար այս կասկածը թէ թերեւս այս կամ այն կէտը փոխած ըլլայ Խորենացի իր ժամանակագրութեան համեմատ, կամ աւելի թերեւս, Խորենացի արդէն աղաւաղ ընթերցուածներ գտած ըլլայ իր առջեւ: Աւելի լաւագոյն է նոյն իսկ Խորենացւոյ ցուցակին ընթերցուածոց խնդրոյն վիճակը, թէեւ ո՛չ ներկայ հրատարակութեանց հիմք կազմող պատճէնք որ նորագոյն են, այլ անո՛ր որ գոնէ հնագոյն ժամանակներէ վկայ են Խորենացւոյ հետեւող պատմագիրք իրենց ցուցակներով: Որչափ ալ մանրամասնութեանց մէջ բաւական այլակերպ ըլլան անոնք, գոնէ կռուան մըն են, համեմատութեան հնագոյն ընթերցուածները ճշդրտելու, որչափ կրնանք:*

Ահա Պարթեւ Արքայազնին բնագիրքը՝ ներկայ օրինակաց համեմատ:

1. Անանուն (էջ 9–10)

Եւ այս են իշխանք Պարթեւաց, որ թագաւորեցին զկնի Արշակայ *հօր իւրեանց ի Բահլ շահաստան յերկիրն Քուշանայ: Որդիք չորք ասեն լեալ*

2. Խորենացի (Բ. կը, կթ)

(Բ. կը)... Յորոց սերեալ ազգ Պարթեւաց. եւ ի նոցանէ Արշակ *Քաջ, որ ապստամբեալ ի Պարթեւաց՝ թագաւորեաց յերկիրն Քուշանաց ամս* երե-

Արշակայ որդւոյ Պարթևաց· զառաջինն, ասեն, թագաւորեցոյց Թետալացւոց աշխարհին, զերկրորդն՝ ի վերայ Կիլիկեցւոց· զերրորդն՝ ի վերայ Պարթևաց· զչորրորդն ի Հայաստան աշխարհին:	սուն եւ մի:
Եւ լինին ամենայն ամք Արշակայ կենաց իւրոց ՃԼ. ամ. եւ թագաւորեաց ամս յիսուն եւ վեց:	*Եւ յետ նորա որդի նորին* Արտաշէս՝ *ամս* քսան եւ վեց:
Զկնի նորա թագաւորէ որդի նորա Արշակ *ի վերայ Պարթևաց ի Բահլ շահաստանի յերկիրն Քուշանաց՝ ամս Հ* (ուղղել՝ ՀԴ):	*Ապա* Արշակ *նորին որդի որ կոչեցաւ* Մեծ, *որ զԱնտիոքոսն եսպան եւ զՎաղարշակ զեղբայր իւր թագաւոր կացոյց Հայոց, երկրորդ իւր տանելով, եւ ինքն չուեալ ի Բահլ, հաստատեաց զթագաւորութիւնն իւր՝ ամս* յիսուն եւ երիս: *Վասն որոյ զարմք նորա Պահլաւք անուանեցան, որպէս եւ եղբօրն Վաղարշակայ՝ ի նախնւոյն անուն Արշակունիք: Եւ են թագաւոր պահլաւիկք այսոքիկ:*
Ապա որդի նորա Աշնաշ՝ *ամս ԼԲ:*	*Յետ Արշակայ Մեծի առնու զթագաւորութիւն նորա* Արշական՝ *յերեքտասաներորդի ամի Վաղարշակայ թագաւորին Հայոց, ամս* երեսուն:
[Ապա Արշանակ՝ ամս Լ]:	*Ապա* Արշանակ՝ *ամս* երեսուն եւ մի:
Ապա Արշէն՝ *ամս ԻԲ* (ուղղ· Ի):	*Յետ որոյ* Արշէզ՝ *ամս* քսան:
Ապա Արշաւիր՝ *ամս ԽԵ:*	*Ապա* Արշաւիր՝ ամս քառասուն եւ վեց: *Սորա լինին որդիք երեք եւ դուստր մի...*
Ապա Արտաշէս՝ *ամս ԼԴ:*	(Բ· կբ) *Յետ Արշաւրի, որպէս ասացաք, թագա-*

	ւորէ Արտաշէս՝ *ամս* երեսուն եւ չորս։
Ապա Դարեհ՝ *ամս* *Լ*։	Դարեհ՝ *ամս* երեսուն։
Ապա Արշակ՝ *ամս* *ԺԷ*։	Արշակ՝ *ամս* իննեւտասն։
Ապա Արտաշիր՝ *ամս* *ԽԶ* (ուղղել Թ)։	Արտաշէս՝ *ամս* քսան։
Ապա Պերոզ՝ *ամս* *ԿԴ*. (ուղ. ԼԴ)։	Պերոզ՝ *ամս* երեսուն եւ չորս։
Ապա Վաղարշակ՝ *ամս* *Ծ*։	Վաղարշ՝ *ամս* յիսուն։
Ապա Արտաւան՝ ամս *ԻԶ* (ուղղել ԼԱ)։ *Ապա լինին ամենայն ամք Պարթեւաց տէրութեանն ամք ՃՀԳ*։	Արտաւան՝ *ամս* երեսուն եւ մի։ *Զսա սպանեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ, բառնալով զթագաւորութիւնն Պարթեւաց, հանելով ի նոցանէ զաշխարհն ժառանգութեան, եւն*։

3. Ասողիկ (Անդ, էջ 31)	4. Բ Դպր. Սեբ. (էջ 11)
	Յետ մահուան Աղեքսանդրու՝ թագաւորէ Արշակ Քաջ *ի Բահլ շահաստանի յերկիրն Քուշանաց, կեցեալ ամս ՃԼ, թագաւորեաց ամս ԾԷ*։ *Յետ նորա որդի նորա* Արտաշիր՝ *ամս ԼԱ*։ *Յետ նորա թագաւորէ նորին որդի* Արշակ *որ կոչեցաւ* Մեծ, *ամս ԾԲ*։ *Սա թագաւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհին Հայոց*։ *Արդ այսպէս*

	պատուցեալ երեւելին երկու ցեղքն թագաւորութեանց Պարսից եւ Հայոց:
Արշակ Քաջ՝ *նախնեաց երկուց ցեղից, թագաւորեցելոց Պահլաւականին եւ Արշակունւոյն՝ ամենայն քաջութեամբ թագաւորեաց ամս ԾԷ: Յետ որոյ որդիքն՝ պատուցեալք թագաւորք Պարսից:*	Արշակ Քաջ *նախնեաց երկուց ցեղից՝ թագաւորեցելոյ Պահլաւականին եւ Արշակունւոյն, ամենայն քաջութեամբ թագաւորեաց ամս ԾԶ: Յետ որոյ* որդիքն՝ *պատուցեալք թագաւորք Պարսից:*
Արշակ Մեծ՝ *ամս ԾԲ:*	Արշակ Մեծ՝ *ամս ԾԲ:*
Արշական՝ *ամս Լ:*	Արշական՝ *ամս Լ:*
Արշանակ՝ *ամս ԼԲ:*	Արշանակ՝ *ամս ԼԲ:*
Արտաշէս՝ *ամս Ի:*	Արշէն՝ *ամս Ի:*
Արշաւիր՝ *ամս ԽԶ:*	Արշաւիր՝ *ամս ԽԶ:*
Արտաշէս՝ *ամս ԼԱ:*	Արտաշէս՝ *ամս ԼԱ:*
Դարեհ՝ *ամս Լ:*	Դարեհ՝ *ամս Լ:*
Արշակ՝ *ամս ԺԹ:*	Արշակ՝ *ամս ԺԹ:*
Արտաշէս՝ *ամս Ի:*	Արտաշէս՝ *ամս Ի:*
Պերոզ՝ *ամս ԼԳ:*	Պերոզ՝ *ամս ԼԳ:*
Վաղարշակ՝ *ամս Մ:*	Վաղարշակ՝ *ամս Մ:*
Արտաւան՝ *ամս ԼԶ:*	Արտաւան՝ *ամս ԼԶ:*
Զատ սպանեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի են:	*Զատ սպանեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի, են:*
5· Մխ· Այրիվանեցի (էջ 25–6)	6· Մխ· Անեցի (էջ 21)
ԻԱ. Թագաւորք Արշակունիք Պարսից:	
Արշակ Քաջ՝ *ամս ԼԱ:*	Արշակ Քաջ՝ (*ամս*) *ԼԱ:*
Արտաշէս՝ *ԽԶ:*	Արտաշէս՝ *ԻԶ*:*
Արշակ Մեծ՝ *ԾԳ:*	Արշակ Մեծ՝ *ԾԳ:*
Արշական՝ *ԼԱ:*	Արշական՝ *Լ:*

Արշամակ՝ *Լ* :	Արշամակ՝ *ԼԱ* :
Արշէս՝ *Ի* :	Արշէս՝ *Ի* :
Արշաւիր՝ *ԽԶ* : — *Ծնաւ Յիսուս Քրիստոս* :	Արշաւիր՝ *ԽԶ* :
Արտաշէս՝ *ԼԵ* :	Արտաշէս՝ *ԼԴ* :
Դարեհ՝ *Լ* :	Դարեհ՝ *Լ* :
Արշականն՝ *ԺԷ* :	Արշակ՝ *ԺԹ* :
Արտաշէս՝ *Ի* :	Արտաշէս՝ *Ի* :
Պերոզ՝ *ԼԴ* :	Պերոզ՝ *ԼԴ* :
Վաղարշ՝ *Ծ* :	Վաղարշ՝ *Ծ* :
Արտաւանն՝ *ԼԱ* : *Զսա սպան Արտաշիր պարսիկ* :	Արտաւանն՝ *ԼԱ* : — *Զոր սպան Արտաշիր Ստահրացի, եւն* :
7. Սամուէլ Անեցի (*էջ* 50—2. *եւն*).	8. Թիւ 515. թղ. 170բ.
Իսկ Արշակունեացն որ Պահլաւիկքն կոչին եւ կամ թէ Պարսից թագաւորք. Արշաւրի՝ ամք ԻԱ, յորոյ Ի երորդ ամի թագաւորէ Հայոց Աբգար, եւ են ի նախնոյն Արշակայ այսոքիկ թագաւորք Պարսից.	*Եւ ի նախնոյն Արշակայ այսոքիկ թագաւորք Պարսից*՝
Արշակ Քաջ՝ *ամս ԼԱ* :	ա. Արշակ Քաջ՝ *ամս ԼԱ* :
Արտաշէս՝ *ամս ԽԶ* :	բ. Արտաշէս՝ *ամս ԽԶ* :
Արշակ Մեծ՝ *եղբայր Վաղարշակայ, ամս ԾԴ* :	գ. Արշակ Մեծ՝ *եղբայր Վաղարշակայ* ամս ԾԴ :
Արշական՝ *ամս ԼԱ* :	դ. Արշական՝ *ամս ԼԱ* :
Արշամակ՝ *ամս Լ* :	ե. Արշամակ՝ *ամս Լ* :
Արշէն (*Թ*. Արտաշէս)՝ *ամս Ի*. (*Ը*՝ *ամս Ե*) :	զ. Արշէն՝ *ամս Ի* :
Արշաւիր՝ *ամս ԽԶ* : — *Ի սորա Ի* (*ԶԸ*՝ *ԻԱ*) *ամին ծնունդն Քրիստոսի, որ է*	է. Արշաւիր՝ *ամս ԽԶ* :— *Ի սորա Ի ամին ծնունդն Քրիստոսի, եւ չորրորդ*

Դ. ամ ՃՂԴ (Դ՝ ՃԼԴ ողոմպիադին:

(էջ 52. ամ Քրիստոսի *ԻԷ*) Արտաշէս (*Է Թ՝ Արշաւիր ամս ԼԴ:*

(55, *ԿԱ*) *Պարսից*՝ Դարեհ՝ *ամս Լ* (*ՁԸ՝ ամս Ը*):

(56, *ՂԱ*) *Պարսից* Արշակ *ամս ԺԷ*:

(56 *ՃԸ*) *Պարսից*՝ Արտաշէս *ամս Ի*:

(57, *ՃԻԸ*) *Պարսից* Պերոզ *ամս ԼԴ*:

(58, *ՃԿԲ*) *Պարսից* Վաղարշ *ամս Ծ*:

(60, *ՄԺԳ*) *Պարսից* Արտաւան *ամս ԼԱ*:

... *Սպանեալ զԱրտաւան՝ Արտաշիր որդի Սասանայ եւ բառնալ զթագաւորութիւն նոցա, որք բաւեցին ամս ՆԾԴ (Զ՝ ամս ՆԾԲ):*

Ողոմպիադին... սկսեալ ի նախաստեղծ մարդոյն յայս ժողովին ամք ԲՃՂԸ ըստ եւթանասնից թարգմանութեան, են:

Այս բնագիրներու վրայ կարելի է աւելցնել անշուշտ ուրիշներ ալ: Բայց չէականս տարբեր արդիւնք չեն տար նաեւ ուրիշ տեղեր, որոնք ընդհանրապէս յիշեալ բնագրաց միայն կամ միւսին համեմատ են, ցորչափ որ կախում ունին Խորենացւոյ գործէն: Կան շատ այլակերպներ ալ, որոնք դժբախտաբար — գոնէ այժմ մեզի առձեռն եղածները —

թուականներ չեն տար: Այսպէս վերը յիշուած Անանուն Ժամանակագրութեան կողմնակի մէջ ցուցակը, եւ այսպէս Թ. 29 ձեռագրին տուածը, նոյնպէս Թ. 34ինը: Թ. 169ի ցուցակը միայն Հայոց Արշակունեաց է, եւ այն՝ նոյնպէս առանց թուականներու: Կրնանք անտես ընել այն տեղերն ալ, ուր առանց Արքայացանկի, կը յիշուին միայն ընդհանուր կերպով տիրող արքային թիւն եւ հարստութեան տեւողութիւնը, եւն որոնք՝ ինչպէս տեսանք, շատ յաճախ վրիպական ալ են:

Դառնալով բնագրացս՝ որոշ է որ Ներկայ *ընթերմանց համեմատ իրարմէ զգալապէս տարբեր են* Անանունի *մէջ կողմանէ եւ* Խորենացի *միւս կողմանէ: Բոլոր միւսները էապէս Խորենացւոյ հետեւող են: Այսու հանդերձ մանրամասնութեանց մէջ այնպիսի յատկանշանական տարբերութիւններ ունինք, որ դժուար չէ որոշել թէ անոնք Խորենացւոյ երեք կարգի ընթերցուածներով պատճէններ կը ներկայացնեն: Խորենացւոյ ներկայ տպագրին (տպ. Վենետ. 1843, 1865) ընթերցուածոց հետ լիովին համապատասխանող օրինակ մ'առջեւ ունեցած է միայն Մխիթար Անեցի (վերը՝ Թ. 6.) եւ այն՝ եթէ Արշակայ Քաջի իբրեւ անմիջական յաջորդ նշանակած* Արտաշէսի *տարիներու (վրիպական) թուականն ըլլայ ԻԶ, ինչպէս տպագրին է, եւ ո՛չ ԽԶ՝ ինչպէս ըստ ինքեան ըլլալու էր: Երկրորդ* պատճէն մը կը ներկայացնէ եւ ամէնէն աւելի տարբերողն է Ասողկան ցուցակը, որ բաց աստի էական աղաւաղութիւն մ'ունի ճիշդ սկիզբը՝ Արշակայ Քաջի՝ ԾԷ եւ Արշակայ Մեծի ԾԲ տարիները միայն նշանակելով, եւ անորոշ թողլով միջնոյն՝ Արտաշէսի անունն ու տարիները: Սեբէոսի Բ Դպրութեան ցուցակը, որ արդէն քաղուած կ'ըսուի Ասողկան մատենէն, լիովին անոր միաբան է ամէն մանրամասնութեանց մէջ, բայց նաեւ այն օգուտն ունի որ կը սրբագրէ յիշեալ աղաւաղութիւնը «թէեւ ինքնին անճիշդ ընթերցուածով մը «Արտաշէս՝ ամս ԼԱ»: Պէտք է ուղղել ԻԱ, ինչպէս դժուար չէ ապացուցանել. եւ այս սրբագրութեամբ կարեւոր վկայ մը կ'ըլլայ Անանունի նոյն տեղւոյ համապատասխանող նախնականը վերականգնելու: Վերջապէս Խորենացւոյ ունինք՝ երրորդ՝ պատճէն մը գործածած են մնացեալ երկու մատենագիրքն՝ Մխ. Այրիվանեցի եւ Սամուէլ Անեցի (Թ. 5, 7): Այս խմբին ալ տուած թուերը մեծամասամբ այլակերպ չեն Խորենացւոյ արդի օրինակներէ, կամ գոնէ աննշան չափով: Միայն թէ կան հոս նաեւ կարեւոր տարբեր ընթերցուածներ: Ամէնէն կարեւորն է Արշակայ Քաջի յաջորդին՝ Արտաշէսի տարիներու թիւը, կամ ընթերցուածս «Արտաշէս ամս ԽԶ»: Ասի անպայման ուղիղն է, ինչպէս մտադիր ըրած էր արդէն Պատկանեան, եւ ասով կը վերցուի Խորենացւոյ ցանկին *այն կաղութիւնը, որով Պարթեւ արքայից տարիներու գումարն իրականէն կամ պատմականէն 20 տարուով պակաս էր: Բայց աստի կրնանք ուղղակի ապացուցանել, որ թէ՛ Անանունի եւ թէ՛ նախնական Խորենացւոյ քով Արշակ Քաջէն մինչեւ Արշակ Մեծի տարիներու վերջը՝ 130 տարեաց անկախ շրջան մըն էր, որմէ ետքը կը բաժնուին Պարթեւ եւ Հայ արքայացանկերը: Արդ այս շրջանին ամբողջութիւնը կը պահանջէ (տես քիչ մը ետքը)՝ Արտաշէսի 46 տարի եւ ո՛չ լոկ 26: Ըստ այսմ արդի տպագրին «ԻԶ» թիւը Խորենացւոյ մէկ պատճէնին գրչի միայն վրիպակ է, թէեւ բաւական հին (=Մխ. Անեցի): Ասկէ զատ կայ մտադրութեան արժանի տարբերութիւն մը՝ երրորդ Արշակայ (զոր Մխ. Այրիվանեցի «Արշական» կը գրէ) ԺԷ տարի, մինչդեռ արդի տպագիրն ունի ԺԹ (=Մխ. Անեցի, նաեւ Ասողիկ) եւ այս՝ միայն այն կողմանէ որ 17 տարիներ կը նշանակէ նաեւ Անանուն: Անկարելի չէ ուրեմն որ հոս ալ Խորենացւոյ նախնականն էր «ԺԷ» եւ ո՛չ ԺԹ: Այս ամէնէն կը տեսնուի որ Մխ. Այրիվանեցի — Սամուէլ Անեցի խումբը յարգ ունի անո՛վ որ իր առջեւ ունէր Խորենացւոյ ընտրելագոյն ընագիր մը քան զոր կը ներկայացնեն արդի օրինակները եւ քան զայն իսկ՝ զոր կարդացած էր Ասողիկ: Արդէն անոր երաշխաւորութիւն մըն էր յատկապէս Մխ. Այրիվանեցի, որուն հին պատճէններու* հանդէպ ունեցած խնամքը հոս բացատրել, հեռու կը տանէր զմեզ: Այս պատճառաւ չենք կարծեր թէ Խորենացւոյ նախնական գրած թիւն ըլլայ Արտաւանայ համար «ԼԶ», թէեւ այսպէս ունի Ասողիկ եւ թէեւ նոյնը կ'ըսէ Անանունի ալ ներկայ պատճէնը: Թէ՛ Խորենացւոյ ներկայ օրինակները եւ թէ՛ Մխ. Այրիվանեցի եւ Սամուէլ Անեցի ունին «ԼԱ»: Եւ թէ Այրիվանեցի սուղիւ այսպէս կարդացած էր իր պատճէնին մէջ՝ կը ցուցնէ իր հաշիւը թէ Արտաւան կը սպաննուի Խոսրովի ԻԹ տարին, մինչդեռ Խոսրով դահ կ'ելլէ Արտաւանի Գ տարին (Խոր. Բ. կե՝ լաւագոյն ուղղել Բ տարի): Որով յամենայն դէպս Արտաւանայ 31 – 32 տարիէն աւելի չի կրնար տրուած ըլլալ: Ասողկան «ԼԶ» վրիպակ կը համարինք, ինչպէս Անանունի ներկայ պատճէնինը, եւ միայն վերջինս փխ. «ԼԱ» թերեւս կրնար նախնաբար ունենալ «ԼԲ»: Այս եւ մնացեալ մանրամասնութիւնք կը տեսնուին Արքայացանկերուն ժամանակագրութեան ճշգրտելու տեղն:

Կը տեսնուի որ համեմատաբար մեծ չեն Խորենացւոյ պատճէններու այլակերպութիւնքն եւ դժուար չէ քիչ շատ ապահովութեամբ վերակազմել Արքայացանկը: Մանաւանդ թէ կրնար բաւել միայն յիշեալ 20 տարւոյ թերոյթը լրացնել՝ գոնէ իբրեւ ամբողջութիւն եւ ամբողջ տեւողութեան համար պատմականին հետ համաձայն գտնելու նոյն ցուցակը։ Այս կէտը տեսած էին Խորենացւոյ քննիչք արդէն կանուխէն, եւ այսպէս արդէն Սէն–Մարտէն կը ջանար լրացնել նոյն թերին, թէեւ անյարմար տեղ մը զետեղելով այն 20 տարիները։ Վասն զի յենլով Խորենացւոյ Ամստերդամի տպագրութեան մէկ վրիպական ընթերցման վրայ, ուր Արշականայ յայտնապէս գոնէ 49 տարի կը տրուի, Արքայացանկին մէջ կ'ընդունէր թէ նախնաբար ըլլար նոյն արքային համար ամս «Ծ» մինչդեռ Խորենացւոյ ներկայ պատճէնն ունի հոն «ամս ԼԱ»։ Սակայն Ամստերդամի տպագրութեան յիշեալ տեղը վրիպակ է առանց տարակուսի, իսկ ներկայ պատճէնք հոն կը կարդան «յենն եւ տասաներորդի ամի» Արշականայ։ Արքայացանկերու ալ նայելով՝ Արշանակայ կը նշանակուի՝ Խոր· = Մխ· Անեցի «ամս ԼԱ»· Ասողիկ եւ Սեբ· Բ· Դպր· «ամս ԼԲ»· իսկ խումբն Մխ· Այրիվ· եւ Սամ· Անեցի՝ «Լ»· (Նոյն՝ Թ· 515)։ Միայն թէ այս մէկ տարւոյ տարբերութիւնն աննշանակ է, եւ կը չէզոքանայ անո՛վ որ նախընթաց Արշականայ «Լ» տարիներու տեղ (Խոր·, Մխ· Անեցի, Ասողիկ, Բ· Դպր· Սեբ·) վերջինքն ունի «ԼԱ» (Մխ· Այրիվանեցի, Սամ· Անեցի, Թ· 515)։ Բաց աստի Սէն–Մարտէնի ուղղագրութեամբ բոլորովին կը խանգարէր Պարթեւ եւ Հայ ցուցակներու զուգակշռութիւնը։ Վասն զի վերջապէս կցկցեալ բան չէ Պարթեւ արքայացանկը Խորենացւոյ գործոյն մէջ, այլ *շատ տեղ սերտիւ կապուած անոր ժամանակագրական յօրինուածութեան հետ, եւ հետեւաբար դիւրին չէ որեւէ տեղ մը կամաւոր յաւելուած կամ սրբագրութիւն մը ընել առանց խանգարելու ուրիշ տեղւոյ մը համակշռութիւնը: Այդ կէտերը գեղեցիկ բացատրած է արդէն Պատկանեան իւր «Վասն ժամանակագրութեան Մ. Խորենացւոյ» երկասիրութեան մէջ, ուր քննութեան առնուած են Արքայացանկերն եւ ուր առաջին անգամ մտադրութիւն եղած է Մխ. Այրիվանեցւոյ եւ Սամ. Անեցւոյ խմբի տուած Թուականներու, յատկապէս Արտաշէսի համար «ԽԶ» տարիներու, որով կը լրանայ Խորենացւոյ արքայացանկն՝ առանց ուրիշ որեւէ զուգակշռութիւն խանգարելու:*

Այսպէս դիւրին չէ Անանունի ներկայ բնագրէն նախնականը վերակազմել, նոյն իսկ անո՛վ որ համեմատութեան ոչինչ տուաղձ ունինք, եթէ նկատի չառնունք Խորենացին: Արդի բնագրին թէ՛ երկու տպագրութիւնք եւ թէ ձեռագիր նորագոյն պատճէններու ընթերցուածք ի վերջոյ ծագած են՝ որչափ կ'երեւայ՝ միակ ձեռագիր պատճէն մը: Եւ թէ արդի բնագիրը՝ գոնէ Պարթեւ Արքայացանկն ի նկատի ունենալով, լի է գրչի վրիպակներով, կը տեսնուի առաջին հայեցուածքով ալ: Այսպէս վերէն վարը՝ Պարթեւ արքայից տրուած տարիները հաշուելով կ'ունենանք 502 տարի, մինչդեռ գրիչը կը գումարէ 573 տարի. («Լինին ամենայն ամք Պարթեւաց տէրութեան ամք ՇԼԳ»). երկուքն ալ իրականէն եւ պատմականէն — եւ չենք երկբայիր՝ նաեւ Անանունի նախնականէն — շատ աւելի: Դժուար ալ չէ տեսնել թէ ի՛նչպէս յառաջ եկած է յիշեալ սխալ գումարը: Գրիչը — կամ լաւագոյն գրիչ մը — վերէն վար հաշուելով արքայից տարեթուերը՝ հաշւին սկսած է անկէ ուր կ՚ըսուի «Եւ լինին ամենայն ամք Արշակայ կենաց իւր ՃԼ ամս, եւ թագաւորեաց ամս յիսուն եւ վեց»: Արդ Արշակայ հաշուելով 130 տարի, եւ մէկ կողմանէ զանց ընելով այն 56 թագաւորութեան տարիները, միւս կողմանէ հաշուի մէջ առնելով յաջորդ Արշակայ 70 տարիները, եւ այնուհետեւ կարգաւ հաշուելով մնացեալները, գումարը կ՚ելլէր ստուգիւ 576 տարի: Ասոր համար իրաւունք ունէր Պատկանեան ուղղելու՝ թէեւ երկայնութեամբ գումարը՝ «ամք ՇՀԶ»: Ուստի «ՇԼԳ» պարզ նորագոյն վրիպակ մըն է: Արդ այսպիսի գումար մը ընող գրիչը սխալ հասկցած է Անանունի բուն բառը. այսինքն «Արշակայ կենաց (= Արշակունի թուականութեան ՃԼ տարիները կը զուգակշռեն թէ՛ առաջին Արշակայ Ծ եւ թէ՛ յաջորդ Արշակայ Հ տարիներու, որ միայն թերի է չորս տարւով եւ ըլլալով, (պէտք է կարդալ՝ ինչպէս արդէն նշանակած էր Պատկանեան)՝ «ՀԴ». որով այս երկու արքայից տարիներու գումարը կու տայ ճիշտ

Անանունի նշանակած 130 *տարիները։ Հետեւաբար անգամ մը հաշուելով այս* 130 *տարիները՝ զանց ընելու էր ոչ միայն առաջին Արշակայ* 56, *այլ նաեւ յաջորդին* 7(4) *տարիները, կամ* 130 *թիւը զանց ընելով՝ հաշուելու էր յիշեալները։ Վրիպակն ըստ այսմ շատ հին ալ չի կրնար ըլլալ։ Բայց արդ այս պարագան ինքնին կը ցուցնէ որ վրիպակաց արգիւնք ըլլալու է նաեւ այն որ արքայից այժմու թուերը կու տան* 502 *տարի Արշակունեաց հարստութեան։ Թէ երկրորդ Արշակայ այժմու* «70» *տարին անճիշդ է, տեսանք այժմ, եւ քիչ մ՚ետքը կը տեսնենք՝ այս արքայախմբի մը համար շատ մեծ թիւն ալ բաղադրութիւն է* երկու *արքայից թուերուն։ Եթէ աչքէ անցնենք ցանկը՝ կը գտնենք երկրորդ նման շատ մեծ թիւ մըն ալ՝ Պերոզի* 64 *տարիները (ԿԴ). մինչդեռ Խոր. կարդացած էր իր առջեւ եղած Անանունի օրինակին մէջ միայն* 34 *(ԼԴ). եւ այն ունի բոլոր միւս արքայացանկերը, միայն Ասողիկ եւ Բ Դպր. Սեր. տարուով մ՚ալ պակաս ԼԳ։ Շատ բնական է ուրեմն ընդունիլ թէ Անանունի արդի բնագրին այս «ԿԴ» թիւն ալ պարզ գրչագրական վրիպակ մըն է փխ. «ԼԴ»։ Ասով խնդիրը բոլորովին այլափոխ կ՚ըլլայ. վասն զի երկրորդ Արշակայ տարեթիւը կարդալով ՀԴ (չորս աւելի) եւ Պերոզինը՝ ԼԴ (երեսուն պակաս), նոյն իսկ ուրիշ որեւէ սրբագրութիւն մը չընելով՝ արքայից տարիներուն գու-*

մարը կու տայ ճիշտ 476, այսինքն՝ ուրեմն այնչափ որչափ պատմութիւնը կը պահանջէ ։ Եւ որովհետեւ Պարթեւաց ապստամբութիւնը տեսանք վերն Անանունի եւ Խորենացւոյ համեմատ ալ դրուէր ճշդիւ 250ին Ն. Ք., հետեւաբար հարստութեան 476 տարիները կը լմնան նոյնպէս ճշգրտիւ 226ին Յ. Ք. ուրեմն ամէն կողմանէ պատմութեան համեմատ ։ Այսպիսով դժուար չէ թէ՛ Խորենացւոյ մէկ կողմանէ եւ թէ՛ Անանունի միւս կողմանէ նշանակած արքային, այսինքն իրականին արքայախմբերը *կշռադատել պատմական 31 Արշակներու հետ, տեսնելով թէ իւրաքանչիւր արքայախումբ ո՛ր Արշակներու կը համապատասխանէ քիչ կամ շատ ճշգրտութեամբ ։*

Սակայն խնդիրը այսպէս պարզ չի լմնար գոնէ Անանունի համար ։ Նախ պէ՞տք ենք գոհանալ Անանունի ներկայ բնագրին այս երկու կէտերու միայն սրբագրութեամբ ։ Այս կարծիքն ունի Պատկանեան, որ ըստ այնմ յօրինած է նաեւ Անանունի արքայացանկին ժամանակագրութիւնը ։ Կ՚ընդունինք՝ Պատկանեանի այս դրութիւնն ունի մեծ առաւելութիւն մը՝ իւր պարզութիւնը ։ Անանունի նաեւ ներկայ պատճէնն ասով ուրիշ որ եւ է սրբագրութիւն չի կրէր, բաց ի յիշեալ երկու տեղէն՝ որուն անհրաժեշտութիւնը բացայայտ է, եւ սակայն կը գտնուի Արքայացանկ մ՚որ ի հարկին կրնայ քիչ շատ գոհա-

ցնել: Սակայն այլեւայլ տեսակէտով չենք կրնար մենք ընդունիլ նոյն թուերը, որչափ իրենց պարզութիւնը ջատագով մ'ըլլայ: Նախ եթէ աչքէ անցնենք Պատկանեանի նշանակած թուերը մէկ կողմանէ Անանունի եւ միւս կողմանէ Խորենացւոյ արքայացանկերու, զարմանօք կը տեսնենք որ գրեթէ որեւէ առընչութիւն կամ համակչութիւն չունին, թէեւ համանման եւ նոյն տարին սկսելով եւ նոյն տարին աւարտելով, եւ նոյնչափ տարի պարունակելով: Երկու ցանկերու մէջ ճշմարիտ ժամանակակից են հազիւ մէկ երկուքը: Եւ ճիշդ խօսելով այլազգ ալ կարելի չէր: Ներկայ Անանունի բնագիրը երկու *արքայախումբ պակաս ունի քան Խորենացի, եւ անոնց տեղը լեցուած է մնացեալ 12 արքայախումբերու մէկ մասին մեծագոյն տարեթուեր նշանակելով: Բաց աստի այժմ որ Անանունի եւ Խորենացւոյ աղերսը այլազգ կը նկատուի, այսպէս լիակատար աննմանութիւն երկու ցանկերուն դժուարաւ կրնայ գոհացուցիչ ըլլալ: Եթէ անգամ մը կ'ընդունինք թէ Անանուն աղբիւր եղած է Խորենացւոյ, ինչպէս արդէն նախընթաց Նախաբանին քննութիւնն ալ կը ցուցնէ, — բայց կը կրկնենք՝ ուղղակի թէ անուղղակի միայն աղբիւր, այն չենք ուզեր հոս վճռել, — հարկ էր ընդունիլ որ Խորենացւոյ ձեռքն եղած Անանունի պատճէնն այսպէս լիովին աննման չէր կրնար եղած ըլլալ: Կամ կը մնայ* ըսել թէ Խորենացի իր ձեռքն եղած Արքայացանկը ըստ կամի այլափոխած ըլլայ, եւ կամ վերջապէս թէ իր ձեռքն ինկած էր օրինակ մ՚որ արդէն աղաւաղ ու այլափոխեալ էր, շատ հեռացած նախնական Անանունէ։ Առաջին ենթադրութեան համար որեւէ կռուան չունինք հոս, որչափ ալ գիտենք թէ Խորենացի ստրկօրէն չի գործածեր իր աղբիւրները եւ յատկապէս քննադատած է Անանունը. (հմմտ. վերը)։ Տեսանք որ Խորենացի ընդհանրապէս հաւատարմութեամբ հետեւած էր Արքայացանկիս Նախաբանին, պահելով անգամ Թուական նշանակերու կերպ մը (հմմտ. «յետ Կ. ամի մահուան Աղեքսանդրի»՝ Բ. բ. տես վերը) որ՝ ի բնէ ասորի տառացուածք մը՝ շատ բնական էր Անանունի քով, որ ըստ երեւոյթին ասորի աղբիւրէ մըն է, բայց բուն Խորենացւոյ քով՝ իբրեւ անսովոր յետագայ Հայոց՝ կրնար շփոթութիւն պատճառել, — եւ պատճառած է ալ այժմ Գարագաշեանի քով, ինչպէս տեսանք։ Այս ամէնէն ետքը, անհնար է ըսել թէ քմահաճոյից համեմատ այլափոխած ըլլայ Պարթեւաց արքայացանկը։ Անշուշտ կրնար ըլլալ որ՝ երկրորդ ենթադրութեամբ՝ աղաւաղ պատճէն մը ձեռքն ունենար Խորենացի։ Եւ զայս կը պնդէ այժմ Մարքարտ, որ՝ գրեթէ ստիպուած էր նոյն բացատրութեան ապաստանիլ, Անանունի ցանկին իր առաջարկած բոլորովին այլակերպ ուղղագրութեամբը: Այս պատճառաւ հարկ է տեսնել նախ նաեւ այս նոր մեկնութիւնը:

Մարքուարտ դրդուած է Արքայացանկերս քննութեան առնելու, ինչպէս կ'ըսէ, անո՛վ որ նոյներն «անբաւական կերպով» քննադատուած կը գտնէր Գուտշմիդէ: Յատկապէս Անանունի ցանկերուն համար աննպաստ դատաստան կ'ընէր Գուտշմիտ, նախ վասն զի ներկայ Պարթեւ Արքայացանկին արքայից տարեթուերու գումարը կու տայ 573 (բուն 576), ըսել է պատմականէն դար մ'աւելի. եւ երկրորդ՝ որովհետեւ այժմու Անանունի քով Հայ Արշակունեաց ցանկը շատ խառնակ երեւոյթ մ'ունի: Խորենացւոյ ցանկին համար ընդհակառակն աւելի նպաստաւոր է Գուտշմիդի դատաստանը: Անոր տուած գահափոխութիւնք, կ'ըսէ, ընդհանրապէս կրնան հաստատուիլ դասականներէն եւ դրամներէն, եթէ միայն իւրաքանչիւր արքայի տուած տարեթուերը իբրեւ լիովին հաշուած նկատենք եւ ամէն անգամ զեղչենք վերջին տարին՝ որ տարուոյ ընթացքին մէջ մեռած կ'ըսուի արքայն: Արդ Մարքուարտ կ'ուզէ ցուցնել թէ Խորենացւոյ ցանկէն աւելի Անանունի (— որ միշտ «Մար Աբաս կը կոչէ ,—) արքայացանկը համեմատ է պատմութեան, կամ կ'ըլլայ, եթէ անհրաժեշտ սրբագրութեամբք ներկայ պատճէնին վրիպակները վերցուին, Մարքուարտ նախ մէտ էր ընդունելու թէ Անանունի Նախաբանն տարբեր հեղինակէ մ՚ըլլայ քան Պարթեւ Արքայացանկը, վասն զի առաջնոյն մէջ «Արշակայ Մեծի» կը տրուի 130 տարի, մինչդեռ ներկայ Արքայացանկը բուն ունի առաջին Արշակայ համար 56 տարի, բայց կ՚ենթադրէ նախընթացը, որ կերպով մը հաշտեցնելու համար ըրած է այս 130 տարիները Արշակայ «կենաց» տարիներ: Թէ այս մեկնութիւնը ուղիղ չէ՝ մենք չենք տարակուսիր, ինչպէս արդէն անցողակի բացատրեցինք եւ քիչ մ՚ետքը պիտի տեսնենք դարձեալ: Արդէն ինքը Մարքարտ տեսած է նոյն տեղը թէ թերեւս այն «Աշակայ կենաց» 130 տարիներն ուրիշ հաշուով են՝ Արշակունեաց թուականաւ: Միայն թէ այս ուղիղ գաղափարն ունենալով ալ չէ անդրադարձած որ այն ատեն յիշեալ 130 տարիներու ի հարկէ պիտի զուգակշռէին Արշակայ Ա. 56 եւ Արշակայ Բ 74 տարիներ, ինչպէս գրած էր արդէն Պատկանեան, մինչդեռ ներկայ պատճէնն ունի միայն 70: Մարքարտի անծանօթ մնացած են Պատկանեանի իրաւացի սրբագրութիւնք, եւ անոր համար նաեւ Խորենացւոյ ցանկին համեմատութեան մէջ կը պակսին 20 տարիները՝ որ պահած են Մխ. Այրիվ. եւ Սամ. Անեցի: Ասոր համար, երբ կը ձեռնարկէ Անանունի եւ Խորենացւոյ ցանկերու թուականները նշանակել եւ համեմատել Պարթեւ արքայից պատմական ժամանակագրութեան հետ (պահելով Գուտշմիդի տուած թուականները), Անանունի Արշակայ Ա. (ամք 56) կը սկսի 248–193 Ն. Ք. տարիներէն, մինչդեռ Խորենացւոյ Արշակ Ա. (ամք 31) պիտի սկսէր 231–201 տարիներէն: Շարունակութեան մէջ ալ պահած է Մարքարդ Պերոզի 64 տարիները, մինչդեռ արդէն Պատկանեան իրաւամբ կ՚ուղղէր զայն 34 (=Խոր. եւն:) Ընդհակառակն Արշէնի 22 (ԻԲ) տարիները կը սրբագրէ 12 (ԺԱ) եւ Արտաշրի 46 (ԽԶ) տարիները կ՚ուղղէ 26 (ԻԶ): Վերջինս իրաւացի է, քանի որ նաեւ Խոր. կարդացած էր հոս միայն «Ի» տարի, մինչդեռ Արշէշի համար Խոր. կը հաստատէ Անանունի ներկայ պատճէնին տարեթիւը՝ «Ի» կարդացած ըլլալով: Բայց այսչափով ալ չէր կրնար լմննալ: Վասնզի, կ՚ըսէ, «կը տեսնուի որ Մար – Աբասի ցանկը լիովին համաձայն է պատմութեան հետ մինչեւ Արշաւիր: Անկէ ետքը կը շեղի երկու գլխաւոր կէտի մէջ. Արշաւիրի մահն երեք տարուով աւելի ուշ է, իսկ Արշակայ (= Գոտարզի) մահն երեք տարուով աւելի կանուխ է, եւ ասով մնացեալ բոլոր տարեթուերը այլափոխուած են: Արդ, կ՚ըսէ, դժուար չէ այս փոփոխութեանց պատճառը գտնել: Ցանկիս վերջին խմբագրողը Հրահատ Դ արքայէն ետքը, կ՚ըսէ, կը դնէր 12 տարիներու անիշխանութեան ժամանակամիջոց մը. եւ որովհետեւ ասի կը խանգարէր իր ցանկին համակշռութիւնը, ուրիշ ելք մը գտած չէր, բայց եթէ յիշեալ անիշխանութեան տարիներն աւելցնել իրեն ծանօթ արքայից անուններուն վրայ: Եթէ ըստ այսմ, կ'ըսէ Արշաւրի տանք 42 փխ. 45 եւ Արշակայ Գ տանք 11 փխ. 17 տարիներու, այն ժամանակ Դարեհ կը համապատասխանէ Արտաւանայ, եւ առով ցանկը բոլորովին կը համաձայնի պատմութեան հետ: Առով ցանկն երկու մասի բաժնուած է անիշխանութեան անջրպետով»: Այս ճամբով կը ստացուի արքայացանկ մ'որ թերեւս պատմութեան աւելի համաձայն երեւայ (— որ սակայն շատ ալ ճիշտ չէ ,—) բայց բոլորովին դարմանալի երեւոյթ մ'ունի: Եթէ Մարքուարտի այս վերակազմեալ իբր թէ Անանունի նախնական ցանկս հարեւանցի ալ համեմատենք Խորենացւոյ ցանկին հետ, կը տեսնենք որ մինչեւ անգամ նոյն արքայանուանք իրարու հետ որեւէ կերպով չեն համակշռիր: Երբ նաեւ ներկայ օրինակաց համեմատ Արշաւրէն մինչեւ վերջին Արտաւան, ուստի ցանկին մեծագոյն մասին մէջ, բոլոր արքայք նոյն են դիմացէ դիմաց եւ միայն տարեթուերը տարբեր, ըստ Մարքուարտի առաջարկութեան քիչ շատ նոյն կը մնան միայն վերջին Վաղարշ եւ Արտաւան, մինչդեռ օրինակի համար Անանունի Պերոզի դիմաց կու գան Խորենացւոյ Արշակ, Արտաշէս եւ Պերոզ, Անանունի Արտաշրի դիմաց՝ Խոր. Դարեհ, եւ այսպէս յառաջ մինչեւ վերջ:

Մարքուարտ կը կարծէ մեկնել այս կէտը

պարզապէս անով — որ իր քննութեան այս մասին եզրակացութիւնն ալ է, թէ Մ. Խոր. արդէն գրած էր (Անանունի) վրիպական ընթերցուածները, եւ ինքն ալ կամաւոր փոփոխութիւն ըրած է: Եթէ արդէն Մար-Աբաս իր ցանկը քաղած է Բարծումայի (կ'ենթադրուի ասորերէն) գրքէն, կը հետեւի թէ Մ. Խոր. ապահովապէս անձամբ տեսած չէր վերջինս: Այս կէտը թէ Խոր. անձամբ կարդացա՞ծ էր Բարծումայի գիրքը թէ ոչ, եւ կ'աւելցնենք թէ նաեւ ուղղակի՞ գործածած է Անանունը թէ անուղակի, կամ թէ Անանուն ներկայ խեղճուկրակ ձե՞ւ ունէր, Ագաթանգեղի անուան հետ ալ կապուած, թէ ուրիշ ընդարձակագոյն գրուածք մըն էր ի բնէ, խնդիրներ են՝ զորոնք պրպտել աւելորդ է մեր ներկայ երկասիրութեան համար: Բայց թէ Խոր. Անանունի արդէն այնպէս ի հիմանց աղաւաղեալ եւ այլափոխեալ պատճէն մը ձեռքն ունեցած էր, վճիռ մըն է՝ զոր դժուարաւ կարելի պիտի ըլլայ ապացուցանել ուրիշ կողմանէ մը քան քիչ շատ կամայական ձեւափոխութեամբ ամբողջ Արքայացանկին, միայն որպէս զի՝ ինչպէս կը կարծուի՝ պատմութեան աւելի համաձայն ըլլայ: Եւ միթէ այս աղաւաղիչ գրչին գո՞րծն էր այն ալ որ Խորենացւոյ տեսած օրինակին մէջ երկու արքայ աւելի կը յիշուի (ընդ. ամէնը՝ 14 հատ) քան ներկայ Անանունի քով (ընդ ամէնը՝ 12): Սովորական պարագայից մէջ, ուր առանձին փաստերով չենք կրնար ապացուցանել ներմուծութեանց գոյութիւնը, հակառակը սովորած ենք ընդունիլ, երբ պատճէնի մը մէջ՝ համեմատութեամբ ուրիշի մը՝ կը գտնենք ամփոփուածքներ: Նաեւ հոս, եթէ հակառակը չապացուցուի, բնական է ըսել թէ Անանունի ցանկին որեւէ դրչի մը սխալմունքն է երկու արքայից անուան եւ տարեթուոց անկումն ու կրճատումը, քան թէ հակառակը: Բաց աստի այս կէտը կրնանք բարեբախտութեամբ որոշ ապացուցանել, եւ այն ո՛չ պարզապէս ներքին պարունակութեան քննութեամբ, այլ նաեւ արտաքին վկայով մ'որ Անանունի հնագոյն պատճէն մ'առջեւն ունէր: Այս կէտին եւ խնդրոյն որեւէ մտադրութիւն չէ ըրած Մարքարդ. եւ սակայն սա միայն կը տապալէ իր դրութիւնն եւ անով Անանունի իբր թէ նախնանականին վերականգնութիւնը, եւ այն՝ ի հիմանց: Մարքարդ նախնական ենթադրած է Անանունի ներկայ վիճակը՝ միայն 12 արքայախմբով, եւ այս հիմամբ ձեռնարկած իր սրբագրութեանց, եւ միայն ԺԲ տարւոյ անջրպետ մ'ունեցուցած իր կողմանէ: Արդ երբ տեսնուի թէ նաեւ Անանունի բնագրին մէջ պէտք է վերստին իրենց տեղը գնել երկու արքայքն իրենց թուերով (—ինչպէս ունի արդէն Խոր. —) եւ այն՝ երկուքն ալ Արշաւրէն յառաջ, ինքնին խախտուած կ'ըլլայ արքայացանկին այն նորաձեւ յօրինուածո–

թիւնը՝ զոր կ'առաջարկէ Մարքարտ: Իր դրութիւնը ըստ այժմ մեզի անընդունելի է: Տեսնենք այժմ այս կէտերը·

Արդ ներկայ Անանունի մէջ, կրնանք ապահովաբար ապացուցանել, կը պակսի արքայի մը անունը կամ արքայախումբ մը նոյն իսկ սկիզբը: Եթէ աչքէ անցնենք բոլոր բնագիրները — Նախարանն ու Արքայացանկը — ըլլա՛յ Անանունի, ըլլա՛յ Խորենացւոյ եւ միւսներուն քով, կը տեսնենք բացորոշ որ յատկապէս շեշտուած է ժամանակամիջոց մը, որ նախնական էր, առաջին Արշակներու ժամանակը, մինչեւ այն միջոցն՝ երբ փոքր Արշակ կամ ըստ Խոր. Վաղարշակ կը դրուէ Հայոց աշխարհը: Միակ Արշակունի ճիւղը կ'ըլլայ անով երկու «ցեղ»· եւ ատով՝ կը կցուին երկու Արքայացանկերը՝ Պարթեւաց ու Հայոց: Հետեւաբար այն նախաւոր շրջանը հիմնական մաս մըն է երկու Արքայացանկերու համար, ընդհանուր «Արշակունի» մաս մը, մինչդեռ անկէ ետքը կը բաժնուին «Պահլաւականն» եւ «անձուկ մտօք (Հայ Արշակունին»: Այս գաղափարը պայծառ կը բացատրուի ամէն բնագիրներու մէջ, ոմանց քով աւելի որոշ՝ Նախարանին վերջերը, իսկ Անանուն կու տայ կարեւոր թիւր թէ այս հիմնական շրջանը տեւած է 130 տարի, վասն զի նաեւ ներկայ Անանունի մէջ ամբողջ այս շրջանը պատմուած է՝ թէեւ ընդհանուր կերպով իբրեւ առաջին Արշակայ գործը, բայց անծանօթ չէր հեղինակին որ նոյն Արշակ թագաւորած է միայն 56 տարի : Կ'ապստամբի և կը թագաւորէ Թէոսի 11րդ տարին (= 250 Ն. Ք.) կը գրաւէ Բաբելոն և «Թագաւորէ Արշակ ի Բաբելոն ամս բազումս» . իր թագաւորութեան 114րդ տարին («յամի ՃԺԴ Արշակայ, = ըստ Ինքեան 136/4 Ն. Ք.) Դեմետրիոսի հետ պատերազմը կը ծագի և Դեմետրիոս գերի կ'իյնայ . իսկ 128րդ տարին («յամի ՃԻԸ թագաւորութեան իւրոյ» = ըստ Ինքեան 122/20 Ն. Ք.) Անտիոքոսի դէմ կը մղուի ճակատն, ուր կ'իյնայ Անտիոքոս և գերի կը բռնուի անոր որդին Սելևկոս : Նոյն կամ յաջորդ տարին («յայնմ ժամանակի») «Թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ փոքր կոչեցեալ աշխարհին Հայոց ի Մծբին քաղաքի» են, և յաջորդ տարին կը մեռնի, այսինքն ընականաբար կը լմննայ այն առաջին ընդհանուր ժամանակամիջոցն : Անանուն ըստ այսմ իրաւամբ կը գրէր՝ «Եւ լինին ամենայն ամք Արշակայ կենաց իւրոց ՃԼ ամ» . բայց բան թագաւորեաց ամս յիսուն և վեց» : Հոս է այժմ ներկայ Անանունի պատճէնին պակասութիւնն որ մնացեալ 74 տարիներու համար միայն արքայ մը գիտէ՝ «Զկնի նորա թագաւորէ որդի նորա Արշակ, ի վերայ Պարթևաց ի Բահլ շահաստանի յերկիրն Քուշանաց ամս Հ» : Պատկանեանի սրբագրութեամբ (ամս ՀԴ) կը լեցուի 130 տարիներու պահանջած զուգակշռու–

թիւը· բայց չի լրացուիր ուրիշ կարեւորագոյն թերութիւն մը՝ մէկ արքայ միայն փխ. երկու արքայի ինչպէս գրած էր Մար.: Վերջինս այս շրջանին համար երեք արքայ գիտէ, եւ այն՝ երկու անգամ ալ կրկնելով նոյնպէս: Նախ (Բ. ը) «յետ վաթսուն ամի մահուան Աղեքսանդրի» (= 60 Սելեւկ.) կ'ապստամբի եւ կը թագաւորէ Արշակ Քաջ ի «Բաղ Աւաստանին», եւ տիրելով ամս երեսուն եւ մի· եւ վեց (ուղղել՝ քառասուն եւ վեց)· զնա պայազատէ նորին որդի Արշակ (զատանէնք Արշականի) որ կոչեցաւ Մեծ»: Եւ այս վերջինն է՝ որ «պատերազմի ընդ Դեմետր», եւ կը ճակատի Անտիոքոսի դէմ, եւ ինքն է որ «ի ժամանակին յայսմիկ թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր Վաղարշակ մերոյ աշխարհիս» են (Բ. գ): Բնական է որ ճիշդ նոյնը կը կրկնուի բուն Արքայացանկին սկիզբը, ինչպէս քիչ մը վերը յառաջ բերինք (Բ. կբ.) այսինքն՝ Արշակ Քաջ կ'իշխէ ԼԱ տարի, որդին Արտաշէս «ամս քսան եւ վեց» (ուղղել՝ Քառասուն եւ վեց) եւ անոր որդին Արշակ Մեծ՝ ԾԳ տարի, այն՝ «որ զԱնտիոքոսն եսպան եւ զՎաղարշակ եղբայր իւր թագաւոր կացոյց», եւ ինքն «չուեալ ի Բահլ»՝ հոն թագաւորեց մնացեալ մասն, «վասն որոյ զարմք նորա Պահլաւք անուանեցան»: Ասկէ ետքը կը սկսի բուն Պարթեւաց արքայացուցակը՝ «Եւ են բազումք պահլաւիկք այսորիկ: Յետ Արշակայ Մեծի առնու զթագաւորութիւն նորա Արշական (= Աշնաշ՝ Անանունի) յերեքտասաներորդի Վաղարշակայ» են: Խորենացւոյ գրած բնագրին ըստ այնմ որոշ էր՝ երեք արքայք որոնց իշխանութիւնը կը տեւէ ճշտիւ 130 տարի․ Արշակ Քաջ՝ 31, Արտաշէս՝ «26», ուղիղ 46․ Արշակ Մեծ՝ 53): Միակ թերութիւնը Արտաշէսի միայն 26 տարի տալն (— որ շատ հին ըլլալու է, նոյնն ունի արդէն Մխ․ Անեցի), կը բարձուի Մխ․ Այրիվանեցւոյ եւ Սամ․ Անեցւոյ վկայութեամբ կամ անոնց գործածած հնագոյն եւ ուղղագոյն օրինակով:

Ի հարկէ կը մնայ ուրիշ անմիաբանութիւն մ'արդի Անանունի հետ․ այն՝ որ Խոր․ Վաղարշակայ թագաւորութեան սկիզբը կը դնէ հին Արշակայ Մեծի մահուանէ 12 տարի առաջ, որով Վաղարշակայ 13դ տարին կը սկսի Արշական: Ինչպէս պիտի տեսնենք (— եւ արդէն ուղղութեամբ նոյնը հաշուած էր Պատկանեան՝ անդ․—) այս տարին է, ըստ Պարթեւ արքայացանկին իբր 132 Ն․ Ք․ նոյնը առած են ուրիշներն ալ․ այսպէս Մխ․ Անեցի, որ նոյնպէս Արշակայ Քաջէն ետքն դնելով զԱրտաշէս եւ զԱրշակ Մեծ, կ'ըսէ վերջնոյս համար «Սա զՎաղարշակ զեղբայր իւր թագաւոր կացուցանէ աշխարհիս Հայոց ի ԽԱ ամի իւրոյ թագաւորութեանն», մինչդեռ «տիրեաց Արշակ Մեծ՝ ամս ԺԳ»: Արշակայ Մեծի 41դ տարին, ինչպէս արդէն յիշեցինք, նոյն հաշուովն է, միայն 20 տարի կանխագոյն կու գայ երբ Արտաշէսի տրուի միայն 26 տարի, ինչպէս կ'ըսեն Խորենացւոյ արդի պատճէնք եւ Մխ. Անեցի: Այս անճիշտ պատճէնաց հաշուին համեմատ է որ ցայժմ ընկալեալ սովորութիւն էր Վաղարշակայ տարին դնել 150 Ն. Ք. փոխ. իբր 132 Ն. Ք: Հոս արդի Անանուն ուրիշ թիւ մ'ունի, բայց ո՛չ բացայայտ, անո՛վ միայն որ փոքր Արշակայ գահակալութիւնը կը պատմէ ՃԻԹ Արշակունի թուականին (= ըստ ինքեան 122/20) դէպքերէն ետքը, տարբերութիւնն է տասը տարի: Սակայն այս տարբերութեան վրայ շատ ծանրակշռութիւն չենք դներ: Նախ որովհետեւ Անանուն բուն անորոշ կը թողու նոյն անցքը՝ պարզ «յայժմ ժամանակի» գրելով Արշակայ փոքու կտորը. եւ երկրորդ՝ որովհետեւ, ինչպէս արդէն համառօտիւ նշանակեցինք, նաեւ այն Արշակունի թուականները գրչէ սխալներէ զերծ եղած չեն (հմմտ. վերը՝): Ուստի ըստ երեւութին ուրեմն Խոր. որեւէ նպատակ մը չունէր Վաղարշակայ թուականը տասն տարով աւելի դնելու, ունեցած է առջեւ հաշուի կռուան մը զոր այժմու Անանունի մէջ ընդհանրապէս չենք գտներ: Մեզի՝ որ երբեք համոզուած չենք թէ այժմու Անանունի խեղճ ու կրակ եւ աղաւաղալից ընագիրը Հեղինակին գրչէն ելածն ըլլայ ամէն մասամբ, որեւէ զարմանք չի պատճառեր այս իրականութիւնը, ընդ-

հակառակին փաստ մ'ունի է ներկայ Անանունի աղաւաղութեանց :

Խորենացւոյ՝ իբրեւ Անանունի հնագոյն վկայէն՝ ունեցինք ուրիշ խումբի մը ամենայն հաւանականութեամբ ի բնէ Անանունի պատճէն մ'առջեւ ունեցած է : Այս խումբն է՝ Բ. Դպր. Սեբ. եւ Ասողիկ : Ասողկան համար արդէն յայտնի է՝ որ, որչափ ալ մեծապէս Խորենացւոյ ազդեցութեան ներքեւ է, յատկապէս Արքայացանկին մէջ անկէ անկախ ըլլալու է որեւէ կերպով մը եւ գոնէ չափով մը : Վերէն վար արքայից տարեթուերը այնպէս բացորոշ այլակերպ են հոս, թէեւ վերջնական գումարը նոյն ըլլայ, որ՝ եթէ ապահով ալ ըլլար թէ միայն Խորենացին առջեւն ունեցած է Ասողիկ, պէտք էր ըսել թէ բաւական այլակերպ պատճէն մըն էր այն : Բայց արդ Նախարանէն տեսանք որ Ասողիկ, որչափ ունի ալ առջեւն զԽոր., չէ մոռցած գործածել նաեւ ուրիշ աղբիւրներ : Ասկէ կը հետեւի գոնէ իբր կարելի թէ Արքայացանկին թերեւս բուն ուրիշ աղբիւր մ'ունէր Ասողիկ : Խնդրոյն հետ սերտ կապ ունի այն Արքայացանկն, որ Սեբէոսի կցուած Բ Դպրութեան սկիզբը կը գտնուի : Ասոր խորագիրն է՝ «Այդ թէ պիտոյ է քեզ, ո՛վ ընթերցասէր, երկրորդեցի ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացւոյ *եւ* Ստեփաննոսի Տարաւնեցւոյ *հաւաստի եւ ճշմարիտ մատենագրաց՝ գրել ի հարկէ ճանաչել» . (Սեբ. 11) : Երկար ատեն* *բնական կ՚երեւար Խորենացւոյ հետ յիշուած «Ստ. Տարօնեցի» համարել զԱսողիկ, որ անուան նոյնութեան հետ կը պարունակէ ճիշդ նոյն բնագիրն Արքայից «որդի ի հաւրէ»: Վերջին ցանկս այս դէպքիս քաղուած պիտի ըլլար՝ կամ աւելի ճիշտ ընդօրինակուած Ասողկան գրքէն: Ստ. Մալխասեան վերջերս հրատարակեց ղանէ յամենայն դէպս հետաքրքրական քննութիւն մը Սեբէոսի եւ Խորենացւոյ աղերսին, եւ հոն՝ իր ընդհանուր կարծեաց իբրեւ հաստատութիւն՝ ջանայ ապացուցանել թէ այս անդ յիշուած «Ստ. Տարօնեցի» չէ* Ասողիկն, *այլ հնագոյն ժամանակի մը: Չենք ուզեր հոս միջամտել Մալխասեանի յարուցած խնդրոյն. կէտ մը սակայն որոշ է. — որ հաստատութիւն մըն է իր յիշեալ ապացուցման, — այն թէ ներկայ* Բ. Դպրութեան Արքայացանկը յօրինողը ստուգիւ չէ օրինակած Ասողկան գրքէն, *մինչդեռ հակառակը թէեւ պէտք չկայ որ ըլլայ, բայց կարելի է: Ներկայ Բ Դպրութեան աղբիւրը, կամ «Ստ. Տարօնեցի» ընդհակառակը կապ ունի Անանունի հետ: Բացորոշ է ասի նոյն իսկ առաջին տողէն «Յետ մահուան Աղեքսանդրու՝ Թագաւորէ Արշակ Քաջ ի Բահլ շահաստանի յերկիրն Քուշանաց,* կեցեալ ամս ծլ, թագաւորեաց ամս ծզ». = *Անանունի* «Լինին ամենայն ամք Արշակայ կենաց իւրոց ծլ ամ. եւ թագաւորեաց ամս յիսուն եւ վեց»: *Ասիկայ միայն*

Անանունէ կրնայ ըլլալ. ո՛չ Խոր. եւ ո՛չ Ասողիկ առած են «ձէ» Արշակունի թուականը: Կան ուրիշ կէտեր ալ. բայց շատ ըլլայ յիշել թէ այս «Ստ. Տարօնեցւոյ» Արքայացանկը գոյութիւն ունէր Ասողիկէն շատ առաջ: Վկայ է ասոր Կաղանկատուացւոյ տեսած ցուցակն, որ կը յիշուի այսպէս՝ «Եւ կողմանց Պարսից թագաւորք յԱրշակայ մինչեւ յԱրտաւան երեքտասան *եւ* ամք չորս հարիւր եւ յիսուն [եւ վեց]», Մ. Կաղ. Ա. գ. տես նաեւ վերը): Վերջին «եւ վեց» մենք աւելցուցինք, ինչպէս գումարը կը պահանջէ, եւ արդի պատճէնին մէջ վրիպակաւ ինկած է. բայց թերեւս նաեւ էր «եւ եօթն»՝ ըստ այժմու Ստ. Տար. եւ Ասող. «ՆԾԷ»: Սակայն ասի էական կէտ մը չէ: Կարեւորն այն է որ Կաղանկատուացւոյ յիշած Արքայացանկը միայն Ստ. Տարօնեցւոյնը կրնայ ըլլալ, ո՛չ Ներկայ Անանունինը, որ միայն 12 արքայ ունի, իսկ տարիներու թիւը այժմ բան նոյն իսկ 576. ո՛չ Խորենացւոյնը որ 14 արքայ ունի, թէեւ տարեթիւը միայն 456 կամ Կաղանկատուացւոյ յիշածին չափ: Սակայն շատ հաւանական էր թէ Կաղանկատուացւոյ ժամանակ գոյութիւն ունէր արդէն Խորենացւոյ արդի պատճէնին այս թերութիւնը, մինչդեռ նոյն իսկ Մխ. Այրիվ. տակաւին տեսած էր 476 տարի: Միայն Ստ. Տարօնեցւոյ Արքայացանկն է որ ճշդիւ 13 արքայ ունի եւ 456 տարի, եւ այն՝ այնպիսի ձեւով, որ ասով ըստ ինքեան որեւէ սխալ մը չի պարունակեր: Որչափ ալ հակառակն երեւայ այս, յետինն ճիշդ է, եւ դիւրաւ կը համոզուինք եթէ մտադրութեամբ քննենք վերը յիշուած բնագիրները (համեմատէ թիւ 3-4), յատկապէս Սեր. Բ Դպրութեան: Հոն կը տեսնուի որ Արքայացանկն երկու մաս է: Նախ վերը բացատրուած ընդհանուր շրջանը, այսինքն «Յետ մահուան Աղեքսանդրի թագաւորէ Արշակ Քաջ... յիշեալ ամս ձէ. թագաւորեաց ամս ԾԷ: Յետ նորա որդի նորա Արտաշիր՝ ամս ԼԱ (այլ՝ ԻԱ): Յետ նորա թագաւորէ... նորին որդի Արշակ որ կոչեցաւ Մեծ»՝ ամս ԾԲ: «Սա թագաւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Արդ այսպէս զատուցեալ երեւէին երկու ցեղք թագաւորութեանց Պարսից եւ Հայոց»: Այս տեղն ուրեմն նախ քան եղած ընդհանուր շրջանը 130 տարեաց՝ շատ որոշ գծուած է, եւ համաձայն միւս Արքայացանկերու, եւ բացայայտ է՝ վկայ մ՚Անանունի հնագոյն մէկ պատճէնին: Արդ մինչեւ հոս Արքայացանկին Առաջին բաժինն ուղղութեամբ նշանակուելէն ետքը, կրկնութիւն մ՚եղած է. վասն զի ըսուած է «զատուցեալ Պարթեւ Արքայացանկին մէջ ալ Արշակ Քաջ նախնին երկու ցեղերու եւ զԱրշակ մեծ՝ իբրեւ բուն առաջին արքայ «զատուցեալ» ցեղին, ասոր կը գրուի կրկին այսպէս՝ «Արշակ Քաջ նախնի (այլ. նախնեաց) երկուց ցեղից՝ թապատուրեցելոյ Պահլաւականին եւ Արշակունւոյ ամենայն քաջութեամբ թագաւորեաց ամս ԾԷ: Յետ որոյ որդիքն զաւուցեալք թագաւորք Պարսից: Արշակ Մեծ՝ ամս ԾԲ: Արշականն՝ ամս Լ» եւն: Հոս ուրեմն գանց առնուած է երկրորդը՝ Արտաշիր: Այդէն պարզ կրկնութիւն է նաեւ Արշակ Քաջ եւ Արշակ Մեծ, առաջինն իբրեւ նախնի, երկրորդն՝ թէեւ ընդհանուր շրջանին վերաբերեալ, իբրեւ բուն առաջին սեպհական Պարթեւ, որովհետեւ նաեւ ըստ Անանունի զԱրշակ փոքր թագաւորեցնելէն ետքը՝ կ'երթայ ի Բահղ կը թագաւորէ, թէեւ քիչ ատեն, իսկ ըստ Խոր.՝ 12 ամբողջ տարի: Արդ շատ հին ատեն ալ կ'երեւայ դպիր կամ խմբագրիչ մը միտ չդնելով այս պարագային, գանց ըրած է ամբողջ ընդհանուր բաժինը. եւ հաշուած է միայն այս երկրորդ բաժինն, այսինքն «Արշակ Քաջ» 57, չյիշելով Արտաշիր Արշակ Մեծ՝ 52, Արշանակ 30 տարի, եւ այսպէս շարունակելով՝ կը ստանանք ստուգի Կաղանկատուացւոյ թիւր երեքտասան արքայ եւ տարեաց գումարը 456. (Պակաս Արտաշիր եւ իւր տարիները): Եւ արդէն Սեբ. Դպրութեան ալ վերջը նոյն հաշիւը տրուած է, այսինքն՝ Պարթեւք կը սկսին Փեղադելփոս Պտղոմէոսի ԼԴ տարին (= 250), բայց «կալեալ նոցա ընդ ամենայն ամս ՆԾԷ»: Կաղանկատուացի ուրեմն առջեւ ունէր «Ստ. Տարօնեցւոյ» տրուած այս Արքա-

յացանկը, եւ հաւանօրէն ճշդիւ ներկայ ձեւին մէջ: Հետեւաբար շատ հին է այս (ըստ ինքեան սխալ) հաշիւն 13 արքայից եւ 457 տարիներու, որ ի վերջոյ այնպէս գումարուած կամ հաշուած էր՝ ինչպէս գումարուած է այժմու Անանունի «ՇՀԳ» տարին, ինչպէս բացատրեցինք (տես վերն): Այս Արքայացանկն է որ ինկած է նաեւ Ասողկան ձեռքն, որ հոս ըստ այսմ չի հետեւիր Խորենացւոյ, եւ աս աւելի պակասաւոր ալ ըրած է նոյնը: Առաջին բաժինը, որ ուղղութեամբ յիշուած են Արշակ Քաջ, Արտաշիր եւ Արշակ Մեծ, բաժնուած դրուած է անջատ տեղ մը Նախաբանականին մէջ, կամ հոն խառնուած: Իսկ բուն Արքայացանկը կը սկսի «Արդ այսպէս զատուցեալ երեւին երկու ցեղքն թագաւորութեանց՝ *Պարսից եւ Հայոց.* Արշակ Քաջ *նախնի (պատճ. նախնեաց) երկուց ցեղից... ամս ԾԷ. յետ որոյ* որդիքն *(պատճ. միւս.* որդին) *պատուցեալք թագաւորք Պարսից.* Արշակ Մեծ ամս ԾԲ» *եւն, ուրեմն միայն երկրորդ կրկնեալ բաժնէն սկսեալ, եւ այն՝ ձեռագրին համեմատ, մինչ առաջին տպագիրը չունի վերջին հատուածը:*

Կէտ մ՚ըստ այսմ որոշ է: Սեբ. Բ Դպրութեան արքայացանկը, որ առնուած է «Ստ. Տարօնեցւոյ» գրութենէն, անկախ է Ասողկան պատմագրութենէն: Վերջինս ալ նոյնպէս է հաւանօրէն եւ ո՛չ թէ ընդհակառակն առնուած Սեբ. Բ Դպրութենէ: «Ստ. Տարօնեցի» *եղած ըլլալու է Ասողկան ալ աղբիւրն ուղղակի կամ անուղղակի։ Երկրորդ որոշ է դարձեալ՝ «Ստ. Տարօնեցի»* վկայ մըն է Անանունի, *եւ ասո՛վ կ'ունենանք յարգի կռուան մը արդի Անանունի վրիպակներն ուղղելու։ Նոյն իսկ հոս սկիզբն երեք արքայից գոյութիւնը* (Արշակ Քաջ, Արտաշիր եւ Արշակ Մեծ) *որ համեմատ Խոր. Արքայացանկին* (Արշակ Քաջ, Արտաշէս, Արշակ Մեծ), *կը ցուցնէ որ թերի է արդի Անանուն իր երկու արքաներով միայն (Արշակ Ա. եւ Բ). եւ թէ երկրորդ Արշակայ տրուած 70 տարիներն անբաւական փորձ մըն է գրչի մը թերոյթը կերպով մը գոցելու։*

Եթէ այս մասին որեւէ տարակոյս մ'ալ կայ, զայն բոլորովին կը փարատէ ուրիշ վկայ մը։ Ասիկայ Վարդան Պատմիչ է, որ ուր Վաղարշակայ մասին պատմած ժամանակ ըստ Խորենացւոյ, զարմանօք կը յիշէ թէ ուրիշ գրուածքի մը մէջ («լուաք եւ տեսաք գրով») *այլ եւ այլ կէտեր քիչ մ'այլազգ կը պատմուէին, գլխաւորաբար այն թէ Վաղարշակ որդի էր Արշակայ Մեծի, ո՛չ եղբայր։ Արդարեւ արդի Անանունէն կարելի էր նոյնպիսի իմաստ մը հանել, թէ ո՛չ անհրաժեշտաբար։ Վասն զի ըստ արդի Անանունի «Թագաւորեցոյց Արշակ* զորդի *իւր* զԱրշակ փոքր *կոչեցեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց ի Մըծբին քաղաքի» (Սեր. էջ 9), իսկ Հայ Արքայացանկին սկիզբը գրուած է՝ «Արդ Թագ* *ւորէ Արշակ փոքր կոչեցեալ . . . ի վերայ Հայաստան երկրի ի Մծուրն (տպ. Մրծուրն քաղաքի* եղբարբ իւրով Վաղարշակաւ, զոր թագաւորեցոյց Հայաստանի աշխարհիս», (*Սեբ.* 10): *Եթէ բառական առնունք՝ կրնայ անշուշտ Վարդանայ հասկցած մտօք իմացուիլ, որով Արշակ փոքր եւ Վաղարշակ կ՚ըլլան եղբարք՝ որդիք Արշակայ Մեծի: Բայց այն ժամանակ սա նորանշան երեւոյթն ալ ընդունելու ենք թէ* Արշակ փոքր է, *որ ինքնին Արշակ Մեծէ թագաւոր դրուած «ի վերայ Հայաստան երկրի» ի Մծբին*, կը թագաւորեցնէ զՎաղարշակ «*Հայաստան աշխարհիս*»: *Արդէն այս անորոշ հանգամանքներն են պատճառն, որով նորագոյն գիտնականք յիշեալ ամբողջ խօսքը ներմուծում կամ գոնէ սրբագրութիւն մը կը համարին՝ փորձ մը Անանունը Խորենացւոյ հետ հաշտեցնելու: Բայց արդ ոչ միայն Խորենացի այլազգ հասկցած է, այս թէ Արշակ Մեծ է որ կը թագաւորեցնէ* իւր եղբայրը *զՎաղարշակ* (*Խոր. Բ. գ. տես վերը*)· *այլ նոյնպէս տեսած է Անանունի մէջ վկան Ստ. Տարօնեցի, որ կը գրէ «Սա (Արշակ Մեծ) թագաւորեցոյց* զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց»: (*Սեբ.* 11, *տես վերը*): *Հաւանօրէն ի բնէ տարբեր մտօք չէր նաեւ նախնական Անանունի խօսքին իմաստը: Արշակ Մեծ կը թագաւորեցնէ զորդին զԱրշակ փոքր «ի վերայ Հայաստան երկրի ի Մծբին քաղա-*

քի» · *բայց նաեւ* «եղբարբ իւրով (Արշակայ Մեծի) Վաղարշակայ, զոր թագաւորեցոյց Հայաստանի աշխարհիս» : *Անշուշտ նաեւ ասով անմիաբանութիւն մը կը մնայ արդի Անանունի եւ Խորենացւոյ մէջ, որ միայն զՎաղարշակ գիտէ, եւ այն իշխելով ի Մծբին, մինչդեռ Անանունի քով՝ զոնէ արդի պատճէնին համեմատ՝ կ՚երեւայ* երկու *թագաւորութեանց հիմնարկութիւն մը պատմուած, մին Մծբնայ կամ եթէ պատմականօրէն խօսիլ ուզենք՝ Ուռհայաստանի (Արշակ փոքր), միւսը բուն Հայոց (Վաղարշակ) : Երկուքին համար կրնար ըսուիլ «Հայաստան երկիր» եւ «Հայաստան աշխարհի» · երբ՝ ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք՝ նաեւ ուրիշ ասորի մատենագիրք Ուռհայաստանի թագաւորութեան հիմնարկութիւնը կը հռչակեն հայկական, եւ այս՝ ո՛չ առանց օգնութեան Պարթեւաց : (Տես յետոյ Յակոբ Ուռհայեցի) : Աս այժմ պէտք չունինք երկարօրէն այս խնդրով զբաղելու : Իսկ այն կէտը թէ Վարդան յիշեալ խօսքով կամ միայն զԱնանուն կը հասկնայ, խնդրոյ առկ չի կրնար ըլլալ նաեւ անո՛վ որ մանրամասն բացատրած է այն գիրքը, յիշած սկիզբը՝ Սոյն – Ագաթանգեղեայ յիշատակարանը :*

Դժբախտաբար Վարդան ամբողջութեամբ յառաջ չէ բերած Արքայացուցակը, զոր տեսած էր «գրով» : Ըստ երեւութին նաեւ խառնած է հոս հոն՝ բացի Խորենացւոյ ազդեցու-

թենէն նաեւ երկրորդական աղբիւրներ : Սակայն այսուհանդերձ մեր խնդրոյն համար թանկագին են իր տուած տեղեկութիւնքն Անանունէն առաջ ընդհ. շրջանին համար : Այս մասին կը գրէ՝ յիշելով զԱբրահամ, որ «ի Կենտուայ, վեց որդի, անդրանիկը Եմրան, որ «սպան զԵկան եւ զՄատան», եւ վասն այսորիկ արձակեաց զնա հայր իւր յարեւելս» եւն : Ապա կը շարունակէ՝ «Յորմէ սերեցաւ ազգն Պարթեւաց, ուստի Քաջ Արշակ, *որ* զկնի վաթսուն ամաց *մահուան Աղեքսանդրի՝ ապստամբեալ ի Մակեդոնացւոցն՝ թագաւորեաց երկրին Քուշանաց ի Բահլ շահաստանի ամս քսան եւ վեց (ուղղ.* յիսուն եւ վեց) *. տիրեալ ամենայն արեւելից եւ Ասորեստանեայց, սպանանելով զԱնտիոքոս, հալածէ ի Բաբելոնէ եւ ի Քաղդէացւոց երկրէն զՄակեդոնացին : Ասեն թէ սա էր որդի Արշաւրայ, որ էր Մարաց արքայ : [Սա էառ կին յազգէ որդւոցն Մովէսի, որ բնակեալ էին ի Տափնաս, եւ խնամացեալ ցեղին Տաճկաց . եւ եկեալ բնակեցաւ ի մէջ Մարաց եւ Պարսից, Հայոց եւ Քուշանաց : Եւ զի ի դիմաց եւ ի թիկանց յաջմէ եւ ի ձախմէ* թուեալ *էին չորք ազգք՝* Պարթեւք *կոչեցան,* պարունակեալք *ի չորից ազգաց . եւ վասն Բահլ քաղաքին արքունական՝ Պահլաւք կոչեցան] :* Զսա փոխէ Արշան որդի իւր, որ եւ Արտաշէս ասի, *չքնաղ այր եւ անձնեայ եւ զօր պատերազմող :* Սմա լինի որդի Արշակ *որ* կոչեցաւ

Մեծ, զորմէ ասեն տիրել երրորդ մասին աշխարհիս, Ասիոյ, Լիբիոյ եւ մեծ բաժնի Եւրոպայ (= Խոր. Բ. բ): Սա Թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ Հայոց եւ սահմանս հաստանէ նմա զՊաղեստին եւ զԱսորեստան եւ զՄիջերկրեայս եւ զԹետալիա ի ծովէն Պոնտոսի մինչեւ ցուրանոր Կովկաս յարեւմտակողմն ծովն խառնի, եւ այլ եւս, ասէ, որչափ իմաստութիւն քո եւ զէն հասանէ» (= Խոր. Ա. ը.): Սորա սպանեալ զՄարն–Փիլիկա» եւն եւն: Կը յաջորդէ Վաղարշակի կարգադրութիւնքն՝ ըստ Խոր.: Կը տեսնուի որ Վարդան շատ ազդուած է Խորենացւոյ գործէն. սակայն չէ մոռցած օգտուիլ իր ձեռքն եղած Անանունէ: Մեզի համար կարեւորագոյնն է հոն՝ երեք առաջին Արշակուներու անունները: Վարդան կարգած է Արշակ Քաջ, Արշան եւ Արշակ մեծ: Վճռականն է երկրորդն, որ սեպհական էր իր ձեռքն եղած Անանունի, մինչդեռ Խորենացւոյ քով կը գտնէր անոր տեղ Արտաշէս անունը: Եւ այս կէտն ալ մոռցած չէ յիշել Վարդան, գրելով «Արշան որդի իւր, որ եւ Արտաշէս ասի»՝ Խորենացւոյ քով: Ասկէ ալ յայտնի է որ Վարդանայ տեսած Անանունը հոս տարբեր անուն մ'ունէր եւ ըստ այսմ ուրիշ պատճէն մըն էր քան Ստ. Տարօնեցւոյ տեսածը, որ կարդացած էր հոն Արտաշիր: Վերջինս իրապէս չի տարբերիր Խորենացւոյ ընթերցմանէն. վասն զի ի վերջոյ նոյն անունն է, միայն Սասանեան ձեւով։ Նոյն անունը փոխանակուած է արդէն ուրիշ տեղ մ'ալ։ Ցաւալի է, ըսինք որ Վարդան տարեթուերը չէ տուած. եւ միակը՝ Աշոտայ Քաջին «քառն եւ վեց» գրչի վրիպակ մ'ունի։

Սակայն նոյն իսկ այս վրիպական ձեւին մէջ Անանունի կողմն է (Արշակ՝ ԾԶ = հոս ալ «յիսուն եւ վեց»։ Ստ. Տարօնեցի՝ ԾԸ կը կարդայ). մինչդեռ Խոր. գրած է՝ երկու խմբին ալ համաձայն՝ ԼԱ տարի։

Կարծենք այժմ որեւէ տարակոյս չի մնար թէ ներկայ Անանունի միայն երկու արքայ ունենալն եւ երկրորդ Արշակայ 70 տարի տալը պարզապէս նորագոյն գրչագրական սխալմունք մըն է։ Այժմ որ տեսանք Անանունի երկու ուրիշ վկաներ՝ Ստ. Տարօնեցի ամբողջ Արքայացանկին եւ Վարդան՝ առաջին ընդհանուր բաժնին համար, դիւրին է Անանունի արդի սխալաշատ վիճակէն վերակազմել քիչ շատ ապահովութեամբ հնագոյն բնագիրը։ Ահա նախ այս ընդհանուր բաժնին ադիւսակերպ համեմատութիւնն երկու բնագրաց՝ Անանունի եւ Խորենացւոյ։

Ա. ԱՆԱՆՈՒՆԵԱՆ ԲՆԱԳԻՐ				Բ. ԽՈՐԵՆԵԱՆ	
1. Արդին	2. Ողդեալը	3. Վարդան	4. Ս. Տարօնեցի (Սեբ. Բ. Դպր.: Ասող.)	1. Խումբ (Մխ. Այրիվ., Սամ. Անի., 515)	2. Արդին (= Մխ. Անի.)
Արշակ՝ ԾՁ *Արշակ՝ Հ* [Թերի Դ]	Արշակ (Քաջ)՝ ԾՁ Արշան՝ ԻԱ* Արշակ (Մեծ) ԾԳ	*Արշակ Քաջ (ի) Ձ* Արշան — *Արշակ մեծ —*	*Արշակ Քաջ՝ ԾԷ* Արտաշիր՝ ԻԱ* *Արշակ Մեծ՝ ԾԲ*	*Արշակ Քաջ՝ ԼԱ* Արտաշէս՝ *ԽԶ* *Արշակ Մեծ՝ ԾԳ**	*Արշակ Քաջ՝ ԼԱ* *Արտաշէս՝ ԻԶ* [Թերի Ի] *Արշակ Մեծ՝ ԻԳ*
Գումար՝ ՃԼ	» *ՃԼ*	—	» *ՃԼ*	*գումար՝ ՃԼ*	» *ՃԼ*

Այս տախտակը՝ կարծենք՝ պայծառ կը բացատրէ բնագրերու վիճակը, եւ անժխտելի կը ցուցնէ Ներկայ Անանունի պակասութիւնը : Անգամ մ'այս հիմը դնելէն ետքը, նաեւ մնացելոյն համար պէտք ենք նոյն բնագրաց համեմատութեան դնել : Վարդան այնուհետեւ կը թողու զմեզ, վասն զի միայն ըստ պատահման կը բերէ մնացեալ արքայից մէկ մասին անունները : Բայց անգամ մ'որ փաստելով տեսանք Ներկայ Անանունի վիճակը՝ մնացելոյն համար կը բաւէ Ստ. Տարօնեցւոյ վկայութիւնը մէկ կողմանէ եւ գլխաւորաբար, Խորենացւոյ խմբերուն՝ միւս կողմանէ :

Թերի արքայ *մը կայ Ներկայ Անանունի մէջ նաեւ անմիջապէս յաջորդին մէջ : Նախընթաց տախտակէն ետքը (Արշակ Մեծէ ետքը) ինքնին կը հետեւի որ արդի Անանունի Աշնաշ* (= Արշական՝ *Ստ. Տարօնեցւոյ) կը զուգակշռի Խորենացւոյ* Արշականայ *հետ : Ներկայ Անանունն ասկէ ետքը մինչեւ Արշաւիր՝ միակ արքայ մ'ունի* Արշէն, *որ՝ ինչպէս անունն ալ կը ցուցնէ, նոյն է* Արշէս (*Ստ. Տարօնեցի*) *կամ* Արշէզ (*Խոր.*) *արքայախմբի հետ, հետեւաբար Անանուն ունի՝ մինչեւ Արշաւիր՝ միայն այս խմբերը, Աշնաշ՝ ԼԲ, Արշէն՝ ԻԲ, գումար 54 տարի : Մինչդեռ Ստ. Տարօնեցի եւ Խոր. ունին* երեք *արքայախումբ, ըստ Ստ. Տարօնեցի* Արշական՝ *Լ,* Արշանակ՝ *ԼԲ,* Արշէս՝ *Ի, գումար* 82 տարի: Խորենացւոյ քով տարի մը միայն պակաս, Արշական՝ Լ, Արշանակ՝ ԼԱ, Արշէզ՝ Ի, գումարը՝ 81: Ներկայ Անանունի քով բառ առ բառ, համանորէն պարզապէս նորագոյն գրչի մը վրիպանօք, դուրս ինկած է երկրորդ արքային՝ Արշանակ: Եւ համանորէն հետք մը մնացած է տակէ ներկայ պատճէնին մէջ: Ըստ Ստ. Տարօնեցւոյ Արշանակ կ՚իշխէ «ԼԲ» տարի, Արշէզ՝ Ի (=Խոր.) ներկայ Անանունի մէջ Արշանակ պակսելով՝ Արշէզի կը տրուի «ԻԲ» տարի: Վերջին «Բ» տարին մնացորդ մ՚ըլլալու է Արշանակայ տարեթուին՝ շփոթմամբ կցուած յաջորդին: Նման դէպքեր ձեռագիր ընդօրինակութեանց մէջ ցանցառ չեն, ինչպէս ծանօթ է ամէն բանասէրի: Ուստի ներկայ Անանունի մէջ ալ՝ Աշնաշէ ետքն՝ իր տեղը դնելու է դուրս ինկած սա տողը՝ «Արշանակ՝ ԼԲ»: Զուգակշռութեան խանգարումն ասով բարձուած կ՚ըլլայ:

Մնացեալ ամբողջ Արքայացանկի մեծագոյն մասն այս կարգի սրբագրութեանց պէտք չունի: Արշաւրէ մինչեւ Արտաւանն նոյն են արքայախմբերը թէ՛ ներկայ Անանունի պատճէնին, թէ՛ Ստ. Տարօնեցւոյ եւ թէ՛ Խորենացւոյ ամէն պատճէնից մէջ: Բարեբախտաբար նաեւ տարեթուերու մեծ սրբագրութիւններ ընել հարկ չէ. բացի երկու անհրաժեշտ տեղէ: Մին արդէն վերը յիշուածն է սրբագրուած Պատկանեանէ ալ, այն է «Պերոզ՝ ԿԴ». զոր պէտք է՝ ինչպէս գիրին է համոզուիլ՝ կարդալ «ԼԴ»· Թուական մը՝ զոր ունին հոս Խորենացւոյ խմբերը· Անանունի միւս վկայն՝ Ստ. Տարօն. կարդացած է նոյնպէս «ԼԳ»· միայն տարւով մը պակաս, որ տարբերութիւնը նշանակութիւն չունի։ Երկրորդ տեղն է ասոր ճիշդ նախընթացը՝ «Արտաշիր՝ ԽՁ»։ Հոս ալ պէտք է կարդալ թիւը «Ի»· եւ այն վկայութեամբ թէ՛ Ստ. Տարօնեցւոյ եւ թէ՛ Խորենացւոյ խմբերուն, որոնք միաձայն կարդացած են՝ «Արտաշէս՝ Ի»։ Բոլոր մնացեալն որեւէ փոփոխութեան պէտք չունի, թէեւ առանձինն թուերը մանր տարբերութիւններ ցուցնեն Անանունի, Ստ. Տարօնեցւոյ եւ Խորենացւոյ քով։ Ուստի մեր Ցուցակին մէջ մնացած են նոյնպէս Անանունի ընթերցուածներս՝ «Արշաւիր ԽԵ», (= ԽՁ՝ Ստ. Տար. եւ Խոր). — «Արտաշէս՝ ԼԴ» (= Խոր., մինչդեռ Ստ. Տար. «ԼԱ»· իսկ Մխ. Այրիվանեցւոյ «ԼԵ»· վրիպակ մ'ըլլալու է, ինչպէս կը վկայէ Սամ. Ան.)։ — «Դարեհ»՝ նոյնն է ամէնուն քով. — հետաքրքրական է «Արշակ ԺԷ» = Մխ. Այրիվ. (որ կը կարդայ «Արշական») եւ Սամ. Անեցի, ուստի նաեւ Խորենեան հնագոյն խումբը, մինչդեռ Անանունի միւս վկայն Ստ. Տարօն. տեսած է «Արշակ՝ ԺԹ» = Խոր. (արդի) եւ Մխ. Անեցի. (տես նաեւ վերը)։ — Արտաշրի եւ Պերոզի թուականները որ սրբագրութեան կարօտ էին, յիշեցինք քիչ մը առաջ. — «Վաղարշ՝ Ծ»՝ նոյնպէս ամէնուն քով · — «Արտաւան՝ ԼԶ» · Անանունի ընթերցուածն է (= Ստ · Տարօն ·) մինչեւ Խորենացւոյ ամէն պատճէնք ունին «ԼԱ» ։ — Այսչափ մանր տարբերութիւնքն ալ վերջնական եզրակացութեան մէջ նոյն թուին կը յանգին, որով հարկ մը չկայ արտայայտութեանց դիմելու ։ Միայն Անանունեան բնագիրը (Անան · եւ Ստ · Տար ·) ի վերջոյ տարւոյ մ'առաւելութիւն կ'ունենայ Խորենեան բնագրին վրայ կէտ մ'որ աննշան է, միւս կողմանէ նոյն իսկ աւելի լաւագոյն պատմութեան համար ։ Աւելի բացատրութեանց տեղ կը յուսանք՝ աւելի պերճախօս է վերի Ցուցակը ։

Պարզ հայեցուածքով մ'ալ կը տեսնուի Արքայացանկին, (— ուր ջանացուած ձեռագրաց ամէն ընթերցմունքը պահել ըստ կարելւոյն, եւ պահուած են անոնք ընդհանրապէս —) թէ՛ առաւելութիւնն եւ թէ՛ թերութիւնը ։ Առաւելութեանց մին է այն որ դիմացէ դիմաց կը գտնենք թէ՛ Անանունեան եւ թէ՛ Խորենեան խմբերու ընդհանուր համաձայնութիւն մը, որչափ ալ մանրամասնութեանց մէջ պատճէնները պէսպէս ըլլան ։ Պարզ է որ աւելորդ եւ անապացոյց ենթադրութիւն մըն էր թէ Խոր · Անանունի արդէն շատ այլայլած եւ աղաւաղած բնագիր մը տեսած ըլլայ եւ ինքն ալ այլափոխած ըլլայ ։ Արքայացանկս հակառակը կ'ապացուցանէ, իսկ ներկայ այլակերպութիւնք կը ցուցնեն որ երկու բնագիրք իրարու վրայ ազդած չեն

Ա· ԱՆԱՆՈՒՆԵԱՆ ԱՐՔԱՅԱՑԱՆԿ			Բ· ԽՈՐԵՆԵԱՆ	
1· Արդին	2· Ուղղեալ	3· Ստ· Տարօնեցի	1· խումբ	2· խումբ
Արշակ՝ ԾԶ	Արշակ (Քաջ) ԾԶ 250–194	Արշակ՝ Ծէ 250–193	Արշակ Քաջ՝ ԼԱ 250–219	Արշակ քաջ՝ ԼԱ 250–219
Արշակ՝ Հ [Թերի Դ]	Արշան՝ ԻԱ* 193–173	Արտաշիր՝ ԻԱ* 192–172	Արտաշէս՝ ԽԶ 218–173	Արտաշէս՝ ԻԶ 218–193 [Թերի Ի՝ 192–72]
	Արշակ (Մեծ) ԾԴ 172–120	Արշակ՝ ԾԲ 171–120	Արշակ Մեծ՝ ԾԴ* 172–120	Արշակ Մեծ՝ ԾԴ 172–120
[Արշական՝ Լ]	Արշական՝ Լ 119–90	Արշական՝ Լ 119–90	Արշական՝ ԼԱ 119–89	Արշական՝ Լ 119–90
Աշնաշ՝ ԼԲ	Աշնաշ՝ ԼԲ 89–58	Արշանակ՝ ԼԲ 89–58	Արշանակ՝ Լ 88–59	Արշանակ՝ ԼԱ 89–59
Արշէն՝ ԻԲ	Արշէն՝ Ի 57–38	Արշէս (Արտաշէզ)*Ի 57–38	Արշէզ՝ Ի 58–39	Արշէզ՝ Ի 58–39

Արշաւիր՝ ԽԷ	Արշաւիր՝ ԽԷ 37– Յ. Ք. Տ	Արշաւիր՝ ԽԶ 37– Յ. Ք. 9	Արշաւիր՝ ԽԶ 38– Յ. Ք. Տ	Արշաւիր՝ ԽԶ 38– Յ. Ք. Տ
Արտաշէս՝ ԼԴ	Արտաշէս՝ ԼԴ 9–42	Արտաշէս՝ ԼԱ 10–40	Արտաշէս՝ ԼԵ* 9–43	Արտաշէս՝ ԼԴ 9–42
Դարեհ՝ Լ	Դարեհ՝ Լ 43–72	Դարեհ՝ Լ 41–70	Դարեհ՝ Լ 44–73	Դարեհ՝ Լ 43–72
Արշակ՝ ԺԷ	Արշակ՝ ԺԷ 73–89	Արշակ՝ ԺԹ 71–89	Արշակ՝ ԺԷ (Արշական)* 74–90	Արշակ՝ ԺԹ 73–91
Արտաշիր՝ ԽԶ	Արտաշիր՝ Ի 90–109	Արտաշէս՝ Ի 90–109	Արտաշէս՝ Ի 91–110	Արտաշէս՝ Ի 92–111
Պերոզ՝ ԿԴ	Պերոզ՝ ԼԳ 110–142	Պերոզ՝ ԼԳ 110–142	Պերոզ՝ ԼԴ 111–144	Պերոզ՝ ԼԴ 112–145
Վաղարշ՝ Ծ	Վաղարշ՝ Ծ 143–192	Վաղարշ՝ Ծ 143–192	Վաղարշ՝ Ծ (Վաղարշակ)* 145–194	Վաղարշ՝ Ծ 146–195
Արտաւան՝ ԼԶ	Արտաւան՝ ԼԶ 193–228	Արտաւան՝ ԼԶ 193–228	Արտաւան՝ ԼԱ 195–225	Արտաւան՝ ԼԱ 196–226

նորագոյն ժամանակներս կամ իրարմէ անկախ զարգացում ունեցած են: Միւս գլխաւոր տարբերութիւնն — ընդդէմ Մարքուարտի ցուցակին, — ա՛յն է որ Անանունի որեւէ արտագրութիւն մնացած չէ, որ կարելի չըլլայ ապացուցանել ձեռագրական աւանդութեամբ յատկապէս Ստ. Տարօնեցւոյ վկայութեամբ: Այս մասին մինչեւ անգամ խոստովանած եղանք, որով յառաջ եկաւ նաեւ այն թերութիւնը որ երկու ցանկերը ի վերջոյ համաչափ չեն աւարտման տարւով: Անանունեան խումբը կ'աւարտի երկու տարի աւելի ալ՝ 228ին, Խորենեան առաջին խումբն ալ տարւով մը կանխագոյն՝ 225ին, եւ միայն արդի Խոր. է որ մի անգամ Արտաշէսի 20 տարեաց թիւին յաւելնելէ ետքը առանց այլեւայլութեան կ'աւարտի ճիշդ 226ին: Սակայն այս թերութիւնն աննշան է, եւ պատճառ չէր ամենափոքր սրբագրութեամբ զուգակշռել ամէնքն ալ: Այսպէս Անանունի եւ Ստ. Տարօնեցւոյ համար կրնար ի վերջոյ մտածուիլ որ նախնականէն քիչ մ'աւելի ըլլալու է Արտաւանի «ԼԶ» տարին, մանաւանդ որ Խոր. կարդացած է «ԼԱ»: Պակասութիւնը սակայն կ'երեւայ թէ աւելի աւել մըն է, այսինքն հոն ուր Արշաւիրէ վերջը Արտաշէսի համար Անանուն կ'ըսէ «ԼԴ» տարի (= Խոր.) մինչդեռ Ստ. Տարօնեցի կարդացած է «ԼԱ», եւ Հակառակը վերջին Արշակայ համար ունի Անանուն «ԺԷ» (= 1 խումբ Խոր.) իսկ Ստ.

Տար. «ԺԹ» (= 2 խումբ Խոր.)։ Մենք չհամարձակեցանք այս տեղերը ուղղել, վասն զի ընթերցուածները հաստատութիւն մը կ'ունենան Խորենացւոյ մէջ մէյ մ'այս մէյ մ'ալ այն խմբէն։ Սակայն ճիշդ խօսելով ի վերջոյ անհնար էր որ Անանունի նախնականն այս տեղերն կրկին ընթերցուածներ ունենար, ուստի մին կամ միւսը յետագայ այլակերպ ընթերցուած մըն է, թէեւ շատ հին։ Եւ այսպէս եթէ ընդունինք որ նախնականն էր Արտաշէսի համար «ԼԱ» (— զոր պահած է Ստ. Տար. —) եւ Արշակայ համար «ԺԷ» (— զոր պահած է արդի Անանուն. —), ինքնին կը շտկուի ամբողջ, եւ այն ատեն Անանունեան խմբի վերջին մասը կ'ըլլայ — առանց ուրիշ բան մը փոխելու եւ մէկ երկու կասկածելի ընթերցուած ալ պահելով — հետ այսպէս՝

Արդի Անանուն	Ստ. Տարօնեցի
Արշաւիր՝ ԽԵ, 37–Յ. Ք. 8	Արշաւիր՝ ԽԶ, 37–Յ. Ք. 9
Արտաշէս՝ ԼԱ, (փխ. ԼԴ.) 9–39	Արտաշէս՝ ԼԱ, 10–40
Դարեհ՝ Լ, 40–69	Դարեհ՝ Լ, 41–70
Արշակ՝ ԺԷ, 70–86	Արշակ՝ ԺԷ (փխ. ԺԹ), 71–87
Արտաշիր Ի (փխ. ԽԶ), 87–106	Արտաշէս՝ Ի, 88–107
Պերոզ՝ ԼԴ (— Խոր., փխ. ԿԴ), 107–140	Պերոզ՝ ԼԴ, 108–140
Վաղարշ՝ Ծ, 141–190	Վաղարշ, Ծ, 141–190
Արտաւան՝ ԼԶ, 191–226	Արտաւան՝ ԼԶ, 191–226

Դժուար չէ նոյնպէս Խոր. 1 խմբի մէկ տարուոյ պակասը լեցնել, այսինքն ըստ ինքեան երկու տարուոյ: Վասն զի՝ Արշաւրէ վերջը՝ Արտաշէսի համար Մխ. Այրիվ. ունի «ԼԵ», մենք ցանկին մէջ այս թիւը պահեցինք թէ նոյն խմբին միւս վկային՝ Սամ. Ան. կը կարդայ «ԼԴ» (եւ այն՝ = 2 խումբ): Եթէ վերջինս ընդունինք, Արտաշէսի տարիները կ'ըլլան 9–42 Յ. Ք. եւ քանի որ վերջին Արտաշէսի համար այս խումբն ունի «ԺԷ» տարի (= Անան.), ի վերջոյ երկու տարուոյ չափ կանուխ կ'աւարտի. այսպէս՝ Արտաշէս (ԼԴ)՝ 9–42, Դարեհ (Լ)՝ 43–72, Արշակ կամ Արշական (ԺԷ)՝ 73–89, Արտաշէս (Ի)՝ 90–109, Պերոզ (ԼԴ)՝ 110–143, Վաղարշ (Ծ)՝ 144–193, Արտաւան (ԼԱ)՝ 194–224: Երկու տարուոյ տարբերութեան պատճառն է պարզապէս վերջին Արշակայ «ԺԷ» եւ «ԺԹ» տարեաց ընթերցմանց այլակերպութիւնն Խորենեան երկու խմբի մէջ: Ի վերջոյ որեւէ արգելք մը չկայ — նաեւ պատմաբանօրէն — որ Խորենեան նախնական Արքայացանկն աւարտէր 224ի Յ. Ք., ինչպէս նաեւ ո՛չ՝ եթէ; Անանունի Արքայացանկն ստուգիւ աւարտէր 227/8ին: Աւելորդ է յիշեցնել որ տարիները հաշուած ենք մենք, ինչպէս բնական էր, իւրաքանչիւր արքայի նշանակուածը լիովին հաշուելով, եւ հետեւեալ արքայախմբի առաջին տարին դրած ենք միշտ մահուան յաջորդ տարին: Բայց աստի քանի որ Արքայացանկերը կը սկսին Թէոսի ԺԱ. տարին (= 251/250) կամ «յետ մահուան Աղեքսանդրի» այինքն Սելեւկ. ԿԱ. տարին ըստ Անանունի, որ ուղղագոյն է (= 251/250)· Հետեւաբար ըստ ինքեան յաջորդներն ալ հաշուելու էինք նոյնպէս, ուստի օրինակի համար Արշամ (= Արտաշիր–Արտաշէս) խմբի Ա. տարին կ'ըլլար 194/3, Արշակ Մեծ՝ 173/2, Արշական՝ 120/119, եւ այսպէս յառաջ: Այս պարագայք կը մեկնեն ինքնին՝ ուր որ պէտք ըլլայ այլեւայլ հաշուոց մէջ հոս հոն տեսնուած տարւոյ մը տարբերութիւնը:

Կրնանք դարձեալ ապացուցանել որ գոնէ Խորենացւոյ տեսած եւ գործածած Պարթեւ Արքայացանկը մեր դրածէն գոնէ զգալապէս տարբեր չէր: Վասն զի Խորենացի, ինչպէս տեսանք (տե՛ս վերը) իր հայ արքայացանկի արքայից մեծ մասին ժամանակը կշռադատած է Պարթեւ Արքայացանկին հետ: Արդ եթէ մէկ կողմանէ հաշուենք այս կշռադատութիւնքն մեր դրած Աղիւսակին համեմատ, եւ միւս կողմանէ եթէ հաշուենք հայ Արշակունեաց տարիները վերէն վար՝ ինչպէս կու տայ Խորենացի, կը տեսնենք որ նոյնպէս կը համաձայնին: Վաղարշակ կը թագաւորէ Արշականայ գահակալութենէ ԺԳ. տարի առաջ (Խոր. Բ. կը) կամ՝ ինչպէս Մխ. Անեցի հաշուած է՝ Արշակայ Մեծի ԽԱ. տարին, այսինքն ուրեմն 133/2 Ն. Ք., կամ պարզ ըսենք 132ին, ինչպէս դրած էր արդէն

Պատկանեան: Այդ ըստ Խոր. Արտաշէս կը թագաւորէ Արշականայ ԻԴ տարին (Խոր. Բ. ամ) = 96/5 Ն. Ք. — Տիգրան՝ Արշանականայ ԺԹ տարին (Խոր. ժդ) = 71/70. — Արշամ՝ Արշէզի Ի տարին, որ տարին վախճանեցաւ Արշէզ (Խոր. Բ. խզ) = 39/38 Ն. Ք. — Արգար՝ Արշաւրի Ի տարին, (Խոր. Բ. խզ) = 19/18 Ն. Ք., եւ այսպէս յառաջ: Վերջին զուգակշռութիւն է թէ Խոսրով թագաւորեց Արտաւանայ Գ տարին (յաւագոյն՝ Վարդան էջ 36 «Բ» տարին) = 197 Յ. Ք.: Այդ եթէ Խորենացւոյ Հայ Արքայացանկն ալ հաշուենք վերէն վար, ստուգի այս թուերը կ'ելլեն, օրինակի համար՝ Վաղարշակ (ԻԲ), 132–110, Արշակ (ԺԳ) 109–97, Արտաշէս (ԻԵ) 96–72, Տիգրան («ԼԳ»), 71–39, (եթէ միայն «Լ»՝ երեք տարուան կանուխ տարանելով, որով տեղ ալ կը մնայ Արտաւազդի անորոշ ժամանակին), Արշամ (Ի), 38–19. Արգար (ԼԸ) 18 Ն. Ք.–20 Յ. Ք. եւ այսպէս յառաջ, եւ ճշգրի վերջինը՝ Խոսրով (ԽԸ) կ'ըլլայ 197–245 Յ. Ք.: Եւ նոյն Մխ. Անեցի կը փակէ այս շարքն ալ իր հաշուով թէ «Ի ԻԹ ամի Խոսրովու սպանանի Արտաւան», որ է ճշգրի 226 Յ. Ք.: Ըստ այսմ ամէն կողմանէ համաձայն են զուգակշռութիւնքն:

Հայ Արքայացանկը հոս քննել մեր նպատակ չըլլալով՝ չենք շօշափեր ուրիշ բազմաթիւ խնդիրներն, որոնք առջեւնիս կ'ելլեն: Այսպէս անկյայտնի է որ Վարդան (էջ 36յջ.)

ուրիշ ցուցակ մ'ունի, որուն համաձայն է՝ գոնէ մինչեւ Սանատրուկ՝ նաեւ Մխ. Այրիվանեցւոյ հայ Արքայացանկը (Մխ. Այրիվ. էջ 18): Էական տարբերութիւնն այն է որ Արշակ՝ Վաղարշակայ յաջորդը՝ հոս ունի «ԻԳ» տարի (փխ. «ԺԳ»), որով ամբողջ ցանկը տասն տարւով կը տարբերի այնուհետեւ (Արշակ՝ ԻԳ, 110–88, Արտաշէս ԻԵ՝ 87–63, Տիգրան՝ ԼԳ, 62–30, Արտաւազդ՝ Բ, 29–8, Արշամ՝ Ի, 27–8, Աբգար՝ ԼԸ, Ն. Ք. — 31 Յ. Ք.) կը միանայ այնուհետեւ Սանատրուկով, որուն տրուած է «Ի» տարի (32–51 Յ. Ք.) մինչդեռ Խոր. ունի «Լ»: Ասով կը փակուի տաս տարւոյ տարբերութիւնը Վարդանայ ցուցակին, մինչդեռ Մխ. Այրիվանեցի Սանատրկոյ ալ «Լ» տալով (ուստի 32–61 Յ. Ք.) շարունակած է նոյնպէս, եւ ասով իւր քով յաջորդ տասն տարւով անագանագոյն են: Այս հաշիւն յիշեցինք հոս միայն անոր համար, որ ի հարկաւորութեան ասով կրնայ բարձուիլ Արշաւրի (այսինքն բուն Աբգարու տարիներու համար) Արքայացանկիս տարեթիւերուն ըստ երեւութին անհամաձայնութիւնը Խորենացւոյ պատմածին հետ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՏՈՐՆԵՐԸ

ՃՀԴ. Ոսկեան Հ. Հ., *Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը*. 1953, *էջ* 371 (24 *պատկերով*)։ *գ. ֆր.* 5.—

ՃՀԵ. Ոսկեան Հ. Հ., *Արցախի վանքերը*. 1953, *էջ* 256։ *գ. ֆր.* 3.—

ՃՀԶ. Թաղէոսեան Յ., *Պատմութիւն Լազարեան տոհմի եւ Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց*. 1953, *էջ* Ը + 516։ (23 *պատկերով*։) *գ. ֆր.* 5.—

ՃՀԷ. Պօղոսեան Հ. Ե., *Ոսկեան եւ Մըրքըրեան գերդաստանները*։ 1953, *էջ* 120։ *գ. ֆր.* 1.50

ՃՀԸ. Ոսկեան Հ. Հ., *Ուսումնասիրութիւններ Հայ նախարարներու մասին*։ *Ա. Խորխոռունիք, Դիմաքսեանք, Ակէացիք, Անձեւացիք եւ Ամատունիք*։ 1955, *էջ* 120։ *գ. ֆր.* 1.—

ՃՀԹ. Ակինեան Հ. Ն., *Ներսէս Լամբրոնացի, կեանքն ու գրական վաստակները, հանդերձ ազգաբանութեամբ Պահլաւունեաց եւ Լամբրոնի Հեթումեանց*։ 1956, *էջ* 472։ *գ. ֆր.* 9.—

ՃՁ. Ակինեան Հ. Ն., *Գրիգորիս Ա. Կաթողիկոս Աղթամարայ, կեանքն ու քերթուածները*։ 1958, *էջ* 135։ *գ. ֆր.* 5.—

ՃՁԱ. Ինգլիզեան Հ. Վ., *Հայաստան Երեքգլխեան կոփիներու սկզբնաւորութեան հարցին մէջ*։ 1957, *էջ* 44։ *գ. ֆր.* 1.—

ՃՁԲ. Պօղոսեան Հ. Ե., *Ալլահվէրտեան Գերդաստանը*։ 1957, *էջ* 147։ *գ. ֆր.* 2.—

ՃՁԳ. Ոսկեան Հ. Հ., *Կիլիկիոյ վանքերը*։ 1957, *էջ* 320։ *գ. ֆր.* 5.—

ՃԶԴ. Թիրեաքեան Յ., *Չորս Պահլաւիկ բնագիրներ. (լատինատառ եւ հայ թարգմանութեամբ). Գանձ Շահեկան, Փորոխ Պերոզ, Խոսրով Կաւատն, Մատիկեան Ճատրակի*: 1957. *էջք* 135: *զ. Ֆր.* 3.—

ՃԶԵ. Պօղոսեան Հ. Ե., *Պատմութիւն Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու*: *Ա. Հատոր, Պոլսահայ Մ. Ընկերութիւններ*: 1957, *էջք* 784: *զ. ֆր.* 10.—

ՃԶԶ. Ակինեան Հ. Ն., *Դաւիթ Հարքացի, Անյաղթ փիլիսոփայ, կեանքն ու գործերը*: 1959, *էջք* 184: *զ. ֆր.* 4.—

ՃԶԷ. Ակինեան Հ. Ն., *Եւկլիդեայ Գիրք յաղագս տարերաց երկրաչափութեան, Բնագիր եւ քննութիւն*: 1960, *էջք* 44: *զ. ֆր.* 3.—

ՃԶԸ. Ոսկեան Հ. Հ., *Գուգարքի վանքերը*: 1960, *էջք* 366: *զ. ֆր.* 5.—

ՃԶԹ. Վիկտոր Շապօ. *Եփրատի սահմանագլուխը Պոմպէոսի ժամանակէն մինչեւ Արաբացւոց աշխարհակալութիւնը, թարգ.* Հ. Յ. *Տաշեան*: *Վիեննա* 1960. *էջք* 791: *զ. ֆր.* 10.—

ՃՀ. *Ա.* Զօրբեան Հ. Պ., *Կուտինահոյ ժամանակագրութիւն եւ Բ.* Աճեան Հ. Ի., *Կաթողիկէ Հայերը Կուտինայի*: *Վիեննա* 1960. *էջք* 273: *զ. ֆր.* 4.—

ՃՀԱ. Պօղոսեան Հ. Ե., *Կեօշէյեան Գերդաստանը*. *Վիեննա*, 1961. *էջք* 128: *զ. ֆր.* 2.—

Հասցէ՝

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑ

Librairie des Pères Mechitharistes

Vienne (Autriche) VII. Mechitaristengasse 4

2 013

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0009771

Գինն՝ գ. փր 4,- :